

Magyar Sion

ÚJ FOLYAM XIII. (LV.)
2019/2.

EGYHÁZI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

*„Inter persecutiones mundi et consolationes Dei
Peregrinando procurrit ecclesia.”*

(Szent Ágoston, De civitate Dei I. 18,51)

FŐVÉDNÖK

Erdő Péter bíboros, prímás, érsek

FELELŐS SZERKESZTŐ

Frankó Tamás, az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

Beke Margit, ny. levéltár-igazgató

Czékli Béla, a Főszékesegyházi Könyvtár ny. igazgatója

Fejérdy András, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, az Esztergom-Budapesti Főegyházmege Egyháztörténeti Bizottságának elnöke

Jozef Halko püspök, a Komenský Egyetem (Univerzita Komenského) docense

Hegedűs András, a Primási Levéltár igazgatója, az Esztergom-Budapesti Főegyházmege Egyháztörténeti Bizottságának társelnöke

Káfer István, a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola Hungaroszlavakológiai Kutatócsoportjának vezetője, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kuratóriumának elnöke

Kontsek Ildikó, a Keresztény Múzeum igazgatója

Major Balázs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének vezetője

Mészáros Andor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány ügyvezetője

Molnár Antal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatója

Németh László Imre, a Szent István Ház igazgatója

Szalai Katalin, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának igazgatója

Szelestei Nagy László, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora

Török Csaba, az Esztergomi Hittudományi Főiskola tanára

Lektorált folyóirat. Megjelenik évente kétszer.

A kéziratok benyújtásának módjáról, a lektorálási folyamatról, az előfizetésről bővebb információ: <http://www.szentadalbert.hu/magyarsion/>

ISSN 1337-2491

Esztergom – Budapest

2019

A Szent Adalbert Képzési, Lelkiségi és Konferencia Központ megbízásából kiadja a Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.

www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök

Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató

◆◆◆ ERDŐ PÉTER

A plébániák kialakulása és elterjedése*

A misszió és a lelkipásztori gondoskodás modelljei az első évezredben

1. A KÉRDÉS IDŐSZERŰSÉGE

A hatályos *Codex Iuris Canonici* szerint a plébánia a hívők olyan tartósan megalapított közössége, amelynek vezetését a megyéspüspök fennhatósága alatt egy papra bízták mint saját pásztorára (515. k. 1. §). A törvénykönyv általános szabályként megkívánja, hogy ez a közösség területi jellegű legyen, vagyis egy meghatározott területen minden hívőt magában foglaljon. Ahol azonban alkalmasnak látszik, létesítsenek személyi plébániákat a területre tartozó hívők rítusa, nyelve, nemzetisége vagy más meghatározott szempontok szerint (518. k.). Módszertani felületesség lenne azonban, ha megkísérelnénk pontosan összefoglalni ennek az intézménynek a történetét az Egyház alapításától fogva. A fenti meghatározás ugyanis újdonság az 1983-as CIC-ben. Bár a hatályos latin *Codex* 515. kánonja 1. §-ának forrásai között¹ a II. Vatikáni Zsinat dokumentumain kívül az 1917-es CIC 216. kánonja is szerepel, a korábbi *Codex* még nem ad meghatározást a plébánia fogalmáról. A *paroecia* kifejezésnek ugyanis ott több jelentése van. Jelenthet egy bizonyos területet, jelölheti a *plébániatemplomot*, de utalhat a plébániái *javadalomra* is. Előfordul azonban úgy is, mint azoknak a *híveknek az összessége*, akik egy bizonyos területen élnek.² Kockázatos lenne tehát egyet-

* A jelen írás a szerző alábbi tanulmányának fordítása kisebb módosításokkal: *La nascita e la diffusione delle parrocchie. Modelli di missione e di cura pastorale locale nel primo millennio*, in *Ephemerides Iuris Canonici* 59 (2019) 1/25–45. A magyar változat a „Mestereknek gyengyének”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára (szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes; Budapest 2019) c. kötetben megjelenés alatt.

¹ PONTIFICIA COMMISSIO CODICIS IURIS CANONICI AUTHENTICE INTERPRETANDO, *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, fontium annotatione et indice analytico-alphabetico auctus* (Città del Vaticano 1989) 146.

² Vö. NAZ, Raoul, *Paroisse*, in *Dictionnaire de droit canonique I–VII* (ed. Raoul Naz; Paris 1935–1965) VI, 1234–1248, főként 1234. A II. Vatikáni Zsinat különös hangsúlyt helyezett a *communio* fogalmára. Ennek hatásaként a plébánia intézményének meghatározásában is világosan kiemelkedett annak közösség jellege; vö. pl. PASSICOS, Jean, *Le diocèse et la paroisse. A théologie renouvelée, structures nouvelles pour d'autres besoins pastoraux*, in *L'Année*

len pontos és kimerítő meghatározást alkalmazni azokra az egymással többé-kevésbé rokon vagy legalább történetileg összefüggő intézményes formákra, amelyek a különböző korokban felbukkannak. Amikor a plébániák történetéről beszélünk az első évezredben, mindig olyan intézményeket tartunk szem előtt, amelyek bizonyos mértékig különböztek a mai plébániáktól,³ de hozzájuk hasonló szerepet töltek be.

Mivel a tipikus falusi plébánia a közelmúlt évszázadaiban egy vallási szempontból szinte homogén közösség vagy település népének hitéleti, kulturális és társadalmi központja volt, a francia forradalom utáni, majd az utóbbi évtizedekben különösen is felgyorsuló változások megkérdőjelezték a hagyományos plébániák szociológiai realitását. A nyugati társadalmak vallási pluralizmusa és maguknak a katolikus közösségeknek a kulturális és etnikai sokfélesége, valamint a paphiány az egyházmegyék plébániákra való felosztásának gyakorlati újragondolását eredményezte. Ugyanakkor ösztönzést adott az elméleti teológiai és egyházi reflexióra is a plébániák szerepéről az Egyház életében és missziójában.⁴ Ezért hasznosnak látszik ennek a létfontosságú témának a tanulmányozását a szóban forgó intézmény kialakulásáról és elterjedéséről szóló történeti vizsgálódással kezdeni. Át kell tekintelnünk, mik voltak a feladatai, és melyek voltak a hozzá hasonló szerepet betöltő szervezeti formák a kereszténység első tizenegy évszázadában. Egy ilyen áttekintésből kirajzolódhatnak a plébánia küldetésének alapvető és szükséges elemei, de világossá válhat az intézményes lehetőségek sokfélesége is, ahogyan ez a küldetés teljesíthető. Az alábbiakban a hangsúlyt a nyugati Egyházra helyezzük, de – főként a kezdeti időszak tekintetében – utalunk néhány keleti egyházfegyelmi szövegre is.

théologie renouvelée, structures nouvelles pour d'autres besoins pastoraux, in *L'Année Canonique* 27 (1983) 121–129, főként 122, 127–128; PÉRISSET, Jean-Claude, *La paroisse. Commentaire des Canons 515–572* (Le Nouveau Droit Ecclésial. Commentaire du Code de Droit Canonique) (Paris 1989) 30; COCCOPALMERIO, Francesco, *De paroecia* (Roma 1991) 1–21.

³ Ennek az intézménynek a történelemben megfigyelhető igen különböző jogi formáit hangsúlyozza: LONGHITANO, Adolfo, *La parrocchia fra storia, teologia e diritto*, in LONGHITANO, Adolfo – COCCOPALMERIO, Francesco – BONICELLI, Cesare – MOGAVERO, Domenico – URSO, Paolo, *La parrocchia e le sue strutture* (Il Codice del Vaticano II) (Bologna 1987) 5–27. 23.

⁴ A kérdés vitájához lásd pl.: MERCATOR, Paul (ed.), *La fin des paroisses? Recompositions des communautés, aménagement des espaces* (Paris 1997); BORRAS, Alphonse, *Remodelage paroissiale: un impératif canonique et une urgence pastorale*, in *Paroisses et ministère. Métamorphoses du paysage paroissial et avenir de la mission* (ed. Gilles Routhier, Alphonse Borras; Paris–Montréal 2001) 43–195; UÓ, *La paroisse et au delà...*, in *Études* 402 (2005) 6/783–793; BRESSAN, Luca, *La Parrocchia oggi. Identità, trasformazioni, sfide* (Bologna 2004); AUBRUN, Michel, *La paroisse en France des origines au XVe siècle* (Paris 2008); BOBINEAU, Olivier – BORRAS, Alphonse – BRESSAN, Luca, *Balayer la paroisse? Une institution catholique qui traverse le temps* (Paris 2010); BORRAS, Alphonse – VINCENT, Catherine, *L'avenir de la paroisse* (Paris 2012); WHITE, Michael – CORCORAN, Tom, *Rebuilt: Awakening the Faithful, Reaching the Lost and Making Church Matter* (Notre Dame, IN 2013); BONZON, Anne – GUIGNET, Philippe – VENARD, Marc, *La paroisse urbaine. Du Moyen Âge à nos jours* (Paris 2014).

2. A HELYI KERESZTÉNY KÖZÖSSÉGEK JELLEGE ÉS SZEREPE A 4. SZÁZAD ELŐTT

A kezdeti idők keresztény közösségét gyakran Isten Egyházának (vö. ApCsel 20,28; 1Kor 1,2; 10,32; 11,16,22) vagy Krisztus Egyházának (Róm 16,16; vö. Mt 16,18) nevezték mind az egyetemes Egyházzól, mind a helyi egyházakról szólva.⁵ A keresztény közösségeknek ez a vallási jellege azonban nem zárta ki, hogy polgári vonatkozásuk is legyen, akárcsak a korabeli zsinagógái közösségeknek.⁶ Még ha ezen önkormányzati funkciókat – például a püspökök bíraskodását polgárinak tekintett ügyekben – államilag csak Nagy Konstantin korától ismerték is el,⁷ a helyi egyházaknak ez a szerepe már a kezdet kezdetétől megállapítható (vö. pl. 1Kor 6,5). A 3. század első felében mindez már részleteiben is kidolgozást nyert, amint ez többek között a *Didaszkália* terjedelmes szakaszaiból is kitűnik.⁸

A helyi közösségek általában a városokban alakultak ki, és hivatalos vezető tisztségek működtek bennük.⁹ Ezek a közösségek egyben missziós szerepet is betöltöttek.¹⁰ Új tagokat hívtak meg, felkészítették őket a keresztségre, kiszolgáltatták számukra a szentségeket, tanították a már megkeresztelteteket, tanulmányozták – nap mint nap¹¹ – a szent iratokat, ünnepelték az eucharisziát, megadták a kiengesztelődést a bűnbánóknak, segítették a szegényeket, közösen imádkoztak. A közösségek szervezeti felépítése a 2. század végén és a 3. század első felében intenzív fejlődésen és érlelődésen ment

⁵ Vö. pl. ERDŐ, Péter, *Il valore teologico del diritto canonico: una questione storica*, in *Ephemerides Iuris Canonici* 58 (2018) 133–150. 135–136.

⁶ PARK, Young-Ho, *Paul's Ekklēsia as a Civic Assembly. Understanding the People of God in their Politico-Social World* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2. Reihe 393) (Tübingen 2015) 90.

⁷ Vö. *Cod. Theod.* 1,27,1 (318); *Const. Sirmond.* 1 (333); *Cod.* 1,4,7 (398); a püspöki bíraskodás természetéről a római jogban eltérnek a vélemények, lásd pl.: CIMMA, Maria Rosa, *L'episcopalis auctoritas nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano* (Torino 1989) 84–86; VISMARA, Giulio, *La giurisdizione civile dei vescovi (sec. I–IX)* (Milano 1995) 87.

⁸ *Didasc.* II,44,1–56,4; vö. pl. FONROBERT, Charlotte Elisheva, *The Didascalia Apostolorum: a Mishnah for the disciples of Jesus*, in *Journal of Early Christian Studies* 9 (2001) 483–509; STEWART-SYKES, Alistair, *The Didascalia apostolorum. An English version with introduction and annotation* (Turnhout 2009) 171.

⁹ Vö. pl. BURCHAELL, James Tunstead, *From Synagogue to Church. Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities* (Cambridge 1992) 201–227.

¹⁰ A misszióról szóló elméleti megfontolásokban és a missziós tevékenységben még a 4. században is elsődleges szerepük volt a helyi püspöki egyházaknak; vö. BAUS, Karl – EWIG, Eugen, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen* (Handbuch der Kirchengeschichte II/1) (Freiburg–Basel–Wien 1973, 1985) 220.

¹¹ Vö. pl. *Didaché* 4,2; *Traditio Apostolica* 35,2; 41,2–3; *Canones ecclesiastici Sanctorum Apostolorum* 12,1–2; BRADSHAW, Paul F. – JOHNSON, Maxwell E. – PHILLIPS, L. Edward, *The Apostolic Tradition. A Commentary* (ed. Harold W. Attridge; Minneapolis, MN 2002) 178; STEWART-SYKES, Alistair, *Hippolytus: On the Apostolic Tradition* (Popular Patristics Series 54) (Yonkers, NY 2015) 191.

keresztül.¹² Ám ez nem jelenti azt, hogy a püspökségnek, a presbiterátusnak és a diakonátusnak ne lett volna központi jelentősége már a 2. század vége előtt is. A közösség fegyelme, a liturgikus élet, különösen az eucharisztia ünneplése mindenestre a püspök vezetése alatt állt. Ő volt illetékes a hit oktatásának irányítására is. Antiochiai Szent Ignácnak a Szmirmiaiakhoz írt levelében ezt olvassuk: „A püspök nélkül ne tegyetek semmit, ami az Egyházzal kapcsolatos; azt tartásatok érvényes eucharisztianak, amit a püspök vagy megbízottja mutat be.”¹³ A püspököknek tehát vezető szerepük volt a liturgia ünneplésében és a helyi egyház irányításában már az első keresztény nemzedékek idején. Eredendő kapcsolat volt a püspökök küldetése és az Egyház legszentebb cselekménye, vagyis az eucharisztia között. A püspöknek kellett összehívnia a közösséget a szent szünaxiszra. Euszebiosz *Egyháztörténetében* elbeszéli, hogy Diocletianus üldözése idején Dionüsziosz alexandriai püspöknek a hatóságok megtiltották, hogy eucharisziára hívja össze a keresztényeket. A püspök megértette, hogy ez a tilalom az Egyház létének betiltását jelenti.¹⁴

3. A HÍVŐ KÖZÖSSÉG NÖVEKEDÉSE 313, FŐKÉNT PEDIG 380 UTÁN

A konstantini egyházbéke (313) után sok új tag lépett az Egyházba. A keresztényeknek már a 3. században számos istentiszteletre rendelt épületük volt.¹⁵ Diocletianus üldözése alatt azonban ezeket a templomokat elkobozták, sőt gyakran le is rombolták.¹⁶ Az üldözés megszűntével az Egyház épületeit visszaadták, s a keresztény templomok helyreállításának és építésének egész hulláma vette kezdetét.¹⁷ E templomok felszentelése alkalmából a püs-

¹² Vö. pl. FAIVRE, Alexandre, *Ordonner la fraternité. Pouvoir d'innover et retour à l'ordre dans l'Église ancienne* (Paris 1992) 220–222.

¹³ *Smyrn.* VIII,1.

¹⁴ *Hist. eccl.* VII,11,4.7.

¹⁵ Egyes szerzők szerint a keresztények szinte kezdettől fogva előnyben részesítették a városok perifériáit, ahol istentiszteleti helyeiket a vértanúk sírja közelében alakíthatták ki. Mások elismerik ugyan ezeknek a helyeknek a fontosságát, de hangsúlyozzák, hogy a püspökök inkább a városok lakott részeiben tartották a közös liturgikus ünnepléseket presbitériumukkal együtt; PIETRI, Charles, *Recherches sur les domus ecclesiae*, in *Revue des Études Augustiniennes* 24 (1978) 3–21; BASDEVANT-GAUDEMET, Brigitte, *Les lieux de culte, approche historico-juridique*, in uő, *Église et Autorités. Études d'histoire de droit canonique médiéval* (Cahiers de l'Institut d'Anthropologie Juridique 14) (Limoge 2006) 299–325, 300–302. Vö. pl. CONC. ILLIBERIT. (ca. 306) cc. 36. 52. Ez utóbbi kánonok kora az „elvirai kánonok” máig vitatott szerkesztéstörténetétől függ.

¹⁶ *Hist. eccl.* VIII,2,1.4; vö. uo. VIII,1,9; ERDŐ, Péter, *Il consenso del vescovo richiesto per la costruzione delle chiese. Osservazioni al can. 1215 CIC*, in *Periodica de re canonica* 101 (2012) 597–626, főként 599–600.

¹⁷ Végül maga az Egyház fogalmazott meg fenntartásokat egyesek önkényes törekvéseivel szem-

pökök gyakran összejöttek és zsinatot is tartottak.¹⁸ 380-ban azután Theodosius ediktuma a kereszténységet annak „katolikus”, vagyis a Nikaiai Zsinat (325) szerinti formájában az egész birodalom hivatalos vallásának nyilvánította.¹⁹ Így a lakosság széles rétegei csatlakoztak az Egyházhoz. Mind a misszió és az új tagok felkészítése, mind az eucharisziára összpontosuló egyházi élet megkívánta templomok alapítását és építését a falvakban és a városok peremén. Ez a folyamat pedig új helyi közösségek egybegyűlésével is járt. Ezek voltak azok a körülmények, amelyek között a plébániák, illetve elődintézményeik létrejöttek.²⁰ Noha a társadalmi-politikai változás fontos, szinte döntő volt,²¹ a plébánia mint a fentiekben vázolt intézményes forma megszületése nem tekinthető automatikus fejlődés eredményének.

Hogyan lehetett meghatározni az új közösségeket, és kinek kellett kormányoznia őket? Egyfelől biztosítani kellett, hogy az Egyház minden – vagy majdnem minden – alapvető feladatát az adott helyen teljesíteni lehessen. Így szinte magától értetődőnek tűnt, hogy a közösséget egy püspökre kell bízni. Ám a kis települések nem voltak minden szempontból alkalmasak arra, hogy püspöki székhelyek legyenek. Afrikában, Dél-Itáliában és másutt egyházmegyéket alapítottak a legkisebb városok számára is. A szerdikai zsinat kánonjai,²² de a laodikeiai zsinat neve alatt ismert rendelkezések is világosan tiltják, hogy falvak számára püspököt nevezzenek ki.²³ Ajánlják viszont, hogy „látogatót” küldjenek az ilyen településekre. A falvak és a vidéki városok számára – különösen Keleten – *khórepiszkoposzt* neveztek ki, vagyis olyan felszentelt püspököt, aki a város püspökétől függött.²⁴ A szerdikai zsinat viszont, amelynek különleges jelentősége volt, úgy rendelkezett, hogy a falvak számára elegendő presbitert kinevezni.²⁵

Mik voltak ennek a presbiternek a feladatai? Melyek voltak tevékenységének határai? Azok a presbiterok, akik a falvakat és a városok peremén

ben, akik a templomok és kápolnák számát módfelett növelni akarták. Vö. pl. CONC. CHALCED. (451) c. 4; CONC. CARTH. (401) c. 17; CONC. AURELIANEN. (511) c. 17; CONC. EPAONEN. (517) c. 25.

¹⁸ Vö. pl. FISCHER, Joseph A. – LUMPE, Adolf, *Die Synoden von den Anfängen bis zum Vorabend des Nicaenums* (Konziliengeschichte. Reihe A. Darstellungen) (Paderborn–München–Wien–Zürich 1997) 453–454.

¹⁹ *Cod. Theod.* XVI,1,2; *Cod.* 1,1,1.

²⁰ A plébánia eredetéről lásd pl.: BASDEVANT-GAUDEMET, Brigitte, *Histoire du droit canonique et des institutions de l'Église latine. XIe–XXe siècle* (Corpus Histoire du Droit) (Paris 2014) 287–290 (bibliográfiával).

²¹ Vö. BORRAS, *La paroisse et au delà* 784–785.

²² CONC. SARDICEN. (342–343) c. 6; vö. STICKLER, Alfons M., *La parrocchia nella sua evoluzione storica*, in *La parrocchia* (Studi giuridici 43) (Città del Vaticano 1997) 7–19, főként 7.

²³ CONC. LAODIC. (s. IV/2) c. 57.

²⁴ Vö. CONC. ANCYR. (314) c. 13; CONC. NEOCAES. (314–319) c. 14 (13b); CONC. ANTIOCH. (330–337) c. 10.

²⁵ CONC. SARDICEN. (342–343) c. 6; vö. CONC. NEOCAES. (314–319) c. 13.

vagy legalábbis a nagyvárosok püspöki templomától különböző helyen egybegyűlt közösségeket látogatták, a püspök megbízottaiként (delegátusként) mandátummal és képességgel rendelkeztek az *eucharisztia ünneplésére* a püspök távollétében. Úgy tűnik, ez volt a legfőbb szempont, ami miatt a presbiter jelenlétét szükségesnek tartották. Már a 3. század első feléből származó, *Traditio Apostolica* néven ismert dokumentum feltételezi, hogy a presbiterek a püspökkel együtt mondják az eucharisztikus imádság központi részét. Ezt a diakónusok nem teheték meg.²⁶ Az *Apostoli kánonok* (380 körül) már határozottan kijelentik, hogy a presbiternek kell felajánlania az áldozatot az oltáron, akár egyedül is, ha a püspök nincs jelen.²⁷ Egyes zsinatok kánonjai bizonyos bűnökért a presbitereket azzal büntették, hogy megtiltották számukra az áldozat felajánlását. Ez azt jelenti, hogy egyébként erre képességgel és felhatalmazással rendelkeztek.²⁸ A gangrai zsinat elítéli azokat,²⁹ A falusi presbiterek azonban alárendelt helyzetben voltak a városi papsághoz viszonyítva. A városban csak akkor vezethették a liturgiát, ha a püspök és a város presbiteri nem voltak jelen.³⁰

A keresztség kiszolgáltatását a püspök irányította, de az ő *megbízása alapján keresztelhettek* a presbiterek és a diakónusok is.³¹

A *krizmaszentelést*³² és a szüzek szentelését³³ sajátosan is püspöki feladatnak tekintették. A presbiterek nem adhatták meg a *kiengesztelődést* sem a bűnbánóknak nyilvános szertartás keretében, de megtehették ezt a saját *püspökük megbízásából*, ha a bűnbánók komoly veszélyben forogtak.³⁴ A latin nyelvet használó Észak-Afrikában, úgy tűnik, a presbiterek megadhatták a kiengesztelődést a sürgős szükségben lévő híveknek a püspök külön engedélye nélkül is, ha a püspök távol volt.³⁵ A kánoni rendelkezés talán már olyan helyzetet feltételez, amikor az egyházmegye távoli helységeiben valamelyest állandó jelleggel presbiterek élnek, akiket azonban még a püspök *megbízottainak* tekintenek, ám nem csupán egyes esetekre nézve. Nem mondhatók viszont még egy közösség *saját* pásztorának.

²⁶ *Traditio Apostolica* 4,2.

²⁷ *Can. Ap.* c. 3.

²⁸ Vö. pl. CONC. ANCYR. (314) c. 1.

²⁹ CONC. GANGR. (ca. 340), *Ep. synod.*

³⁰ CONC. NEOCAES. (314–319) c. 13; vö. NOETHLICH, Karl Leo, *Anspruch und Wirklichkeit. Fehlverhalten und Amtspflichtverletzungen des christlichen Klerus anhand der Konzilskanones des 4. bis 8. Jahrhunderts*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 76 (1990) 1–61. 20.

³¹ Vö. pl. *Didasc.* III,12,3.

³² Vö. pl. CONC. CARTH. (390) c. 3; CONC. TOLET. (400) c. 20; *Breviarium Hipponense* (393–397) c. 34.

³³ Vö. pl. CONC. CARTH. (390) c. 3; *Breviarium Hipponense* (393–397) c. 34.

³⁴ Vö. pl. CONC. CARTH. (390) cc. 3–4.

³⁵ *Breviarium Hipponense* (393–397) c. 34.

Ami a gazdasági tevékenységet illeti, vagy a „plébánia” képességét arra, hogy saját javai legyenek, megjegyzendő, hogy a püspöki egyházak, vagyis az egyházmegyék havi hozzájárulást szedtek a hívőktől, és azt a közösség kasszájában (*arca*) helyezték el.³⁶ Úgy tűnik azonban, hogy ez az egész egyházmegye egyetlen, közös kasszája volt, nem egy kisebb helyi csoport pénztára.

A 4. századi fejlődés eredményeként „keresztény területek” kezdtek kialakulni. Ez a helyzet pedig hangsúlyosabbá tette az egyházmegyék területi vonatkozását, és felvetette az egyházmegyén belül található közösségek esetleges területi jellegének kérdését is. A 4. században már kánoni szabályokat kellett meghatározni az *egyházmegyék területi határaitól*.³⁷

4. A TERMINOLÓGIA

A püspöki egyházakat, vagyis a saját püspök által vezetett közösségeket a keresztény ókorban általában *parochiának* nevezték. Ez a görög eredetű kifejezés felbukkan a latin szövegekben is. Egyesek ezt a szót az egyházmegye területi egység jellegére vonatkoztatják.³⁸ Manapság előtérbe került azok felfogása, akik ezt a keresztény szóhasználatban kissé szimbolikusabb módon értelmezik, és azt állítják, hogy inkább egy városban idegenként élő, meghatározott közösségre vonatkozik. Már a *Septuagintában* azokat az izraelitákat jelöli ez a szó, akik Egyiptomban idegenként élnek. A keresztényeknek az volt a meggyőződésük, hogy idegenként élnek ebben a világban.³⁹

Olykor *dioikeszisznek* (*dioecesis*) hívták a területi egységeket általános értelemben is. Ez a szó a püspök kormányzása alatt álló területre is utalhatott.⁴⁰ A világi szóhasználatban jelenthette az igazgatást, a kormányzást magát, de jelölhetett különböző közigazgatási kerületeket, így több provinciát magukban foglaló nagyobb egységeket is.⁴¹

Mejgyzendő, hogy Nyugaton a püspöki dioikeszisz szerepelt *plebs* néven is.⁴² A 393-as hippói zsinat például előírta, hogy minden püspöknek meg kell elégednie a saját egyházmegyéjével (*plebe sua*), és nem hatolhat be ille-

³⁶ TERTULL., *Apol.* 39; ORIGEN., *In Math. comm.* 11,9.

³⁷ Vö. pl. CONC. ILLIBERIT. (ca. 306) c. 24; CONC. NICAEN. (325) c. 16; CONC. ANTIOCH. (330–337) cc. 13. 22; CONC. CONSTANT. (381) c. 2; *Can. Ap.* c. 35.

³⁸ Vö. NAZ 1234.

³⁹ Ef 2,19; 1Pt 2,11; *Ad Diognet.* 5,5; vö. PUZA, Richard, *Pfarrei. Pfarrorganisation*, in *Lexikon des Mittelalters I–IX* (Stuttgart 1999, 2002) VI, 2021–2026. 2021.

⁴⁰ CONC. CARTH. (390) c. 5.

⁴¹ A birodalom közigazgatási felosztásáról és az Egyház területi szervezetéről, valamint a *dioikeszisz* szó jelentéseiről lásd pl.: NOETHLICH 40–42.

⁴² Vö. pl. *Breviarium Hipponense* (393–397), a hippói zsinatból kivonatolt kánonok, B.

téktelenül más egyházába.⁴³ Abban a korban tehát a *plebs* szó a ma egyházmegyének (*dioecesis*) nevezett püspöki egyház elnevezéseként jelenik meg.

Az egyházmegyén belüli egységekre, vagyis a maihoz hasonló értelemben vett plébániákra a források gyakran a *dioecesis* szót alkalmazzák. A 400-ban tartott toledói zsinat határozataiban a *dioecesis* a püspöki egyházmegye olyan belső egységét jelöli, amely többé-kevésbé távol helyezkedik el az egyházmegye központjától. A püspök által végzett krizmaszentelés után a szentelt olajat húsvét előtt elosztották a plébániák közt (*per dioeceses*).⁴⁴

Más elnevezések szorosabban kötődnek a templomhoz mint *épülethez*. A forrásokat olvasva sokszor az a benyomásunk, hogy a szent épületnek bizonyos elsőbbsége volt a közösséghez képest. Ilyen a helyzet a nagy városokban, ahol a püspöki központtól távolabb lévő helyeken *titulus*nak nevezett templomokat építettek (pl. Rómában).⁴⁵ Ezeken az istentiszteleti helyeken a város presbitériumához tartozó pap végezte a liturgiát. A *titulusokhoz* azonban még nem tartozott a hívők lakóhelye szerint tartósan kijelölt közösség.⁴⁶ A nyelv, az etnikai hovatarozás vagy más szempont szerinti differenciálódás jellemző volt a zsinagógák szervezetére, de nem volt teljesen idegen a keresztényektől sem, bár az Egyház egysége kezdettől fogva azt jelentette, hogy a zsidó keresztények és a pogányból lett keresztények egyetlen Egyházat alkottak.⁴⁷

Az 5. századtól kezdve a *paroecia* és a *dioecesis* szó az egyházi használatban fokozatosan jelentést cserélt. A 7. századi Galliában a *paroecia* immár a presbiterre bízott közösséget jelölte. Európa más részein különböző nevek maradtak fenn. Feltűnt a *plebs* és a *plebania* elnevezés is.⁴⁸ Ez utóbbi név a magyar nyelvben napjainkig kizárólagos maradt, legalábbis a latin rítusban.

⁴³ Uo.

⁴⁴ CONC. TOLET. (400) c. 20.

⁴⁵ Vö. BASDEVANT-GAUDEMET, *Les lieux de culte* 306–308.

⁴⁶ Vö. HOUTARD, François – NIERMANN, Ernst, *Pfarrei, pfarrer*, in *Sacramentum Mundi. Theologisches Lexikon für die Praxis I–IV* (Freiburg–Basel–Wien 1968–1969) III, 1140–1151. 1141. A 328 körül Alexandriában működő számos templomról és az ott szolgáló presbiterekről lásd: MARTIN, Annick, *Topographie et liturgie: le problème des „paroisses“ d’Alexandrie*, in *Actes du 11e congrès international d’archéologie chrétienne* (Rome 1989) 1133–1144.

⁴⁷ Vö. CONC. LATERAN. IV (1215) const. 9; lásd pl.: ERDŐ, Péter, *La cura pastorale dei gruppi etnici con speciale riguardo alle loro lingue. Uno sviluppo dal Concilio Lateranense IV al Concilio di Trento*, in *Vergentis* 2 (2016) 19–46. 21–23.

⁴⁸ Vö. PUZA 2021; NIERMEYER, Jan Frederik, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1984) 807.

5. A KÜLÖNBÖZŐ INTÉZMÉNYES FORMÁK FEJLŐDÉSE A KORAI KÖZÉPKORBAN

Úgy tűnik, a plébánia különböző intézményi formáinak kikristályosodásában döntő pont volt a szent épület, a templom. Már a kései ókorban találkozunk egyházi előírásokkal, melyek tiltják, hogy az eucharisziát magánházaknál, a püspöktől elkülönülve végezzék.⁴⁹ Az imaórák liturgiáját is templomban kellett végezni, különösen a vesperást.⁵⁰ Így nyilvánvaló volt a templomok építésének szükségessége. A kánonjog⁵¹ és néha a világi jog⁵² is hangsúlyozta, hogy templom építéséhez a püspök közreműködésére van szükség.

5.1. Magánegyházak vagy a közösségek templomai?

A városokon kívül a falvakban (*vici*) és a nagybirtokokon (*villae*) már az Efezusi Zsinat (431) korában is építettek templomokat. Ezekben a város püspökétől függő papok szolgáltak. A Khalkedoni Zsinat (451) már tiltja a presbiterek felszentelését meghatározott templomhoz való rendelésük nélkül.⁵³ A vidéki templomok építésének célja⁵⁴ a keresztyének lelki szükséglete lehetett. Így érthetjük az agdei zsinat (506) kánonját, amely elrendeli, hogy új templomot (*oratorium*) csak akkor építsenek, ha a híveknek (egy család tagjainak), akik az anyaegyháztól nagy távolságban élnek, szükségük van rá. Ebben a szövegben a vidéki *templom* neve *parrocia*. Bár a hívek így látogathatták a hozzájuk közelebb lévő templomot, nagy ünnepeken kötelesek voltak a központi „plébániatemplomba” menni. Ez azzal is járt, hogy ilyenkor adományait az anyaegyháznak kellett felajánlaniuk.⁵⁵ A nyugati Egyházban a 4. századtól voltak olyan papok, akiknek tartósan a városon kívül, egy meghatározott helyen kellett lakniuk.⁵⁶

Tours-i Szent Márton a 4. században egyházmegyéjében presbiterekre bízott *templomokat alapított* a nép keresztyén hitre térítése érdekében. Csupán hat ilyen „plébániát” létesített. Az egyházmegye egész területe még nem volt plébániákra felosztva.⁵⁷ Maga Szent Márton, akárcsak Victricius roueni

⁴⁹ Vö. CONC. LAODIC. (s. IV/2) c. 58; CONC. ANTIOCH. (330–337) c. 5.

⁵⁰ Vö. CONC. TOLET. (400) c. 9.

⁵¹ Vö. pl. CONC. CHALC. (451) c. 4; a kánon bekerült a *Decretum Gratiani*-ba: C.18 q.2 c.10.

⁵² Vö. *Nov.* 131,7.

⁵³ CONC. CHALC. (451) c. 6.

⁵⁴ Az ilyen templomok eredetéről és fejlődéséről Dél-Franciaországban lásd: *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe–IXe siècle)*. *Actes du colloque internationale tenu à Toulouse les 21–23 mars 2003* (ed. Christine Delaplace; Paris 2005).

⁵⁵ Vö. ERDŐ, Péter, *Usages populaires hongrois. L'offrande*, in *L'Année Canonique* 27 (1983) 289–305. 299.

⁵⁶ Vö. CONC. ILLIBERIT. (ca. 306) c. 18.

⁵⁷ BAUS, Karl – BECK, Hans-Georg – EWIG, Eugen – VOGT, Hermann Josef, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter*

püspök, missziós tevékenységet folytatott egyházmegyéjén kívül is.⁵⁸ Az egyházmegye tehát még a 4. század végén is úgy jelenik meg, mint a misszió és a keresztény élet központja. A falusi templomok szolgálatára rendelt presbiterek jogosítványainak állandóságát illetően az 5. századtól erősödik az a tendencia, hogy az ilyen papokat *állandó jelleggel* hatalmazzák fel bizonyos lelkipásztori és liturgikus feladatok elvégzésére, és ne csupán átmeneti delegációt vagy megbízást adjanak nekik. A vidéki papok – egyben kötelezettséggel járó – jogot kapnak arra, hogy prédikáljanak⁵⁹ és – a 7. századtól kezdve – például Hispániában a bűnbánóknak feloldozást adjanak.⁶⁰ Később, a 9. századtól elterjed a saját „plébánosnál” való gyónás⁶¹ szokása is. Azt azonban majd csak a IV. Lateráni Zsinat (1215) írja elő, hogy a hívők évente kötelesek a „saját papjuknál” (*sacerdos proprius*) gyónni.⁶² Az a tartós jogosultság, amely megkülönböztette egy bizonyos vidéki terület központi templomát azoktól a kápolnáktól, amelyek a környező helységekben működtek, a *keresztség kiszolgáltatásának joga* volt. Ezeket a központi templomokat keresztelőtemplomoknak (*ecclesiae baptismales*) hívták. Eredetileg ezt a jogot is a püspök delegálta, később azonban tartós jogává vált annak a presbiternek, aki ilyen templom élén állt.⁶³ A „plébános”, vagyis az a pap, aki egy körzet főtemplomát igazgatta, köteles volt gondoskodni a fiatalok oktatásáról is, különösen Itáliában és a mai Dél-Franciaország területén. Arles-i Szent Caesarius ezt már az 529-es vasoni zsinaton szorgalmazta.⁶⁴ Ezeknek a tartós jogoknak a fokozatos megszilárdulásával kibontakozik a plébános tisztsége, illetve egyházi hivatala (mai szóval: *officium ecclesiasticum*).

A vidéki templomok létesítésének a püspöki kezdeményezésen kívül egy másik módja a *földbirtokos* részéről történő alapítás volt: az alapító templomot épített a saját földjén. A *magánegyházak* rendszere, mely a barbár királyságokban a középkor kezdetétől elterjedt, de nem volt idegen a római vi-

(451–700) (Handbuch der Kirchengeschichte II/2) (Freiburg–Basel–Wien 1973, 1985) 222.

⁵⁸ BAUS – EWIG 221–222.

⁵⁹ Vö. pl. CONC. VASENSE (529) c. 2.

⁶⁰ Vö. BAUS – BECK – EWIG – VOGT 223.

⁶¹ Vö. BASDEVANT-GAUDEMET, *Les lieux de culte* 313.

⁶² CONC. LATERAN. IV (1215) const. 21.

⁶³ Vö. pl. LEISCHING, Peter, *Pfarrsprengel*, in *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I-V* (ed. Adalbert Erler, Ekkehard Kaufmann; Berlin 1971–1998) III, 1719–1723. 1719.

⁶⁴ „Hoc placuit, ut omnes presbyteri, qui sunt in parrociis constituti, secundum consuetudinem, quam per totam Italiam satis salubriter teneri cognouemus, iuniores lectores, quantoscumque sine uxoribus habuerunt, secum in domo, ubi ipsi habitare uidentur, recipiant et eos quomodo boni patres spiritaliter nutrientes psalmis parare, diuinis lectionibus insistere et in lege Domini erudire contendant...”: CONC. VASEN. (529) c. 1: *Concilia Galliae A.511–A.695* (CCL 148A) (ed. C. de Clercq; Turnholti 1963) 78.

lágtól sem,⁶⁵ azt jelentette, hogy a világi tulajdonosok nevezték ki (fogadták fel) templomukba a klerikusokat, olykor akár a püspök részvétele nélkül is. Ezek a klerikusok azután nem ritkán méltatlannak is bizonyultak.⁶⁶ Erre a helyzetre tekintettel a püspökök és a zsinatok leszögezték a püspök részvételeének szükségességét a templom alapításában vagy legalább annak engedélyezésében, hogy egy *oratorium*ban liturgiát lehessen végezni.⁶⁷ Ugyanígy hangsúlyozták a püspök részvételének szükségességét a kinevezésben, vagyis abban, hogy egy presbiterre valamely templom szolgálatainak ellátását rábízják.⁶⁸ A világi alapítóknak mégis szokásuk volt, hogy közvetlenül nevezzék ki a klerikusokat kápolnájukba, és úgy viselkedjenek velük, mintha a gazdáik volnának. Ezt a helyzetet néha az Egyház is eltűrte.⁶⁹ Az 541-es orléans-i zsinat meghatározta az illetékességek megosztásának rendszerét az alapító tulajdonos és a püspök között, és úgy rendelkezett, hogy a tulajdonos javasolja a jelöltet a püspöknek, a püspök nevezze ki az illetőt, de a klerikus ellátását az alapító biztosítsa.⁷⁰ Más tulajdonosokhoz hasonló feltételekkel a kolostorok apátjai is alapíthattak templomokat (oratóriumokat). A magánegyházak többsége a 6–7. század folyamán „plébánia” jellegűvé vált, mivel megnyílt a nép számára, hogy megfeleljen a környékbeli lakosság lelki szükségleteinek.⁷¹ A területi plébániák elterjedése azonban hosszú folyamat volt a mai Franciaország területén is, ahol ez csak a 12. századra vált általánossá.⁷² A magánegyházak rendszere az egész Nyugaton jelen volt, és csak a kánonjogtudomány, III. Sándor pápa törvényhozása és a IV. Lateráni Zsinat eredményeként⁷³ adta át helyét egy kiegyensúlyozottabb intézményi formának, a kegyuraságnak (*ius patronatus*).⁷⁴

⁶⁵ Már Iustinianus szabályozta a papok kinevezését az ilyen templomokba hangsúlyozva, hogy a világi alapítóknak nincs joga a klerikust kinevezni, hanem be kell mutatnia az illetőt a püspöknek kinevezés végett; *Nov.* 57,2.

⁶⁶ Vö. GARCÍA Y GARCÍA, Antonio, *Historia del Derecho Canónico. I. El Primer Milenio* (Instituto de Historia de la Teología Española. Subsidia 1) (Salamanca 1967) 385; PONTAL, Odette, *Die Synoden im Merowingerreich* (Konziliengeschichte. Reihe A) (Paderborn–München–Wien–Zürich 1986) 235.

⁶⁷ CONC. CHALCED. (451) c. 4; CONC. AGATH. (506) c. 21 stb.

⁶⁸ CONC. AURELIAN. (511) c. 7 hivatkozással a javakra, melyeket az Egyháznak haszonélvezetre adtak; vö. PONTAL 31.

⁶⁹ Vö. pl. CONC. ARVERNEN. (CLAREMONT.) (535) c. 4.

⁷⁰ CONC. AURELIAN. (541) c. 26.

⁷¹ Vö. PONTAL 235 utalással Pierre IMBART DE LA TOUR művére (*Les origines religieuses de la France. Les paroisses rurales du IVe au XIe siècle* [Paris 1900]).

⁷² Vö. pl. LUNVEN, Anne, *Naissance de la paroisse „territoriale”. L’apport de trois actes du XIe siècle relatif à la Bretagne*, in *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest* 121 (2014) 2/31–46.

⁷³ CONC. LATERANEN. IV (1215) const. 32, 45 stb.

⁷⁴ Vö. pl. LANDAU, Peter, *Ius Patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts* (Köln–Wien 1975); ERDŐ, Péter, *Patronato (derecho de)*, in *Diccionario General de Derecho Canonico I–VII* (ed. Javier Otaduy, Antonio Viana, Joaquín Sedano; Cizur Menor 2012) V, 983–987. 984.

A közvetlen püspöki akciókon és a földbirtokosi kezdeményezéseken kívül, úgy tűnik, nem ritkán maguk a *paraszi közösségek* is kiindulópontjai voltak a vidéki plébániák megalakulásának. A germán és szláv népek mezőgazdaságát és paraszi közösségeit kutató történészek között sok vita folyt arról, hogy időben mi fejlődött ki előbb, a föld nagybirtok jellegű tulajdona vagy a termőföld közösségi használata és birtoklása. A vitákat azonban erős érzelmek és politikai törekvések kísérték.⁷⁵ Dél-Franciaországban a „plébániák” alapítása a vidéki lakosság krisztianizációjával párhuzamosan zajlott, a nagybirtokokon (*villae*) és a falvakban (*vici*) folyó templomépítések révén.⁷⁶ Általánosan elismert tény, hogy a különböző helységek keresztény lakosságának lelkipásztori ellátását Európában sokfelé annak a keresztelőtemplomnak a papsága vezette, mely a terület egyházi szervezetének középpontja volt. Ezeket a területi egységeket Közép- és Észak-Itáliában *pieve* néven ismerték,⁷⁷ német területen, különösen Tirolban, de másutt is *gau* vagy *pagus* volt a nevük, főként a frank királyságok korában. Általában olyan egységekről volt szó, amelyek több falut foglaltak magukban a hozzájuk tartozó közös területekkel és szolgáltatásokkal együtt,⁷⁸ és többnyire egybeestek a „plébániával”. Ezt az intézményes formát a jogtörténeti irodalom *Großmark*nak vagy *Gerichtsbezirk*nek nevezi. Úgy tűnik, ez a gazdasági együttműködési és világi joghatósági közösség általában egybeesett a plébániával, bár előfordultak kivételek is. Ez az egybeesés a kései középkorban számos német régióban dokumentált, de bizonyos vidékeken már a korai középkorban is előfordulnak erre példák.⁷⁹ Az ilyen világi és egyházi szervezeti egységek lehetnek szabadok, különösen a hegyekben, lehetnek félig szabadok egy protektor (vagy *Vogt*) felügyelete alatt, akit olykor maga a lakosság választott, de függhettek valamelyik feudális nagyúrtól is, aki tiszteletben akarta tartani a fennhatósága alatt álló paraszi közösség belső szerkezetét.⁸⁰ A „keresztelőtemplom” köré rendeződő „nagy plébániákon” alapuló struktú-

⁷⁵ Vö. már HANSEN, Georg, *Agrarhistorische Abhandlungen I* (Leipzig 1880) 25–27; MAURER, Georg Ludwig, *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland I–II* (München 1865–1866); HORVÁTH Pál, *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai* (Budapest 1960); WERNLI, Fritz, *Markgenossenschaft*, in *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* III, 302–316. 309–314.

⁷⁶ Vö. BAUS – BECK – EWIG – VOGT 222.

⁷⁷ A *pieve* intézményéről lásd pl.: FORCHIELLI, Giuseppe, *La pieve rurale. Ricerche sulla storia della costituzione della Chiesa in Italia e particolarmente nel Veronese* (Bologna 1938); a kései középkorhoz: *Pievi e parrocchie in Italia nel basso medioevo sec. XIII–XV. Atti del VI Convegno di Storia della Chiesa in Italia (Firenze, 21–25 sett. 1981) I–II* (Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica 35–36) (Roma 1984).

⁷⁸ Vö. HORVÁTH 100.

⁷⁹ WERNLI 308–309.

⁸⁰ Vö. uo. 305.

ra feltehetően modellként szolgált a kelet-közép-európai egyházszervezés során.

A templomok építése és működésük biztosítása mindig gazdasági garanciákat kívánt. A bizánci törvényhozásban felmerült annak szükségessége, hogy előre biztosítsák a gazdasági eszközöket a tervezett templom működése számára még az építés megkezdése előtt.⁸¹ Ebben az értelemben magyarázható a 693-as toledói zsinat rendelkezése, amely megtiltja, hogy papot rendeljenek olyan templom számára, amelyhez nem tartozik legalább tíz *mancipium*, vagyis szolga, illetve szolgacsalád.⁸² Szászország keresztény hitre térítése idején Nagy Károly korában megkövetelték, hogy minden templom számára adományozzanak két parcella földet (*duos mansos*), illetve vidéki gazdálkodási egységet rabszolgákkal és rabszolanókkal együtt.⁸³ Magyarországon viszont a 11. század elején azt kívánták Szent István törvényei, hogy tíz falu építsen templomot, és adományozzanak neki két (parcella) földet a hozzá tartozó szolgálkkal, lovakkal és állatokkal együtt. A szent ruhákat és az oltárra való textíliákat a király biztosította, papról és a szükséges könyvekről viszont a püspöknek kellett gondoskodnia.⁸⁴ Európa számos régiójában elterjedt volt tehát az a modell, amely szerint egy falunál nagyobb térség lakossága épített és dotált egy templomot, amelybe a papot a püspök küldte. Ez a modell alapvetően különbözött a magánegyházaktól. Nem mindig világos azonban, hogy milyen mértékben volt szabad és kezdeményező a parasztok és állattenyésztők közössége keresztelőtemplomuk létesítése tekintetében. Úgy tűnik, ezt gyakran a közhatalom írta elő számukra.

A plébánia és a falu közötti kapcsolatot illetően hangsúlyoznunk kell, hogy az egy falu – egy plébánia modell, vagyis az a helyzet, hogy minden falunak saját plébániája van, nem volt jellemző a korai középkorban. Bár a kései középkor folyamán azok a paraszti közösségek, amelyek csak filiális templommal rendelkeztek, harcoltak azért, hogy önálló plébániává váljanak

⁸¹ Vö. pl. *Nov.* 131,7.

⁸² „Ecclesia quae usque ad decem habuerit mancipia super se habeat sacerdotem; quae vero minus habuerit mancipia, aliis coniugatur ecclesiis”: CONC. TOLET. XVI (693) c. 5: *Concilios visigóticos e hispano-romanos* (España Cristiana. Textos I) (ed. J. Vives; Barcelona–Madrid 1963) 502.

⁸³ „Ad unamquamque ecclesiam curte et duos mansos terrae pagenses ad ecclesiam recurrentes condonant, et inter centum viginti homines, nobiles et ingenuis similiter et litos, servum et ancillam eidem ecclesiae tribuant”: CAROL. MAGN., *Capit. de partibus Saxoniae*, c. 15: *Capitularia regum francorum I* (Momumenta Germaniae Historica Cap. I) (ed. Alfredus Boretius; Hannover 1883) 69.

⁸⁴ „Decem ville ecclesiam edificent, quam *duobus mansis* totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex provideat, presbiterum et libros episcopi”: S. STEPHANUS, *Decretorum liber secundus*, c. 1: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* (szerk. Závodszyky Levente; Budapest 1904) 45.

(illetve saját plébániájuk legyen), ez a folyamat még a középkor végére sem volt lezártnak tekinthető.⁸⁵ Ugyanakkor elmondható, hogy a plébániák, illetve a hozzájuk hasonló intézményes formák hálózata már a 13. században az egész Nyugaton elterjedt.

5.2. Plébániai struktúrák a városokban

A városok plébániai szervezetének a fentiekől eltérő története volt.⁸⁶ A legnagyobb városokban, így Rómában és Alexandriában a plébániák előfutárainak tekintett intézményes formák (templomok rendszeresen ott miséző papokkal) már a vidéki templomok elterjedése előtt megjelentek. A városokban erősebbek voltak az egyházmegye igazgatási és gazdasági egységének kötelékei. A 9. századtól gyakoriakká válnak a társasegyházak (*ecclesiae collegiales*). Így a nagyobb középkori városokban a társasegyházak, papi közösségre bízott templomok egész rendszere fejlődik ki. Ezeknek a templomoknak plébániai funkcióik is vannak. Élükön olykor apát, illetve prépost áll, és saját plébániai területtel is rendelkeznek. A plébániai körzetek a városokban is gyakran betöltenek világi közigazgatási, bíraskodási és adóztatási szerepet. Ezt a rendszert a 13. században megbontja a koldulórendek megjelenése.⁸⁷ A pápai dekretálisok egyre inkább hangsúlyozzák, hogy az új plébániák alapítása és a meglévők felosztása a püspök joga.⁸⁸ Egyes olasz városokban, például Cataniában a plébániákra való felosztás, főként pedig a város területi egységei lelkipásztori gondozásának egy meghatározott papra való rábízása véglegesen csak a legújabb időkben szilárdult meg. A városok fejlődésével és a népesség számának növekedésével az új plébániák alapítása egyre gyakoribbá vált. Mindez természetesen érintette a plébániák gazdasági helyzetét is.

6. A PLÉBÁNIA GAZDASÁGI ÖNÁLLÓSÁGA

Mint említettük, az ókorban az egyházmegyék vagyoni szempontból egyetlen egységet alkottak. Caesarius arles-i püspök volt az, aki a vidéki templomok számára igyekezett bizonyos önállóságot biztosítani a vagyonkezelés terén. Az általa vezetett carpentras-i zsinaton korlátozni próbálta a püspök-

⁸⁵ Vö. BADER, Karl Siegfried, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde* (Weimar 1962) 183–190.

⁸⁶ Az olasz városok plébániai szervezetének sajátosságairól a kései középkorban lásd pl.: RONZANI, Mauro, *Aspetti e problemi delle pievi e delle parrocchie cittadine nell'Italia centro-settentrionale*, in *Pievi e parrocchie in Italia nel basso medioevo...* I, 307–349.

⁸⁷ LEISCHING 1721.

⁸⁸ Vö. pl. X 3.48.3.

köknék azt a lehetőséget, hogy magukhoz vonják a vidéki templomok anyagi javait. Ez csupán akkor volt megengedett, ha a vidéki templomok gazdagok voltak, a székesegyház pedig súlyos szükségét szenvedett.⁸⁹ A II. bragai zsinat megtiltotta a püspököknek azt is, hogy az egyes templomoktól különleges járandóságokat követeljenek, főként pedig, hogy igényt támasszanak a plébániatemplomban a népétől felajánlott adományok egyharmadára. Az adományoknak az a része ugyanis a templom világítására és karbantartására szolgált.⁹⁰ Gyakoriak voltak a visszaélések az alapítók vagy a magánegyházak tulajdonosai részéről is. Ők ugyanis hajlamosak voltak haszonszerzés céljából alapítani templomot földjükön és fenntartani maguknak a templom jövedelmének felét. A II. bragai zsinat például megtiltja, hogy a püspök beleegezését adja olyan templom építéséhez, amelyet a tulajdonos ilyen szándékkal kíván létrehozni.⁹¹

A 8–9. században a latin országokban a keresztelőtemplomok, a germán országokban pedig a nagy plébániák eredeti templomai (*Urkirchen*) voltak a plébániai szervezet alapvető egységei. A szolgálat gazdasági alapja – mint láttuk – gyakran egy meghatározott földterület volt, amelyet tartósan az adott templom céljaira jelöltek ki szolgálkkal és más működési feltételekkel együtt. Voltak azonban olyan – a püspöktől kapott – jogok is, amelyek a templomot kormányzó pap jövedelmét biztosították, így az egyházi tized egy bizonyos részéhez való jog, az adományok, amelyek a hívektől folytak be, akik legalább a nagy ünnepeken kötelesek voltak a keresztelőtemplomba menni, továbbá a „stólapénzekhez”, vagyis a szentségek és szentelmények kiszolgáltatása alkalmából fizetett összegekhez való jog. Különös fontossága lehetett a keresztelőtemplomot vezető pap jogának a halottak eltemetésére.⁹² A tizedek és a többi plébániai jogok rendszere megkívánta a plébániák területének pontosabb meghatározását, hogy tudni lehessen, kihez tartoznak az egyes hívek, és kit illetnek a tőlük származó jövedelmek.⁹³

⁸⁹ „Si ecclesia ciuitatis eius, cui episcopus praest, ita est idonea ut Christo propitio nihil indegiat, quidquid parrociis fuerit derelictum clericis, qui ipsis parrociis deseruiunt, uel reparationibus basilicarum rationabiliter dispensetur. Si uero episcopum multas expensas et minorem substantiam habere constiterit, parrociis, quibus largior fuerit conlata substantia, hoc tantum, quod clericis uel sarcheticis ratiōabiliter sufficiat, reseruetur...”: CONC. CARPENTORAT. (527), c. 1: *Concilia Galliae A.511–A.695* 48.

⁹⁰ CONC. BRACAREN. II (572) c. 2.

⁹¹ CONC. BRACAREN. II (572) c. 6. A *Decretum Gratianianum*: D.1 c. 10 de cons.

⁹² Vö. pl. CONC. TRIBUR. (895) c. 15; HALLERMANN, Heribert, *Pfarrei und pfarrliche Seelsorge. Ein kirchenrechtliches Handbuch für Studium und Praxis* (Kirchen- und Staatskirchenrecht 4) (Paderborn–München–Wien–Zürich 2004) 35–38.

⁹³ „Ut terminum habeat unaquaeque ecclesia, de quibus villis decimas recipiat”: REGINO, *De synodaliibus causis* I,25: *Reginonis Abbatis Prumiensis libri duo de synodaliibus causis* (ed. Friedrich Wilhelm Hermann Wasserschleben; Lipsiae 1840) 37. Vö. már CAPITUL. ANSEGISI I,149.

7. KÖVETKEZTETÉSEK

A plébánia jelenlegi intézményének előzményeit áttekintve az első tizenegy évszázadban, összefoglalásul az alábbi megállapításokat tehetjük azoknak a lelkipásztori egységeknek a természetéről és szerepéről, amelyek a mai plébániák feladatainak döntő részét betöltötték:

1.) Az Egyház küldetését (a missziót), az evangelizációt, a hitélet szervezését, a szentségek kiszolgáltatását, a liturgia végzését és a keresztyén közösség minden egyéb funkcióját helyi szinten a már igen korán egyetlen püspök vezetése alatt álló egyházak látják el.

2.) A püspök mellett egyre világosabbá és általánosabbá válik a presbiterek szerepe, akik a püspök által vezetett testületet alkotnak, és jogosultak az eucharisztikus ünneplést a püspök beleegyezésével annak távollétében vezetni. A püspök és a presbitérium közti kapcsolatok a 3. század első felére világossá, állandóvá és általánossá válnak.

3.) Már a 2. századtól kezdve, de a 3. századtól teljesen nyilvánvalóan megtalálhatók a keresztyén istentisztelet számára rendelt sajátos épületek és helyek. Diocletianus üldözése alatt kísérletet tettek a keresztyén templomok lerombolására.

4.) A 313-as konstantinai egyházbékétől, majd még inkább Theodosius edictumától (380) fogva széles néprétegek csatlakoznak a keresztyén valláshoz. Ugyanakkor sok keresztyén templomot helyreállítanak és újakat építenek. Közben fokozatosan megjelennek a magánháznál végzett liturgiát tiltó rendelkezések. A templomok vagy kápolnák alapításához megkívánják a püspök döntését.

5.) Mindezek következtében számos templom épül a nagy városokban, de a városok határán kívül, vidéken is. Ezeket a templomokat a városokban a presbitérium tagjai látják el, vidéken pedig eleinte khórepiszkoposzok, vagyis a város püspökétől függő felszentelt püspökök vagy olyan presbiterek, akik külön megbízást kapnak a püspöktől a liturgia végzésére, a prédikálásra, a keresztelésre és szükség esetén olykor a bűnbánóknak a kiengesztelődés megadására is.

6.) Az 5–6. század folyamán – sőt egyes helyeken már a 4. században – ezek a presbiterek egyre inkább tartósan vidéken laknak, és az ottani templomban rendszeresen (akár mindennap) vezetik az imát és a liturgiát.

7.) A keresztyén hit általános elterjedésével Nyugaton, először Galliában, az Ibériai félszigeten és természetesen Itáliában, majd más, főként germán népektől lakott régiókban is a keresztyén hitre térítés és a vidéki templomok alapítása gyakorlatilag párhuzamosan történik. Templomokat építenek fal-

vakban vagy nagyobb földrajzi egységek központi helyein éppúgy, mint a nagybirtokosok gazdaságaiban. Az előbbi esetben – még ha a püspök vagy a világi hatalom kezdeményezésére is – az építkezés és a működés gazdasági feltételeit valamilyen formában a közösség biztosítja. Az utóbbi (magánegyházi) konstrukcióban a tulajdonosok alapítják meg saját templomukat, az Egyháznak pedig esetenként küzdenie kell azért, hogy az ilyen templomokba a papot a püspök nevezhesse ki.

8.) Az egyetlen falut magában foglaló plébánia modellje a középkor első felében nem jellemző. A legelterjedtebb a „nagy plébánia” (*pieve*), melynek központját egy keresztelőtemplom vagy anyaegyház képezte. Azt a papot, aki ennek a templomnak az élén áll, immár tartósan és nem csak delegáció alapján megilleti a jog a szentségek és szentelmények kiszolgáltatására, az ünnepi szentmisék bemutatására, különösen az év legnagyobb ünnepein, a hívők adományaira vagy legalább azok jelentős részére, a tized egy bizonyos részére, valamint a templom számára rendelt föld haszonélvezetére. A „nagy plébánia” területén gyakran más templomok is vannak, amelyek nem rendelkeznek mindezen jogokkal, csupán némelyikkel, például vasárnap misét tarthatnak a híveknek, temethetnek, egyes esetekben keresztelési joguk is van. Ám e templomok jogai változásokon mennek keresztül. A 13. századra kirajzolódik egy olyan egyházszerkezeti egység képe, amelyre jellemző egy meghatározott terület, az ott lakó hívők csoportja, egy templom és egy tartósan odarendelt pap, aki a liturgiát végezi és rendelkezik a plébániai jogokkal. Ezek a jogok azonban még nincsenek világosan és pontosan meghatározva, és nem mindenütt azonosak.

9.) Igaz, hogy a kereszténnyé vált Római Birodalomban és a középkori nyugati keresztény országokban a vallási és a világi szféra szerves egysége és átfedése igen erős volt, ez a helyzet azonban nem csupán valamilyen politikai stratégia eredményeként jött létre. A korai középkor vidéki közösségeinek élete olyan összetett kölcsönös függőséggel járt az egyes személyek között, hogy a gazdasági, erkölcsi, jogi és vallási vonatkozásokat nem lehetett elválasztani egymástól. Ám a konstantini egyházbéke előtti keresztény közösségeket is erős összetartozás és az élet minden területén való szoros együttműködés jellemezte. Az Egyház közössége belső döntési és szolidaritási mechanizmusokkal rendelkezett olyan viszonylatokban is, amelyeket ma polgárinak neveznénk. A keresztény közösség tehát sohasem volt elvont, tisztán spirituális valóság. Az Egyház láthatósága megkívánta a helyi, fizikai és társadalmi láthatóságot is.

10.) A plébánia intézménye fejlődésének minden szakaszában központi szerepet játszik az istentiszteleti célra rendelt épület, amelyet a források gyakrabban és hangsúlyosabban említenek, mint bármely más szempontot.

Ha manapság a templomépületek kényes kérdéseket vetnek fel, nem feledkezhetünk meg hozzájárulásukról az Egyháznak – mint közösségnek is! – a konkrét láthatóságához. Ez megvilágíthatja a már létező templomok jelentőségét, de kritériumokat szolgáltat egyes templomok megszüntetésének mérlegeléséhez és új templomok építéséhez is.

11.) Ha napjainkban gyakran úgy gondolunk is a plébániára, mint az állandóság és a rendszeres lekipásztori tevékenység szimbólumára, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a plébániák születésének és elterjedésének legfőbb indoka az evangelizáció és a misszió volt.

◆◆◆ FEJÉRDY ANDRÁS

Az élet kenyere: Prohászka eucharisztikus teológiája I.

Prohászka teológiájának forrásai

Tanulmányunk célja Prohászka Ottokár eucharisztikus teológiájának összefoglaló bemutatása. A témaválasztást két szempont különösen is indokolja. Egyfelől a 2020-ban Budapesten megrendezésre kerülő 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra készülve megkülönböztetett figyelem irányul az Oltáriszentségre, és az Eucharisztia misztériumát megközelítő különféle teológiai rendszerekre. Az Oltáriszentség titkának mélyebb megértéséhez így nem haszontalan a 20. század első felének talán legnagyobb hatású teológusa, Prohászka Ottokár e szentségre vonatkozó tanítását alaposabban megvizsgálni. Másfelől vállalkozásunk hiánypótló abban a tekintetben, hogy jóllehet Prohászka életműve a 20. század viszontagságos egyháztörténelmi körülményei ellenére az igazán sok szempontból elemzett és egyik legjobban feldolgozott főpásztori-teológusi munkásságok közé tartozik, a személyére és műveire irányuló kutatásokban ezidáig eucharisztikus teológiájának szisztematikus feltárása nem kapott helyet.

Prohászka eucharisztikus teológiájának sajátosságait és eredetiségét az életműben elhelyezve, a szerző filozófiai-teológiai felfogásának figyelembevételével, elsősorban az Oltáriszentségről szóló – Schütz Antal gondozásában megjelent életműkiadásában¹ közzétett – írásait elemezve három lépésben tárjuk fel.

A dolgozat első egységében, a vonatkozó szakirodalomra, valamint Prohászka saját írásaira támaszkodva – többé-kevésbé kronológiai – rendben áttekintjük azokat a tanulmányokat és tapasztalatokat, amelyek Prohászka egyéniségét és szellemiségét formálták. Megvizsgáljuk, hogyan hatott misztikus-szemlélődő teológiai megközelítésének kialakulására a Szent Ignác-i lelkeség, amelyet a kalocsai jezsuita gimnáziumban eltöltött évek alatt, illetve az ugyancsak a Jézus Társasága vezetése alatt álló Collegium Germani-

¹ *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái I–XXV* (szerk. Schütz Antal; Budapest 1927–1929; a továbbiakban: *Prohászka ö. m.*).

cum et Hungaricumban sajátított el. Áttekintjük továbbá, milyen hatást gyakorolt szellemi-tudományos fejlődésére, hogy római tanulmányai alatt egyszerre állt módjában a korszak szellemi kihívásaira nyitottabb teológiai szemléletet képviselő „Római Iskola” módszereit megismerni és a Szent Tamás-i teológia rendszerét elsajátítani. Mindezek után megvizsgáljuk, milyen hatást gyakoroltak rá a századfordulón jelentkező életfilozófiák, különösképpen is a francia Henri Bergson életfilozófiai rendszere.

A második egységben Prohászka Oltáriszentséggel kapcsolatos jelentősebb írásait vesszük számba. Egyfelől figyelmet fordítunk a különféle műfajok sajátosságaiból fakadó eltérő kifejezőmódokra és hangsúlyokra, másfelől pedig az Eucharisziával foglalkozó jelentősebb írások gondolatmenetét összegezzük. A kronológiai rendet követő áttekintés egyúttal lehetőséget biztosít arra, hogy eucharisztikus teológiájának esetleges fejlődéséről, vagy legalábbis mind teljesebb kibontakozásáról is képet kapjunk. Ennek segítségével többek között azt is fel tudjuk mérni, vajon a Szent Ignác-i lelkeséggel, a római teológiai iskolával, a skolasztikával és az újabb filozófiai áramlatokkal való érintkezés milyen hatást gyakorolt eucharisztikus teológiájának kidolgozására akár tartalmi, akár fogalmi szempontból.

A harmadik egységben a Prohászka írásaiból kirajzolódó, Oltáriszentségről szóló teológiai tanítást rendszerezzük két jelentős kortárs dogmatikai kézikönyv témáit alapul véve. Egyrészt Schütz Antal nagyszabású munkája nyomán, mely először 1922-ben, majd átdolgozva 1937-ben jelent meg, másrészt Franz Diekampnak a teológiai oktatásban széles körben használt tankönyve, az ugyancsak 1922-ben kiadott *Katholische Dogmatik* harmadik kötete alapján. Megvizsgáljuk mindenekelőtt, hogyan érvényesülnek Prohászkanál a protestáns teológia nyomán a katolikus hittudományban is mindinkább figyelembe vett történeti-kritikai szempontok, illetve miként viszonyul a szerző a dogmafejlődés kérdéséhez. A továbbiakban Prohászka eucharisztikus teológiájának szisztematikus feltárásához előbb e tárgyban kifejtett munkásságának célját tárjuk fel, majd ismertetjük Prohászka kegyelem- és szentségtanának fő vonásait. A kortárs teológiai traktátusok fő témaköreit követve azt is bemutatjuk, miként ír Prohászka az Eucharisztia alapításáról, a valós jelenlét dogmájáról, az átlényegülés tanáról és a szentségi színekről, az Oltáriszentség és a szentmise áldozat voltáról és engesztelő jellegéről, valamint az Eucharisztia mint lelki-testi táplálék hatásairól. Végül Prohászka eucharisztikus teológiájának egyik kiemelkedő sajátosságát: misztikus irányultságát vizsgáljuk meg.

A SZENT IGNÁC-I LELKISÉG

Prohászka Ottokár teológiájának általában, azon belül eucharisztikus teológiájának felfedezéséhez és megértéséhez mindenképp szellemi-lelki formálódásának főbb állomásait kell számba vennünk. A tanulmányai, majd olvasmányai során megismert és elsajátított gondolati rendszerek, spirituális eszközök és megközelítési módok ugyanis mind termékenyítőleg hatottak rá, és a belőlük nyert nézőpontok visszaköszönnek későbbi írásaiban.

Teológiai és spirituális szempontból Prohászka szemléletére időben elsőként a Szent Ignác-i lelkiség hatott. A kalocsai jezsuita gimnáziumban töltött két év alatt találkozott először a loyolai szent spiritualitásával, ami döntő mértékben hozzájárult lelki éréséhez, sőt papi hivatásának megszületéséhez is. A műveltség és a tudományos ismeretek megszerzése mellett a kalocsai évek alatt sajátította el a rendszeres imaélet, a szentségimádás és az önismeret alapjait, valamint a helyes lelkiismeret-vizsgálat gyakorlatát. A lelki életnek ezek az elemei nem csupán a jezsuita gimnázium napirendjének szerves részeként épültek be Prohászka életének mindennapi praxisába, hanem a belső fejlődését kísérő lelkiatyjának, a betegek, elesettek és szegények apostolaként nagy tiszteletnek örvendő P. Uhlárik Jánosnak² példája nyomán a Szent Ignác-i szellemet követő lelkivezetés lényegi elemeit is megtapasztalhatta. A Kalocsán szerzett életre szóló élmények hatását jelzi, hogy még az esztergomi szeminárium tanáraként is gyakran visszatért *alma mater*ébe, hogy egy-egy jezsuita vezetésével végezze el éves lelkigyakorlatát.³

A jezsuita lelkiség elmélyítésére Prohászkanak a Jézus Társasága lelki irányítása alatt álló, ignáci gyökerű római Collegium Germanicum et Hungaricum növendékeként nyílt lehetősége. Az itt töltött hét esztendő (1875–1882) egyik legfontosabb gyümölcse volt a Szent Ignác által kidolgozott lelkigyakorlatok szellemének maradéktalan és tudatos beépítése az éppen felnőtté váló személyiség spirituális struktúrájába.⁴ A Rómában töltött tanulmányi évek hatásáról, az elsajátított Szent Ignác-i lelkiség Prohászka számára is nyilvánvaló jelentőségéről, a rendszeresen végzett Szent Ignác-i lelkigyakorlatokról több naplójegyzet is tanúskodik.⁵ Mind közül kiemelkedik az a Loyolai Szent Ignác ünnepén, 1911. július 31-én rögzített bejegyzés:

² Uhlárik János S.J. (1823–1881). Életútjáról lásd: BIKFALVI Géza, *Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003* (Budapest 2007) 235–236.

³ BARLAY Ö. Szabolcs, *Prohászka tanulmányi évei*, in *Prohászka ébresztése I–II* (szerk. Szabó Ferenc; Budapest 1996–1998) I, 20–21; SZABÓ Ferenc, *Prohászka Ottokár és Szent Ignác lelkigyakorlatai. A jezsuita neveltetés befolyása Prohászka lelkiségére*, in *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012* (szerk. Mózesy Gergely; Székesfehérvár 2012) 144–145.

⁴ BARLAY 28.

⁵ Lásd erről: SZABÓ, *Prohászka Ottokár és Szent Ignác lelkigyakorlatai* 145–147.

zés, amelyben a püspök Prohászka hálás lélekkel foglalja össze, mit jelent számára a jezsuita spiritualitás:

„Szent Ignác napja! Mennyire szeretem, tisztelem az Istennek e legracionálisabb, legdialektikusabb munkálóját, ezt a self-made-man szentet, ki a szentségbe a lovagias érzést, a férfias erőt, a gazdag természetet vitte bele s azontúl a Szentlélek iskolájában önálló stílusban fejlődött. Első misémet is sírjánál végeztem; mindig tisztelem s szeretem. Fölséges ol-tárának vonalai lelkemben vannak meghúzva; óraszámra térdeltem előtt-te, s tudtam, hogy mily drágakövekből, mozaikokból, hegyi kristályokból áll. Akarok hű fia maradni! úgy szeretem a Jézustársaságot is; hálás vagyok a Kalocsán töltött két évért is. Mennyi kegyelmet kaptam ott és Rómában!”⁶

Az ignáci lelkiség Prohászka számára gyakorolt befolyásáról ugyancsak kiemelkedő tanúbizonyság, hogy a *Magyar Sion* hasábjain 1895-ben *Szent Ignác lelkigyakorlatainak szelleme*⁷ címen önálló cikksorozatot szentelt az „exerciciumoknak”. A papoknak tartott lelkigyakorlatokból született négy tanulmány,⁸ valamint általában a *Lelkigyakorlatokban* összegzett Szent Ignác-i lelkiség lényeges vonásai alapján megragadható Prohászka spiritualitásának néhány olyan eleme, amelyek minden bizonnyal a jezsuita szellem hatásának tulajdoníthatók.

Az ignáci lelkiség egyik – Prohászka számára is fontos – vonása, hogy nem világtól visszavonuló, passzív spiritualitás, hanem lényegéhez tartozik, hogy a – *Lelkigyakorlatokban* is fontos eszközként megjelenő – szemlélődés apostoli tevékenységre indítsa. Az elmélkedésben és kontemplációban Krisztussal elmélyített bensőséges kapcsolatból tehát Krisztus aktív követése, Isten országának hirdetésében való tevékeny részvétel következik.⁹ Ennek a krisztuskövetésnek feltétele, hogy a keresztény egész személyisége mindinkább Krisztushoz hasonuljon. Miként a *Lelkigyakorlatok* bevezető megjegyzéseinek első megjegyzése fogalmaz, a lelkigyakorlat elvégzésének célja: „ut vincat seipsum homo et ordinem vitam suam.” Prohászka kommentárja szerint ez nem jelent mást, mint hogy „az exerciciumok célja élet, új élet, fölvillanyozott élet, bőségesebb, gazdagabb, derültebb, elevenebb élet”.¹⁰ Ennek az új, teljesebb életnek az elsajátítása tanulási folyamat és fo-

⁶ PROHÁSZKA Ottokár, *Naplójegyzetek I (1877–1918)* (szerk. Barlay Ö. Szabolcs; Szeged–Székesfehérvár 1997) 308.

⁷ PROHÁSZKA Ottokár, *Szent Ignác lelkigyakorlatainak szelleme*, in *Prohászka ö. m.* VIII, 259–322.

⁸ SZABÓ, *Prohászka Ottokár és Szent Ignác lelkigyakorlatai* 147.

⁹ Uo. 149.

¹⁰ PROHÁSZKA, *Szent Ignác lelkigyakorlatainak szelleme* 263. Hogy mennyire fontos Prohászka számára ez az értelmezés, jól jelzi, hogy kevéssel alább még egyszer megismétli ezt a gondolatot: „tehát ismétlem: élet, életre kiindulás, életben növekvés és gyarapodás, életben megerősödés és

lyamatos tanulás eredménye, amelyhez a *Lelkigyakorlatok* lapjain megfogalmazott életvezetési modell kínál kulcsot. A mélyreható személyes változást eredményező tanulási procedúra a *Lelkigyakorlatokban* összegzett ignáci lelkiségnek megfelelően hat egymásra épülő fokozatból álló folyamat, amely a személy konkrét élethelyzetére vonatkozó ismeretek számbavételéből indul ki, amit a tapasztalat, majd a reflexió követ. Ezen lépések után kerül sor az egész személyiséget érintő döntés meghozatalára, amit a döntésből fakadó cselekvés, majd az elindult folyamatot érintő értékelés követ.¹¹

Az ignáci lelkiség másik szempontunkból lényeges vonása, hogy a *Lelkigyakorlatokban* vázolt tanulási folyamat nem pusztán egyszeri vagy ismétlődő gyakorlat, hanem olyan létmód, amelynek célja az ember személyiségének szellemi és lelki dimenzióit érintő, teljes átalakítása. Ez a személy értelmi, akarati és érzelmi területeire egyaránt odafigyelő ignáci spiritualitás a tanulási folyamat említett hat lépésében is megjelenik: az élethelyzet felmérése elsősorban az értelmi képességeket veszi igénybe. A tapasztalat – a spanyol eredetiben tudatosan választott „sentir” ige tanúsága szerint – az érzelmi-intuitív és értelmi-kognitív megismerés dimenzióit egyaránt magában foglalja. A reflexió megint inkább az intellektusra támaszkodik, míg az akarati elhatározást jelentő döntésben ismét jelentkezik a személy érzelmi bevonódásának szükségessége. A cselekvés a kitűzött célra irányuló tudatos akarati lépéseket emeli ki, végül a kiértékelés döntően az értelem tevékenysége.¹² Nem véletlen, hogy ezek a szempontok Prohászkanál is megjelennek: a Szent Ignác-i lelkigyakorlat céljaként megszülető új minőségű létmód az, amit Prohászka „bőségesebb, gazdagabb, derültebb, elevenebb életként” jellemez. Prohászkanak a *Lelkigyakorlatokról* szóló írásaiban ugyancsak megjelenik a Krisztus követésére nevelő „exerciciumok” egész embert érintő jellege. A „két zászlóról” szóló ignáci meditációt elemezve például arról ír, hogy Krisztus akaratának felismerése (*intentio Christi Domini*) és a bármely életállapotban elérhető és elerendő tökéletesség (*perfectio in quocumque statu seu vita*) tulajdonképpen az

„evangélium filozófiája, vagy az Úr Jézus szelleme, s amiben e filozófia s e szellem testet ölt: a tökéletes élet. A szellem s a filozófia! az egyik a szervezeteknek első és végső oka, gyökere és koronája; a másik a szisz-

tökéletesbülés, gazdagabb, lelkesebb, nemesebb, teljesebb élet: ez az exerciciumok célja.”: uo. 264.

¹¹ A sémát a jezsuita David Cohlgan írásaira támaszkodva bemutatja: PULINKA Ágnes, *Loyolai Szent Ignác tanulási elmélete*, in *Vezetéstudomány* XLVI (2015) 5/38–40. A hivatkozott művek: COHLGAN, David, SJ, *Good Instruments. Ignatian Spirituality, Organizational Development and The Renewal of Ministries* (Roma 1999); Uő, *Ignatian Spirituality As Transformational Social Science*, in *Action Research* 3 (2005) 89–107.

¹² PULINKA 38–40.

témáknak alapelve és elirányítója. Ha az evangéliumot mint tant vesszük, akkor az, amiben legfőbb alapelveit kifejezhetjük, az evangélium filozófiája; ha pedig az evangéliumot mint tényt szemléljük s eo ipso annak legragyogóbb megtestesülését, az Úr Jézust tekintjük, akkor az imádandó életnek vezérgondolatai, érzelmeinek s indulatainak ütere, ez lesz az ő szelleme, az ő tendenciája, az »intentio Christi Domini«. [...] Ennek az »intentio Christi Domini«-nek pedig megfelel a »perfectio in quocumque statu«. Valóban e kettőnek együtt kell járnia, s ahol e kettő azonosítatik s egymást fűdi, ott tényleg elértük az exercitiumok küzdő, nevelő fejlődésének zenitjét.”¹³

Prohászka ugyancsak az ignáci lelkiség egész személyt átfogó, nem csupán intellektusra korlátozódó vonását emeli ki, amikor a *Lelkigyakorlatokról* szóló negyedik tanulmányát „az exercitiumok hangulatá”-nak, tulajdonképpen a megfelelő érzelmi ráhangolódás és hozzáállás megteremtésének szenteli, és hangsúlyozza: a „lélek újjáteremtése” „nagy-lelkű, áldozatkész, bátor hangulat”, az ember és a teremtett világ kicsinységét tudatosító „alázatos érzület” és Isten utáni „vágódás” nélkül nem lehetséges.¹⁴

A fenti példák egyértelműen mutatják, hogy kalocsai gimnáziumi évei, majd kiváltképp hét esztendeig tartó római tanulmányai alatt Prohászka alaposan megismerte és elsajátította a Szent Ignác-i lelkigyakorlatok szellemét, amit azután saját lelkiéletében és elmélkedéseiben, a rábízottak lelki nevelésében és írásaiban – például a szemináriumi évek alatt a növendékeknek adott elmélkedési pontokból születő *Elméledések az Evangéliumról* című kötetekben – is bőségesen kamatoztatott.

A RÓMAI ISKOLA

A római Collegium Germanicum et Hungaricumban eltöltött tanulmányi évek alatt Prohászka Ottokár nem csupán az ignáci lelkiséget sajátította el, hanem az ugyancsak jezsuita vezetés alatt álló Collegium Romanum hallgatójaként az úgynevezett „Római Iskola” teológiai irányzatával is megismerkedett. A Collegium Romanumot tíz évvel azt követően adta vissza XII. Leó pápa a Jézus Társaságának, hogy VII. Piusz pápa 1814-ben helyreállította az 1773-ban a Bourbon-monarchiák nyomására XIV. Kelemen által felosztatott jezsuita rendet. Ebben a Szent Ignác kezdeményezésére alapított felsőfokú teológiai intézményben jött létre a Római Iskola, amelyen tulajdonképpen a Collegium Romanumban tanító professzorok által 1830 és 1879 között kép-

¹³ PROHÁSZKA, *Szent Ignác lelkigyakorlatainak szelleme* 295.

¹⁴ Vö. uo. 8, 309, 312.

viselt teológiai irányzatot értjük. Az irányzat alapítójának a piemonti Giovanni Perrone tekinthető, míg az iskola tényleges kezdeményezőjeként a toszkán Carlo Passagliát és a hannoveri Clemens Schradert tartják számon. A mintegy két generációt felölelő Római Iskolának jelentősebb képviselői közé sorolható továbbá a dortmundi Joseph Kleutgen és a dél-tiroli Johann Baptist Franzelin is.¹⁵

A Római Iskola teológusainak, akik IX. Piusz pápasága alatt aktív szerepet játszottak az egyházi tanítóhivatal dokumentumainak kidolgozásában, közös jellemvonása, hogy a francia jezsuita Denys Petau és az oratoriánus Louis de Thomassin d'Eynac kora újkori szerzők, valamint a 19. század elején létrejött tübingeni teológiai iskola vezéralakja, Johann Adam Möhler nyomdokain járva különös figyelmet szenteltek a történelemnek és a pozitív teológiának. Ez nem azt jelentette, hogy elhanyagolták volna az 1832-ben kiadott új jezsuita *Ratio studiorum* ismételt Szent Tamás követését szorgalmazó irányelveit, hanem azt, hogy ennek követése mellett visszatértek a Szentíráshoz és az egyházatyákhoz. Ennek következtében komolyabban jelentkeztek náluk a történetiség és a hagyomány szempontjai, az általuk képviselt egyháztanban pedig a jogi-institucionális elemekkel szemben feltűntek a hívők élő közösségeként felfogott, a világiak apostolkodását is fontosnak tartó ekkleziológia aspektusai. A Római Iskolához szorosan nem kapcsolódó tanárok, például Schreiner és Pietro Angelo Secchi jezsuita csillagászok egyúttal nyitottnak bizonyultak a modern tudományok eredményeire is, új – befogadó – szellemet közvetítve hallgatóik számára.¹⁶

Prohászkanak a Collegium Romanumban töltött tanulmányi időszakából csak az első négy esztendő esett egybe a Római Iskola működésével, mert 1879-ben XIII. Leó pápa *Aeterni Patris* kezdetű körlevelével a katolikus teológiák számára Szent Tamás követését írta elő, és a továbbiakban a neotomizmus jellemezte a jezsuiták képzési rendjét. A szemléletváltást maga Prohászka is rögzítette naplójában,¹⁷ ám – miként a *Magyar Sion* hasábjain *A Collegium Germanico-Hungaricum* címmel felidézett római élményeiből is világosan kiderül – a *scuola romana* nagyjainak nézeteit is volt alkalma megismerni. Így Rómából hazatérve, teológiai és írói munkásságának kezdetétől fogva az a szellemi nyitottság tükröződik műveiben, amelyet a Római Iskola irányzatát közvetítő mestereitől sajátított el.¹⁸

¹⁵ SZABÓ Ferenc, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája: a Collegium Romanum szellemi befolyása*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok XI* (1999) 3–4/7–9; PIOPPI, Carlo, *Scuola romana*, in *Dizionario di Ecclesiologia* (ed. Gianfranco Calabrese, Philip Goyret, Orazio F. Piazzza; Roma 2010) 1298–1299.

¹⁶ SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 6–14; PIOPPI 1299–1300; BARLAY 38.

¹⁷ Az 1878. augusztus 18-i bejegyzést idézi: SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 12.

¹⁸ Uo. 8, 14; BARLAY 25, 35; SCHÜTZ Antal, *Prohászka Ottokár pályája*, in *Prohászka ö. m.* XXV,

Prohászka teológiai felfogásának a Római Iskola jezsuitáitól átvett fontos eleme a történelmi érzék, a dolgok fejlődésben való szemlélésének képessége. Ebből a fejlődés lehetőségére nyitott történelmi érzékből logikusan következett, hogy Prohászka a modern világ jelenségeivel szemben sem volt elzárkózó, hanem kifejezetten párbeszédre törekedett a modern tudományos eredményekkel, illetve igyekezett azokat saját maga is hasznosítani. Ezt a korszerűsödést hangsúlyozta például *Mire kell a mai teológiában súlyt fektetni* című, 1899-ben készült írásában, ahol a haladást, a fejlődést az élet természetes törvényének nevezve rámutatott, hogy mivel „visszamenni nem lehet”, előre kell menni, félelem nélkül.¹⁹ A modern világhoz való alkalmazkodásban pedig a német és amerikai katolikusokat állította olvasói elé, akik

„közelebb akarják hozni az egyházat a világhoz, – meg akarják szüntetni [...] a véleményük szerint nem a dolgok lényegéből, hanem a tényleges fejlődésből származott ellentéteket. [...] Szerintük nem az elvonulás, nem az elzárkózás, nem a zsémbes gubbaszkodás képezi az egyház helyes programját, s okolják azt az egyházas érzületet, mely a világot, a modern tudományt és fejlődést szinte sötét anathematizáló szemmel nézi...”²⁰

Nagyobb lélegzetvételű műveiben az 1899-ben megfogalmazott programnak megfelelően a teológia és a (természet)tudomány határkérdéseit alaposabban is körüljárta, mint például *Isten és a világ*, illetve *Föld és ég* című munkáiban, de kifejezetten teológiai kérdéseket tárgyaló írásaiban is jelentkezik a történelem iránti érzék, mint például *A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat* című traktátusában. A *Magyar Sion* szerkesztőjeként szintén egyik kiemelt feladatának érezte, hogy olvasóival recenziókon keresztül megismertesse a kortárs nyugati szellemi irányzatok főbb eredményeit.²¹

A Római Iskola döntő hatását saját teológiai felfogására maga Prohászka is büszkén vállalta. Miután exegétikai kérdésekben tanúsított szabadabb álláspontja, a kortárs szellemi környezettel folytatott párbeszédkészsége, különösképpen pedig az egyoldalú intellektualizmus elleni felszólalása nyomán néhány írását indexre tették,²² 1913-as római útja során önérzetesen utasította el Mariano Rampolla bíboros célozgatását, miszerint a megbízhatatlan né-

23–26.

¹⁹ PROHÁSZKA Ottokár, *Mire kell a mai teológiában hangsúlyt fektetni?*, in *Prohászka ö. m.* XV, 181–182.

²⁰ Uo. 179.

²¹ SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 7, 14–17.

²² Uo. 16; SCHÜTZ, *Prohászka Ottokár pályája* 71–72. Az indexről: ADRIÁNYI Gábor, *Prohászka és a római index* (Budapest 2002); SZABÓ Ferenc, *Prohászka és a modernizmus*, in *Prohászka ébresztése I*, 45–108; FRENYÓ Zoltán, *Prohászka index-ügye száz év távlatából*, in uő, *Korfordulón. Filozófiai tanulmányok* (Budapest 2015) 163–172.

met teológia követője volna: „Eminenciás uram, én római theologus vagyok!”²³ Nem véletlenül sorolták később a teológiatörténet kutatói Henry Edward Manninggal, Heinrich Denzingerrel, Joseph Hergenrötherrel, Matthias Joseph Scheebennel és másokkal együtt Prohászka is a Római Iskola irányzatának képviselői közé.²⁴

A SKOLASZTIKUS BÖLCSELET ÉS AQUINÓI SZENT TAMÁS

Prohászka Collegium Romanumban folytatott tanulmányai éppen arra az időszakra estek, amikor XIII. Leó pápa ösztönzésére a katolikus teológiában kibontakozott a neotomizmus. A pápa 1879-ben kiadott *Aeterni Patris* kezdetű körlevelében éppen azért sürgette a katolikus teológia visszatérését Szent Tamáshoz, hogy az egyház kellő felkészültséggel nézhessen szembe a modern világ kihívásaival. Az enciklika tehát nem az Angyali Doktor tanítását értelmező tomista, skolasztikus, Szent Tamást leginkább csak kommentáló absztrakt spekulációkra szorítókozó teológia művelését szorgalmazta, hanem az volt a szándéka, hogy a világnézeti vitákban szilárd filozófiai alapokat nyújtson az egyház álláspontjának védelmezéséhez. Jóllehet XIII. Leó rendelkezése nyomán a 19. század utolsó két évtizedében a Collegium Romanumban ismét a Taparelli d’Azeglio nevével fémjelzett hagyományos skolasztikus-tomista irányzat erősödött fel, amely a Római Iskola képviselőit elsősorban azért bírálta, mert elfordultak Arisztoteléstől és Szent Tamástól, a korszerűsödést kereső professzorok szelleme még tovább hatott.²⁵

Tanárai, különösképpen is Carlo Passaglia nyomán így Prohászka is sajátos viszonyt alakított ki Szent Tamás tanaihoz. Passagliához hasonlóan ő is megkerülhetetlen mesterként tekintett Szent Tamásra, ám tudatában volt annak, hogy a 20. század küszöbén nem lehet minden új kérdésre kizárólag az aquinói tudós műveiben keresni a választ. Éppen ezért teológiai tájékozódása során egyáltalán nem zárta ki más egyháztanítók, iskolák és hagyományok sajátos szempontjainak átvételét sem.²⁶ *A Collegium Germanico-Hungaricumban* című cikksorozatában a Collegium Romanumban szervezett skolasztikus disputációk kapcsán is ennek a sokoldalú felkészültségnek a szükségességét hangsúlyozta:

²³ Idézi: SCHÜTZ, *Prohászka Ottokár pályája* 25–26.

²⁴ PLOPPI 1299; KASPER, Walter, *Die Lehre von der Tradition in der Römischen Schule* (Freiburg 1962), idézi: SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 9.

²⁵ FRENYÓ Zoltán, *Patrisztika és skolasztika Prohászka Ottokár műveiben*, in *Prohászka ébresztése* II, 131; SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 4, 11–12.

²⁶ FRENYÓ, *Patrisztika és skolasztika...* 131; SZABÓ, *Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája* 11; SCHÜTZ Antal, *Bevezetés*, in *Prohászka ö. m.* XIV, vi.

„Korántsem kell azt gondolnunk, hogy a szillogisztikus disputációkban csak az észből merítenek nehézségeket; a filozófiában ugyan a tárgy természetete miatt átlag abból, de a teológiában úgy az észből, mint a pozitív kútfőkből, a szentírás-, s szentatyák-, a hagyomány- és az egyházi történetből. Aki tehát egy thézist védeni akar, annak mindent ismernie kell, ami a théziszre vonatkozhatik; hogy ez nem könnyű feladat, azt egy tekintet a hagyomány változatosságára, a szentatyáknak különféle színezetű, más és más szempontból és különféle ellennel szemben vallott állításaira, a szentírás homályos, látszólag ellentmondó, kiszakítható helyeire, eléggé mutatja. Kimondhatatlan a haszon, mely e rendszerből az ifjú filozófusra vagy teológusra háramlik.”²⁷

Az idézet egyúttal arra is rámutat, hogy miközben Prohászka nagyra értékelte Aquinói Szent Tamás filozófiáját és teológiáját is, a kettő közül elsősorban a peripatetikus filozófiai rendszert tekintette a teológia műveléséhez elengedhetetlen alapnak. A római tanulmányok részét képező nyilvános viták tapasztalata alapján ugyanis meggyőződött arról, hogy a hatékony apostolipapi élet elengedhetetlen feltétele az alapos teológiai képzettség. Az alapos teológiai képzettségnek pedig meggingathatatlan dogmatikai ismeretekre kell épülnie, aminek pedig a skolasztikus bölcséleti műveltség az előfeltétele. Az esztergomi szeminárium élére kerülve ezért látta halaszthatatlan feladatnak, hogy a magyar teológiai oktatásban (szakítva a jozefinista örökséggel) ismét a rendszeres – neotomista – filozófiai alapképzésre épülő dogmatikáé legyen a vezérszerep.²⁸

Prohászka ugyanis – XIII. Leó pápához hasonlóan – olyan teológiai irányzatként tekintett a skolasztikára, amely azért jött létre, hogy kora téves szellemi áramlataival szemben az arisztotelészi gondolatok alapján támogassa és az értelem fényével megvilágítsa a keresztény hit tartalmait.²⁹ A Szent Tamás-i rendszert azonban nem csupán a 13. század viszonyai között tekintette alkalmas szellemi eszköznek, hanem korának új eszméáramlataival szemben is. 1908-ban írott *Philosophia perennis* című tanulmányában a metafizikai megalapozás nélküli, monista vagy dualista, illetve materialista vagy idealista alapokon álló, sokszor szubjektívizmushoz vezető modern filozófiai irányzatokkal szemben azért tekintette Szent Tamás rendszerét vezérelvnek, „mert arra a metafizikai alapra állunk, melyre Szent Tamás minden korok gondolatszegénységével szemben utal.”³⁰ A skolasztikus filozófia melletti hitvallásában ekképp fogalmaz:

²⁷ PROHÁSZKA Ottokár, *A Collegium Germanico-Hungaricum*, in *Prohászka ö. m.* XVI, 197–198, 201.

²⁸ FRENYÓ, *Patrisztika és skolasztika...* 131–132; SCHÜTZ, *Prohászka Ottokár pályája* 41.

²⁹ PROHÁSZKA Ottokár, *A középkori skolaszticizmus keletkezéséről*, in *Prohászka ö. m.* XIV, 305–307.

³⁰ PROHÁSZKA Ottokár, *A philosophia perennisről*, in *Prohászka ö. m.* XIV, 179.

„Hívei vagyunk annak a reális-ideális ismeretelméletnek, mely az érzéklésből indul ki, de az értelemnek mint különálló energiának sajátlagos felléptével ugyanabból az érzéklésből értelmi adatokat emel ki s ideális tartalmat a reális valóságból. Ez adatokat, ez értékeket más tehetségek, pl. az érzékszervek, meg nem közelítik; de az értelem ezek felett áll s bír valamit, amit azok nem!”³¹

Kétségtelen, hogy Prohászka Szent Tamás (és tegyük hozzá Szent Ágoston) életművéhez hasonlóan maga is átfogó keresztény kultúrát kívánt kínálni saját kora számára, az aquinói tudóst azonban mégsem csupán a keresztény világnézet kiváló teológiai és filozófiai szintézisének megalkotójaként tartotta nagyra. Prohászka abban is a legjobb skolasztikus hagyományok követőjének bizonyult, hogy nemcsak tudományos eszközökkel kívánta az örök igazságokat átadni, hanem egyesítette magában az Isten eszméjéből élő emberek Szent Tamás által meghatározott két típusát: egyszerre volt skolasztikus, a tudomány embere és misztikus, belső meglátásokra támaszkodó, az isteni szeretettel egyesülni kívánó és tudó lélek.³² Nem véletlen, hogy Szent Tamás eucharisztikus teológiáját méltató soraiban az aquinói szent tudományos teljesítménye mellett külön megemlékezett arról az imádságos átélésről, amelyel Tamás az Eucharisziához fordult:

„De az igazán nagy teológusok szentek is, nemcsak Istent-tudók, hanem valamiképpen Istent-látók és megérzők is, s így azoknak s jelesen Szent Tamásnak e nagy misztériumot a világnak nemcsak magyaráznia, hanem azt mondom, előimádnia s előénekelnie kellett. S így is történt; lett az Officium in Festum Corporis Christi megalkotója s a szeretet misztériumának megéneklője. A »Lauda Sion Salvatorem«, a »Sacris solemniis juncta sint gaudia«, a »Pange lingua gloriosi« kezdetű himnuszokban fölcsegg a középkori kereszténység lángoló hite s buzgalma s 700 év óta visszhangoztatják e himnusokat dómok és lelkek. [...] Illő s meglepően időszerű volt, hogy amiről teológusok disputálnak s amit végre thézisekbe foglalnak, s hogy amit Juliannák a szeretettől ittasult szemekkel látnak s élveznek, annak a legnagyobb teológus legyen megéneklője, amint volt egyszersmind meglátója s élvezője is.”³³

ÉLETFILOZÓFIÁK ÉS HENRI BERGSON

Prohászka egész munkássága arról tanúskodik, hogy nem elégedett meg a hitigazságok elvont ismeretével, hanem érdeklődésének középpontjában

³¹ Uo. 180.

³² FRENYÓ, *Patrisztika és skolasztika...* 134–135.

³³ PROHÁSZKA Ottokár, *Aquinói Szent Tamás teológiája*, in *Prohászka ö. m.* XII, 200–201.

minden területen a hit megélésének, életre váltásának igénye állt. Utóbb indexre került akadémiai székfoglaló beszédének³⁴ sem véletlenül az intellektualizmus kritikája volt a témája. Prohászka ebben – és más írásaiban – nem a fogalmi ismeretek létjogosultságát kérdőjelezte meg, hanem az ellen a széles körben elterjedt felfogás és gyakorlat ellen kívánt fellépni, amely megmarad az elvont és öncélú fogalmi ismeretek szintjén, és amelyben ezáltal a fogalmi gondolkodásból az életre vonatkozóan semmiféle (erkölcsi) magatartás nem következik. Prohászkanak ez az életre koncentrááló hozzáállása, valamint az új eszmeáramlatok felé irányuló – kritikus – nyitottsága természetesen keltették fel érdeklődését a korábban kibontakozó életfilozófiák, azon belül különösen is a francia filozófus, Henri Bergson nézetei iránt.³⁵

Bergson magyarországi recepciója 1908-ban kezdődött *Teremtő fejlődésről* című munkájának recenzióival.³⁶ Miként „Az intellektualizmus túlhajtásai” címen megtartott akadémiai székfoglaló értekezése tanúsítja, hamarosan Prohászka is megismerkedett a francia filozófus tanaival. Úgy tűnik azonban, hogy ekkor még nem eredetiben tanulmányozta Bergson filozófiáját, hanem tanítványának, Édouard Le Roynak közvetítésével. A székfoglaló értekezésben idézett bergsoni gondolatok esetében ugyanis meggyőzően kimutatható, hogy a fehérvári püspök Le Roy *Dogme et critique* című, 1907-ben megjelent tanulmánygyűjteményére támaszkodott, különösképpen ami a szerző intuícióra, illetve az akció meghatározó szerepére vonatkozó ismeretelméleti meglátásait és dogmaértelmezését illeti.³⁷ Prohászka az akadémiai székfoglaló nyomán kibontakozott vitában az ellene megfogalmazott vádakra reagálva 1911-től már eredetiben tanulmányozta Bergson műveit. Élete utolsó éveiben pedig a francia filozófus tanítványával és műveinek egyik legkiemelkedőbb magyarországi fordítójával, Dienes Valériával való 1924. évi megismerkedést követően még tovább mélyítette a bergsoni eszmevilágra vonatkozó ismereteit, ám Bergson utolsó nagyobb munkáit, a filozófiáját a keresztény tanítással összeegyeztetni kívánó, 1932-ben megjelent *Les deux sources de la morale et de la religion*-t, illetve az 1934-es *Le pensée et le mouvant*-t már nem ismerhette meg.³⁸

Felismerve, hogy korának egyik legfontosabb jellemzője az evolúció felfedezése, Bergson a mechanisztikus világfelfogásokkal szemben egy szabadságon, állandó változáson és fejlődésen alapuló filozófiai rendszert fogalmazott meg. Filozófiája egyfelől határozottan megkülönböztette a

³⁴ PROHÁSZKA Ottokár, *Az intellektualizmus túlhajtásai. Székfoglaló értekezés Prohászka Ottokár r. tagtól (Felolvasva 1910. április 11-én)* (Budapest 1910).

³⁵ FRENÝÓ, *Prohászka index-ügye...* 166.

³⁶ FRENÝÓ Zoltán, *A magyarországi Bergson-recepció tipológiájához*, in uő, *Korfordulón. Filozófiai tanulmányok* (Budapest 2015) 217.

³⁷ SZABÓ, *Prohászka és a modernizmus*, in *Prohászka ébresztése* I, 45.

³⁸ Uo. 54.

teljességgel mechanisztikus anyagi világtól a lényegénél fogva szabad lelki jelenségeket – a tulajdonképpeni életet –, másfelől azonban mind az anyagot, mind a lelket mozgásként értelmezte, és a kettő közötti különbséget a mozgás eltérő ritmusára és ellentétes irányára vezette vissza. Ebben a rendszerben a földi életet olyan lendületként fogta fel, amely anyagi keretek között, ám az anyag mechanikus és széthullás felé mutató irányával ellentétes, szabad, teremtő irányba mozog. Bergson tehát az életlendületből (*élan vital*) fakadó teremtő fejlődésként definiálta az életet, amelynek megértéséhez nem elegendő a ráció, hanem *intuícóra* is szükség van. Intuíción Bergson elsődlegesen azt a közvetlen belső ismeretet értette, amelynek segítségével a folyamatos változás közepette az ember saját énjét mint tartós minőséget megismeri. Másodlagosan pedig éppen ez a belső intuíció teszi lehetővé, hogy az ember a külső valóság lényegét, a tartamban (*durée*) jelentkező minőséget, életlendületet és az élőket megragadja.³⁹

Prohászka az akadémiai székfoglalót követően több művében is kifejezetten reflektált Bergson filozófiájára.⁴⁰ A francia filozófus gondolatainak legátfogóbb, kritikus értékelését az 1912-ben megjelent, *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában* című írásában fejtette ki, amelyben az arany középút megtalálásának szándékával a bergsonizmus és a skolasztikus filozófia nézeteit ütköztette.⁴¹ A műben elsősorban azt veti Bergson szemére, hogy a létet, a valóságot a mozgással azonosítja, amiből az következik, hogy a minőség az egyetlen objektív adat (*la qualité seule est réelle*), a testek különálló – szubsztanciális – létezése csupán az emberi szellem által alkotott fogalmakban létezik. Ennek a hagyományos filozófia metafizikai realizmusával – amely szerint a valóság nem a mozgás, hanem az a létező (*esse*), ami mozgásba jöhet – szemben álló felfogásnak az a következménye, hogy tagadja a valóság tényleges megismerésének, az objektív értelmi ismeret létrejöttének lehetőségét. Prohászka így ír erről: „Rendkívül önkényes s fölületes azonban az az eljárása, mely szerint a testekbe s ezzel összefüggésben a szubsztanciába való hitet s ismeretet csak annak tulajdonítja, hogy a tapintás szolgáltatja az »immobile«-t s ezzel a lényegismeretet.”⁴²

A székesfehérvári püspök ezzel a szubjektivizmus és materializmus veszélyével járó filozófiai elmélettel szemben határozottan kiáll a jó értelemben vett racionalizmus mellett. Nem tagadja ugyan a metafizikai realizmus hibáit sem, és elfogadja, hogy „az energiáknak mérhetetlenül nagyobb a sze-

³⁹ BABITS Mihály, *Bergson filozófiája*, in *Nyugat* (1910) 14/945–961; FRENYÓ, *A magyarországi Bergson-recepció tipológiájához* 222; SZABÓ, *Prohászka és a modernizmus* 47, 81.

⁴⁰ Uo. 81.

⁴¹ PROHÁSZKA Ottokár, *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában*, in *Prohászka ö. m. XIV*, 192–208.

⁴² Uo. 197.

repük, mint amellyel azokat a metafizikai realitásokkal dolgozó gondolat fölruházta”, de megengedhetetlennek tekinti Bergson eljárását, amellyel az „esse”-t és az „agere”-t egymással azonosítja.⁴³ Prohászka igazat ad a francia filozófusnak abban, hogy a filozófiának figyelembe kell vennie a modern természettudomány eredményeit, és maga is kész a természettudományos ismeretek fényében finomítani az arisztotelészi metafizikát. Mivel azonban meg van győződve arról, hogy a filozófiai rendszerek sorsa az ismeretelmélet kérdésein dől el, elengedhetetlennek tekinti a szubsztanciák objektív valóságának elfogadását: „Szerintünk a reális világ először is van, való, konstituálva van s ezt értjük mi, mikor »esse«-t, »ö«-t, »οὐσία«-t emlegetünk, s azt állítjuk, hogy az értelemnek első sorban ehhez a valósághoz, mely nem mozgás, van köze s azt valahogy tehát érti is.”⁴⁴

Prohászka ugyancsak ismeretelméleti szempontból tekinti problematikusnak Bergson nézetét, amely az „akciót” nevezi az értelmi ismeret kizárólagos alapjának. A „*scientiae supereminet caritas*” elve alapján egyetért az akció vezérszerepével a megismerésben, és maga is hangoztatja, hogy „az értelmi ismeret a konkrét valóság tartalmát kevésbé közelíti meg”, és „értelmi ismeretünk azt az általunk megközelíthetetlen s mindig konkrét valót, csak néhány általános, értelmi jelzéssel adja, melyek nem mondják meg nekünk, hogy a dolog önmagában micsoda; de eleget ad arra nézve, hogy a világ értelmét felfogva, egy csodálatos szellemi kultúrának munkásai legyünk”.⁴⁵ Azt is leszögezi azonban, hogy az akció vezérszerepének elismerése „nem törli ki az értelmi ismeretből az új s különálló s az érzékelésből kiemelkedő értékeket, hanem fölhasználja azokat. Hiszen ép ez új értékeivel s különálló adataival alkalmas arra, hogy ingere, elősegítője s eligazítója legyen az új, minden állatit fölülmúló akciónak.”⁴⁶ Az akció vezérszerepét tehát csak azzal a megszorítással fogadja el, hogy az értelmi ismeretnek van objektív tartalma. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy ennek az objektív ismerettartalomnak „gravitációja s rendeltetése s ennyiben értelme is az élet”.⁴⁷

Összességében abban látja Prohászka Bergson filozófiájának értékét, hogy egyrészt rámutatott: „fogalmaink, entelegeiáink merevek s hogy a valóságban nagyobb szerepe van a mozgásnak s az energiának, mint ahogy ideológiánk föltüntetni szokta”; másrészt felhívta a figyelmet arra, „hogy a fogalmak súlypontja az akcióra való rendelkezésben rejlik”.⁴⁸ Ezzel együtt

⁴³ Uo. 199.

⁴⁴ Uo. 199–200.

⁴⁵ Uo. 208.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

kritikával illette azt, hogy Bergson ezen belátásokból teljesen új, a többi filozófiai rendszert tagadó, kizárólagos filozófiai rendszert épített fel.

Látható tehát, hogy bár Prohászka rokonszenvezett Bergson filozófiájának bizonyos elemeivel, rendszerét összességében negatívan ítélte meg, így esetében bergsonizmusról nem lehet beszélni.⁴⁹ A francia filozófus gondolkodásával való párhuzamok és egybecsengések sokkal inkább a korszellemre, az evolúciós szemlélet uralkodóvá válására adott hasonló válaszadási kísérletre vezethetők vissza. Az ennek kapcsán felmerülő kérdéseket Prohászka tudatosan a katolikus filozófiai hagyományhoz szervesen kapcsolódva, a skolasztikus felfogás és az életfilozófia közötti *juste milieu*-t keresve igyekezett megválaszolni.⁵⁰ Következésképpen bergsoni hatást Prohászkanál leginkább egy-egy kulcsfogalom átvételében fedezhetünk fel, jóllehet ezeket a fogalmakat azután sokszor Bergsontól némileg eltérő hangsúllyal vagy tartalommal használja. Miként fentebb láttuk, így tett az akció fogalmának használata esetén, és ugyanezzel találkozunk például az intuíció kifejezés alkalmazásakor, amelynek Prohászka két külön értekezést is szentelt.

Az intuíció fogalmát kétségtelenül Bergson tette népszerűvé,⁵¹ de Prohászka szerint a bergsoni fogalom tartalma homályos, ezért szükségesnek látta, hogy részletesen kifejtse, ő maga mit ért ezen az eucharisztikus teológiája szempontjából sem lényegtelen kifejezésen. Az intuíció prohászka értelmezésének kontextusát az akadémiai székfoglalót követő támadásokra adott válaszként született *Az én filozófiám* című munka fényében érthetjük meg, ahol Prohászka a rá jellemző egyensúlykereséssel az egyoldalú intellektualizmus veszélyeire hívja fel a figyelmet. A fő problémát abban látja, hogy a fogalomnak tulajdonított túlzott jelentőség miatt korára az intellektuális műveltség és tudás egyoldalú hangsúlyozása jelentkezett, márpedig az értelmi ismeretek eltúlzott értékeléséből etikai-erkölcsi hanyatlás következik a társadalomban. Az értelmi ismeret (fogalom) önmagában ugyanis nem ragadja meg a maga teljességében a valóságot: „Semmiféle tudománnyal sem értjük föl soha, hogy mi a dolog önmagában, hogy mi az anyag, mi a lélek, mi az ember, a maga konkrét mivoltában.”⁵² Prohászka célja ezért abban áll, hogy az értelem objektív értékének megőrzése mellett ne ragadjon meg az elvont fogalmi ismeretnél, hanem összekapcsolja azt az étellel (vö. *élan vital*) és a cselekvéssel (*action*). Amellett érvel, hogy az ember a valóságot

⁴⁹ Prohászka középutas gondolkodását hangsúlyozza: REZEK Román, *Prohászka intuíciója és átélése*, in *Theológia* VIII (1941) 316–336. Erősebb bergsoni hatás mellett foglal állást Szabó Ferenc, ám ő is elismeri, hogy Prohászka alapvetően a skolasztika és az életfilozófia közötti egyensúlyra törekedett, miközben idegenkedett mindenféle szisztémától. SZABÓ, *Prohászka és a modernizmus* 61.

⁵⁰ FRENYÓ, *A magyarországi Bergson-recepció tipológiájához* 225.

⁵¹ Vö. PROHÁSZKA Ottokár, *Az intuíció lényege*, in *Prohászka ö. m.* XIV, 272.

⁵² PROHÁSZKA Ottokár, *Az én filozófiám*, in *Prohászka ö. m.* XIV, 185.

magát nem az értelemmel, hanem a tettben, a tapasztalatban és az átélésben ragadja meg, így az ismeret másodlagos az akarat és a tett mögött:

„Az absztrakt s általános nóciókkal dolgozó ismeret csak preludium a tetterre; hogy ezek az átlátszó, a valóságot tükrözött általánosságok, miket ismeretnek s tudománynak hívnak, csak arra valók, hogy a konkrét valósággal, a valóságos világgal való érintkezésre, tettben s tapasztalatban való érintkezésre, ráképesítsenek minket.”⁵³

A fogalmi ismeretek hiányosságának állítása egyúttal arra is lehetőséget biztosít számára, hogy hangsúlyozza: a hiányosságból fakadó félhomály (penombra) ad teret a hit számára, amin olyan „akciót” ért, amely a homályosan felismert végtelen megközelítésére képesíti az embert.

Prohászka az elvont és általános fogalmi ismeret mellett a másik, konkrét egyedi valóság megragadását lehetővé tévő ismeretszerzési módot nevezi intuíciónak, amelyet ugyancsak az értelem aktusának tekint.⁵⁴ Ez az ismeretmód tisztán a szellemi létezőkre – Isten *scientia visionis*ára, illetve az üdvözült emberek *visio beatificá*jára – jellemző, a testben létező ember esetében pedig a valóságnak az absztrakt fogalmi ismeretet megelőző észrevétele, amelynek keretében a lélek magával a valósággal érintkezik, azaz az intuíció tárgya tulajdonképpen annak az élménye, hogy az ember közvetlenül megtapasztalja a valóságot, ami előtte van, belé nyúlik, eltölti.⁵⁵

PROHÁSZKA SZELLEMI PORTRÉJA

Prohászka sajátos – életfilozófiával rokon – filozófiai és teológiai szemléletmódja tanulmányai és olvasmányai során elsajátított és megismert nézetek és irányzatok szerves ötvözeteként alakult ki. Már ifjúkorában megragadta a jezsuiták aktív, tevékenységre indító spiritualitása, a Szent Ignác-i lelkiességben elérhető mindig új és teljesebb életre törekvő létmód, amelyben az intellektus mellett az értelemnek és az akaratnak is hangsúlyos szerep jut. Az ember teljes személyét figyelembe vevő és a személy belső életére és fejlődésére irányuló lelkiesség megismerésével egyidejűleg a Római Iskola képviselőitől a személy szintjét meghaladó történelmi érzéket – a makroszintű fejlődés eszméjét – és az új irányokra való szellemi nyitottságot is elsajátította. Ez a szellemi nyitottság biztosította, hogy a metafizikai realizmusa miatt a

⁵³ Uo. 188.

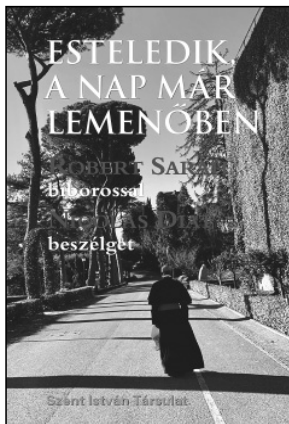
⁵⁴ PROHÁSZKA, *Az intuíció lényege* 277.

⁵⁵ PROHÁSZKA Ottokár, *Értelmi észrevezés és intuíció*, in *Prohászka ö. m.* XIV, 264, 266. Vö. ehhez: SZABÓ, *Prohászka és a modernizmus* 82–83.

keresztény hitelvek megalapozására leginkább alkalmasnak tekintett skolasztikus filozófiát nem kizárólagos magyarázó keretként fogta fel, hanem a kor kihívásainak és követelményeinek megfelelően kész volt abba az egzisztenciálisan érzékeny és misztikumra nyitott szellemiségével összeegyeztethető más szellemi irányzatok szempontjait is beépíteni. A fejlődés eszméje által meghatározott korban elsősorban az életfilozófiában talált olyan irányzatra, amelyet a Szent Tamás-i rendszer metafizikai realizmusával ötvözve alkalmasnak tekintett arra, hogy az intellektualizmussal szemben, amelyet a kor emberére leselkedő talán legnagyobb veszélynek tekintett, megélt hitre és hitből való teljesebb életre vezesse a keresztényeket. A Bergsontól kölcsönzött fogalmak így Prohászkanál új tartalommal teltek meg, és az élet autentikus keresztény filozófiájának kifejezéseivé váltak, amelyeket az élet kenyere, az Eucharisztia misztériumának megközelítésére is előszeretettel használt.

Robert Sarah – Nicolas Diat ESTELEDIK, A NAP MÁR LEMENŐBEN

A „Nyugati világ” összeomlásának háttérében kulturális és identitásválság húzódik meg. A Nyugat nincs tisztában önmagával, mert nem tudja, vagy

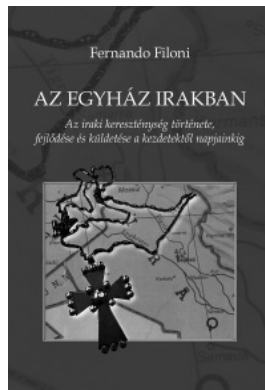
nem akarja tudni, hogy ki teremtette és rendelte olyanná, amilyen volt, és amilyen ma is. Manapság számos ország, nemzet nem ismeri saját történelmét, s mindez szükségszerűen hanyatláshoz vezet, utat nyitva újbarbár „civilizációknak”. A bíboros állítása egyszerű: világunk a szakadék szélére jutott; ezt jelzik a hit és az Egyház válsága, az elit árulása, az erkölcsi relativizmus, a határokat nem ismerő birodalomépítés, a fékevesztett kapitalizmus, az új ideológiák, a politikai kimerültség, az iszlám totalitárius megnyilvánulásai... Itt az ideje tehát a megalkuvást nem ismerő diagnózis felállításának, melyben nemcsak a fenti válságjelenségek elemzését kell

elvégezni, hanem e problémák súlyosságát is tudatosítani kell.

528 oldal, keménytáblás, védőborítóval. Ár: 4000 Ft

Fernando Filoni AZ EGYHÁZ IRAKBAN

„Különösen nagy öröm számomra, hogy immár magyar nyelven is megjelenik ez a könyv. Úgy vélem, van néhány hasonlóság Magyarország és Mezopotámia között. Magyarország picit az európai Mezopotámiának tekinthető: a népek útkereszteződésében fekszik, nagy folyók szelik keresztül, gazdag kultúrája, hagyománya van és lakói ragaszkodnak a keresztény gyökerekhez. E könyv magyar megjelenése egyben azt is jelenti, hogy a szír-káld keresztények nem idegenek ezen a földön, hanem szimpátiára és megbecsülésre lelnek. A magyar kiadás jelzi, hogy nem volt hiábavaló fáradozás sem a könyv megírása, sem az a munka, amelyet a kiadó vállalt a fordítás elkészítésével. Biztos vagyok benne, hogy sokakat lenyűgöz majd a mezopotámiai egyház élete.”

Fernando Filoni bíboros

212 oldal, puhafedeles. Ár: 2600 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ SARBAK GÁBOR – ZSOLDOS ENDRE

Soloneus és Iohannes Bedellus Esztergomban

A Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 186. jelzetű kódexe*

BEVEZETÉS

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár középkori kéziratainak katalogizálása során tűnt fel ez az egyszerűnek látszó, ám – mint a feldolgozás során kiderült – több nehéz kérdést felvető vékony, mindössze 33 levél terjedelmű papírkézirat.¹ A kéziratban található egyik jelzethől (f. IIr: *Hist. VIII. b. 2.*) kikövetkeztethetően Batthyány József (1727–1799) kalocsai, majd 1776-tól esztergomi érsek gyűjteményéből tették át a kéziratot az 1790-es években a Pozsonyban lévő érseki könyvtárba,² amelyet Rudnay Sándor primás 1821-ben szállíttatott át Esztergomba. Ott a ferencesek templomában lelt ideiglenes otthonra, majd onnan került 1855-ben az akkor elkészült Bibliotékába, a Főszékesegyházi Könyvtár mai épületébe.³ A f. IIIr-en olvasható Dedek Crescens Lajos⁴ (Knauz Nándor 1876-ban megjelent munkájából⁵ részben szó szerint átvett) lila tintával írt bejegyzése: „XV. sz. Kézirat (1444 körül). Középkori kortan. Végén csonkának látszik. Külföldi származású, mert a 20–25b lapokon lévő naptári részben a magyar szentek ünnepei nem találha-

* Köszönettel tartozunk Szalai Katalin könyvtárigazgatónak (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár), Dobos Verának és Szabados Lászlónak (MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet) a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért.

¹ Jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 186. – 15. és 16. századi papír kézirat, mérete 315×210 mm, a f. 5 széle mérete miatt behajtva (315×220 mm). 33 levél, elől és hátul az újkori kötéssel egykorú előzéklap, az elsőt a kódex eredeti kötéséhez tartozó két előzék követi. Újkori levélszámozás ceruzával. Az ívfüzetek rendje az újrakötés miatt nem rekonstruálható. Vö. http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_i_186/index.html (2018.10.10.).

² BEKE Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa* (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 9) (Budapest 1991) 122 (334. sz.).

³ A könyvvállomány történetéről lásd: KÖRMENDY Kinga megjelenés előtt álló bevezető tanulmányát: *Az esztergomi könyvgyűjtemények kódexeinek állománytörténete*, in *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Érseki Simor könyvtár kódexeinek katalógusa* (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae VII–A) (szerk. Madas Edit, Körmendy Kinga, Lauf Judit, Sarbak Gábor; Esztergom–Budapest).

⁴ BEKE Margit, *Esztergomi kanonokok (1900–1985)* (Unterhaching 1989) 81–82. HOLUB József, *Dedek Crescens Lajos*, in *Századok* 68 (1934) 483–484.

⁵ KNAUZ Nándor, *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva* (Budapest 1876) V.

tók. Esztg. 1926. apr. (sic!) 26. Dedek.” A művet akkoriban még nem tudták szerzőhöz kötni. Az Esztergomban őrzött példány eredetére és használatára vonatkozóan az alább részletezendő tartalmi elemzésből kitűnik, hogy kéziratunk egyrészt Iohannes Bedellus emlékeztető szövegével (f. 7v) a Magyar Királyságban a 15. század derekán történt eseményekre utal, másrészt a kalendárium (f. 20r–25v) adatai a közép-európai térség német anyanyelvű irányába mutatnak. Az esztergomi példány másolásának alapjául szolgáló mintapéldány keletkezése és használata azonban a Magyar Királyságon kívül keresendő.

Dolgozatunkban először Soloneus személyével és munkáival foglalkozunk, ezután részletesen ismertetjük az európai könyvtárakban fellelt kéziratokat, és velük összefüggésben az esztergomi kéziratot vizsgáljuk meg alaposabban, majd kitérünk Iohannes Bedellus szerepére is. Végül pedig részleteket közlünk Soloneus művéből.

A SZERZŐ

Az első feladat a csillagászati mű szerzője nevének meghatározása volt, mivel a kiindulópontként szolgáló esztergomi példány *sine nomine*, sőt *sine titulo* kezdődik, belőle csak annyit tudhat meg, hogy a mű második könyvének mi a címe. Tudomásunk szerint nyomtatásban elsőként Johann Rudolf Sinner (1748 és 1776 között vezette a mai Universitätsbibliothek elődjét Bernben) 1772-ben megjelent kódexkatalógusa nevezi néven Soloneust mint szerzőt, és közli művének címét: *De temporum annotatione et principis astronomiae*, azaz *Az időszámítás és a csillagászat alapjai*.⁶ Az eddig felkutatott kéziratok egy része azonban név nélkül és nem is mindig azonos terjedelemben tartalmazza a csillagászati traktátust. Éppen ezért nagyon fontos adattal szolgál egy Lipcsében őrzött kézirat, mert a *sine nomine* lemásolt csillagászati művet egy rövid és Soloneus nevét szerzőként feltüntető aritmetikai munka követi.

A szerző utáni kutatás vezetett el egy Marinus Soloneus nevű dalmát humanistához, akiről Ciriaco de’ Pizzicolti (1391–1452) mint a zadari humanista kör tagjáról emlékezett meg.⁷ Ha feltételezzük a két Soloneus azonosságát, akkor Ciriaco életrajzi adatai nyomán nagyjából a 15. század első felére, közepére kellene helyoznünk Soloneus alkotóéveit. A mediterrán ere-

⁶ SINNER, Johann Rudolf, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Bernensis. Annotationibus criticis illustratus, addita sunt excerpta quamplurima III* (Bernae 1772) 112–113.

⁷ ŠPIKIĆ, Marko, *Razmjene spoznaja o antici u poslanicama hrvatskog humanizma 15. stoljeća*, in *Colloquia Maruliana* 18 (2009) 63–81. Szintén említi SCHADEE, Hester, *Caesarea Laus: Ciriaco d’Ancona praising Caesar to Leonardo Bruni*, in *Renaissance Studies* 22 (2008) 435–449.

detnél valószínűbbnek látszik, hogy a szerző német nyelvterülettel állt közelebbi kapcsolatban. Úgy tűnik, művét csak ezen a területen másolták, amire az utal, hogy (1) mindegyik fennmaradt kódexnek van német kapcsolata, (2) német nyelvterületre utal továbbá egyes szavak írásmódja is a lipcsei kéziratban: *vetus* szerepel *foetus* helyett (Le c. I, f. 197r),⁸ *varaonis* áll *pharaonis* helyett (Le c. VIII, f. 208r), *interfallum* áll az *intervallum*⁹ helyett (Le *Capitulum quartum de interfallo* [f. 200r], bár a fejezet elején pár alkalommal közvetlenül egymás után szereplő *interfallum* után áttér következetesen az *intervallum* alakra), *traconis* áll *draconis* helyett (Le c. XVII, f. 219v), (3) az edinburghiban és a vatikániban az égtájak németül olvashatók (Ed f. 25r és Vat f. 38v). Soloneus másik műve (lásd később) pedig csak a Lipcsében őrzött kéziratban található meg. Így feltesszük, hogy az eredeti Soloneus-mű is német területen keletkezett.

A földrajzi elhelyezés mellett Soloneus tevékenységének időbeli meghatározásához a későbbiekben a mű tartalmát is segítségül hívjuk.

Jelenlegi ismereteink szerint a Soloneus csillagászati traktátusát tartalmazó kéziratok az alábbi könyvtárakban lelhetők fel:

1. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 186, ff. 1r–19r, 26r–28v (Eszt)
2. Bern, Burgerbibliothek, Cod. 157, ff. 2r–24v¹⁰ (Be)
3. Edinburgh, Royal Observatory, Cr. 4.5, ff. 1r–25v¹¹ (Ed)
4. Leipzig, Universitätsbibliothek, Ms. 1346, ff. 197r–223v¹² (Le)
5. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 13182, ff. 68r–93v¹³ (Mü)

⁸ A kódexjelzések feloldását lásd néhány sorral alább.

⁹ Az intervallum értéke a karácsony és az *Esto mihi* (vagyis a húsvét előtti hetedik) vasárnap között eltelt hetek száma; a Leonardus Haslinger breviáriumában található megfogalmazás szerint: „Septimane a nativitate Christi usque Esto michi” (f. 77r). Az intervallumokról és arról, hogy más számítás is lehetséges volt, lásd: GROTEFEND, Hermann, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit I* (Hannover 1891) 210; GAWLIK, Alfred, *Intervallum*, in *Lexikon des Mittelalters V* (München–Zürich 1991) 470.

¹⁰ SINNER 112–113; HAGEN, Hermann, *Catalogus Codicum Bernensium (Bibliotheca Bongarsiana)* (Bernae 1875) 230.

¹¹ COPELAND, Ralph, *Catalogue of the Crawford Library of the Royal Observatory Edinburgh* (Edinburgh 1890) 488; SMYTH, Mary F. I. – SMYTH, Michael J. (eds.), *Supplement to the Catalogue of the Crawford Library of the Royal Observatory Edinburgh* (Edinburgh 1977) 5. Köszönettel tartozunk Karen Morannak, a Royal Observatory könyvtárosának.

¹² Online tanulmányozható: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31569707> (2017.09.04.); <http://jordanus.badw.de/jordanus/ms/3716#467918> (2018.10.11.). Dr. Christoph Mackert (Universitätsbibliothek Leipzig, Handschriftenzentrum) segítségét köszönjük.

¹³ HALM, Karl – LAUBMANN, Georg von – MEYER, Wilhelm, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. II/II. Codices num. 11001–15028 complectens, secundum Andream Schmelleri indices composuerunt Carolus Halm...* (Monachii 1876) 107, szerző és cím említése nélkül: „f. 68. Alius prosaicus, sed versibus immixtis, figuris et tabulis illustratus”.

6. Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1709, ff. 14r–39v¹⁴ (Vat)
7. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 3528, ff. 171r–193r¹⁵ (Wi)

Az egyes példányokról a következőket tartjuk érdemesnek megjegyezni:

1. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban (Bibliotéka) őrzött példány kodikológiai leírása során vetődtek fel megválaszolhatatlannak tűnő és a kutatást elindító kérdések: ez a kézirat nélküli mind a szerző nevét, mind pedig a mű címét, ugyanakkor van magyar vonatkozása is (f. 7v), ami mindenképpen bővebb magyarázatra szorul. A később ismertető eredményeket elővételezve megállapítható, hogy a mű sajnos nem teljes: az első könyvből három fejezet hiányzik, a második könyvben lévő kilencből pedig csak négy fejezet található (a fejezetek és a könyvek számáról később írunk). Ez a kézirat szabályosan feltünteti a második könyvet, a címét is közli: *Liber secundus de variis astronomie principiis*, azaz Második könyv: a csillagászat különféle alapjai, és a fejezetszámozás is újrakezdődik egyedülként a fennmaradt változatok között. Úgy tűnik, hogy a teljes (vagy az eredeti) Soloneus-mű terjedelmének megállapítása kizárólag az esztergomi példány alapján nem lehetséges. A kézirat leveleinek csekély számából (mindössze 33 levélből áll) még az is valószínűsíthető, hogy eredetileg egy nagyobb levélszámú és több művet magában foglaló kódex részét képezte az esztergomi példány, amire a f. 1r felső margóján a 16–17. században feltüntetett „No. 6.” jelzés utal. Bizonyosnak látszik, hogy Knauz Nándor és őt követve Dedek Crescens Lajos fentebb idézett megállapításával egyezően a kézirat végéről is hiányoznak lapok, valamint táblázatok, amelyekre találunk hivatkozást a szövegben (például a f. 32r, az oldal legutolsó sorában hivatkozik egy táblázatra, ami viszont nem található meg a kéziratban: *tabulam equacionis solis*).

2. A berni kézirat¹⁶ gondosan szerkesztettnek tűnik, könnyen olvasható, a versek kiemelése szép. Nem teljes (a hiányzó fejezetek: 6, 12, 15–16, 18), néhány fejezet pedig csonka (4–5, 10–11, 14, 17, 19–20); a második könyv

¹⁴ KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum, accedunt alia itinera... VI* (Italy III and Alia Itinera IV) (London–Leiden 1992) 368. Digitalizált változata: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1709/0049 (2018.11.04.).

¹⁵ THORNDIKE, Lynn, *A Summary Catalogue of Reproductions 296–383 of Medieval Manuscripts Collected by Lynn Thorndike*, in *Medievalia et Humanistica* 13 (1966) 81–100. A csillagászati részek szerzőjét nem tünteti fel a kézirat (f. 171r–193v): <http://data.onb.ac.at/rec/AL00196462> (2017.08.27.).

¹⁶ A berni kézirattal kapcsolatos segítségért Dr. Florian Mittenhubernek (Burgerbibliothek, Bern, Archiv und Handschriftenbibliothek) tartozunk köszönettel.

itt is nagyon hiányos. Egyes ábrák körbe vannak vágva, ami mindkét oldalon tetemes adatvesztéshez vezetett.

3. Az Edinburghban található példányt ugyan Ralph Copeland már 1890-ben számba vette,¹⁷ de pontosabb adatokat csak Neil Ripley Ker¹⁸ közölt róla: a teljes első könyv megtalálható benne, a második azonban erősen hiányos. A kódex feltehetően Lipcséből származik.¹⁹

4. A Lipcsében őrzött példány szerzői név és cím nélkül két könyvre osztva tartalmazza a művet, és szintén csak a második könyvnél írja ki, hogy *Liber secundus de variis astronomie principiiis*. A fejezetek számozása folyamatos: az összesen húsz fejezet szövege teljesnek tűnik. Sajnálatos azonban, hogy a kézirat másolásánál az ábrákat befejezetlenül hagyták: a f. 199v-n található ábra befejezetlen, és a f. 216r után már egyetlen ábra sincs elkészítve. Közvetlenül ez után a lipcsei kézirat *Solonei Euclidis sequacis arithmetica* (sic!) *foeliciter incipit* címmel, tehát a szerző megnevezésével közöl egy rövid (ff. 224r–227v) írást, amely a címe alapján egy Euklidész követő aritmetikai értekezés lenne, nyilván Euklidész geometriájának 7–9. könyve nyomán;²⁰ eddigi ismereteink szerint ennek a műnek ez az egyetlen ismert példánya.²¹ Valójában azonban Sacrobosco *Algorismusa* a követett példa, őt név szerint is említi.²² Az e kéziratban található mindkét műre hivatkozik Detlef Döring, és mindkét művet Soloneusénak tudja.²³

5. A müncheni példány sem teljes. Az első könyv – itt is szerző és cím nélkül – nagyjából megtalálható benne, de például rögtön az 1. fejezet címe és eleje nincs meg, a f. 76 kétharmada meg ki van vágva. A második könyvben az 1 (12.) fejezetnek más a címe (*de planetarum proprietatibus*), és tartalmazza a 13. és 18. fejezeteket (címeikkel, de sorszám nélkül), a szöveg a 14. fejezettel ér véget, ezután a kalendárium következik, majd néhány ábra, melyek közül az utolsó kettő befejezetlen maradt.

¹⁷ COPELAND 488.

¹⁸ KER, Neil Ripley, *Medieval manuscripts in British libraries 2* (Oxford 1977) 571–573.

¹⁹ Lásd: http://jordanus.badw.de/jordanus/ms/6334#1_65 (2019.03.13.).

²⁰ „*Quamquam omnes homines natura scire desiderant ut primo* metauisice (sic!) testatur Aristoteles et maxime secundum commentatorem eaque sunt necessaria et principia. Sed quia arithmetica que est pars mathematice et eius pars subiectiva in universa rerum cognicione...” Leipzig, Uni-versitätsbibliothek, Ms. 1346, f. 224r. A kurzívval szedett szavak egyeznek Soloneus csillagászati munkájának kezdetével.

²¹ Említi: AMBROSETTI, Nadia, *L'eredità arabo-islamica nelle scienze e nelle arti del calcolo dell'Europa medievale* (Milano 2008) 366.

²² SACRO-BOSCO, Joannis de, *Tractatus de Arte Numerandi*, in *Rara Mathematica; or, A Collection of Treatises on the Mathematics and Subjects Connected with Them from ancient inedited Manuscripts* (ed. James Orchard Halliwell; London 1839) 1–26.

²³ DÖRING, Detlef, *Die Bestandsentwicklung der Bibliothek der Philosophischen Fakultät der Universität zu Leipzig von ihren Anfängen bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der Leipziger Universität in ihrer vorreformatorischen Zeit* (Leipzig 1990) 70 (203. sz.), 91–92. A szerzői azonosítás forrására sajnos nem találunk utalást a munkában.

6. A vatikáni példányt Kristeller vette lajstromba:²⁴ *Soloneus, de temporum annotatione et principiis astronomie*; rövid leírásában Iohannes Bedellust nem említi. Úgy tűnik, hogy a szöveg és az ábrák együttesét tekintve ez a legteljesebb példány, mert nemcsak a teljes szöveg található meg benne, hanem az összes ábra is. Jelzetéből adódóan ez a kódex is német eredetű.²⁵

7. A bécsi kézirat feltűnő módon csak a második könyv hat fejezetét – számozás nélkül – tartalmazza, az első könyv teljes egészében hiányzik. Ezek főleg asztrológiával foglalkozó részek, a megrendelőt/másolót feltehetően csak ez érdekelte az egész műből.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk a fenti kéziratokból nyert adatokat: a két könyvre osztott mű húsz fejezetből tevődik össze. A hegyes zárójelbe tett kifejezések nem találhatók meg forrásainkban, a csillaggal jelzett fejezetek egy része hiányzik, a mínusz jellel ellátott fejezetek teljes szövege hiányzik. A müncheni kézirat eltérő című és számozatlan fejezetei szögletes zárójelben vannak.

1. táblázat: A KÓDEXEK ÖSSZESÍTETT TARTALMA

<i>Könyv és fejezet</i>	Eszt	Be	Ed	Le	Mű	Vat	Wi
<Liber primus>	–	–	–	–	–	–	–
<Prohemium>	1r	2r	1r	197r	68r	14r	–
1. De ciclo solari	1r	2r	1r	197r	[68r]	14r	–
2. De ciclo lunari	–	4r	2r	198r	69v	15v	–
3. De ciclo indicionali	–	5r	3r	199r	70r	16r	–
4. De intervallo	3r*	*	3v	200r	70v	17r	–
5. De festis mobilibus	8r	16r*	10v	204r	75v	21v	–
6. De mensibus	11r	–	13v	207r	78v	24r	–
7. De diei et noctis equalitate	11v	17r	14v	207v	79r	24v	–

²⁴ KRISTELLER VI, 368. E vegyes tartalmú, 15. és 16. századi kéziratban Persius, Boethius, Conradus Celtis, Sallustius, Ovidius, Fridancius és Vergilius műveinek társaságában található Soloneus. A vatikáni példánnyal kapcsolatos adatokért Németh Andrásnak, a Bibliotheca Apostolica Vaticana *scriptor Graecus*ának tartozunk köszönettel.

²⁵ A kézirat 1623-ban került Heidelbergből Rómába, amikor a Bibliotheca Palatina (Pfälzische Landbibliothek) állományát elhurcolták; a részleteket illetően lásd: *Bibliotheca Palatina. Katalog zur Ausstellung vom 8. Juli bis 2. November 1986, Heiliggeistkirche, Heidelberg, Textband (Ausstellung der Universität Heidelberg in Zusammenarbeit mit der Bibliotheca Apostolica Vaticana)* (hrsg. von Elmar Mittler et al.; Heidelberg 1986) Raub oder Rettung 458–493.

8. De plagis Pharaonis	12r	17v*	15r	208r	79v	25r	–
9. De diebus Egiptiacis	12v	20v	15v	208v	79v	25v	–
10. De Kalendis, Nonis ac Idibus	13v	*	16r	209r	80r	26r	–
11. De flebotomia	14v	19v*	17r	213r	81r	30r	–
Liber secundus de variis astronomie principiiis	<i>Liber secundus</i>						
12. De complexionibus causatis ex semine, signis et planetarum motibus	c.1: 18r	–	20r	215r	[82v]	32r	171v
13. De planetarum motibus	c.2: 19v	23r	–	216v	[83v]	33r	171r
14. De novilunio et plenilunio	–	*	23r	217v	85r	34r	–
15. De pertinentibus ad ecclesiasticum officium	c.4: 26r	–	22v	218v	84v	35r	–
16. De signorum condicionibus et proprietatibus	c.5: 27r	–	–	219r	–	35v	174r
17. De motibus caude et capite draconis	–	*	–	219v	–	36r	–
18. De planetarum aspectibus	–	–	–	221r	[83v]	37r	175r
19. De iudicanda tempestate et aure serenitate	–	*	–	223r	–	38r	176v
20. De naturis ventorum	–	24v*	24v*	223v	–	38v	177v

A MŰ TARTALMA

Az 1. táblázat alapján látható, hogy a lipcsei és a vatikáni kézirat tartalmazza Soloneus teljes művét, mivel a többiben nincs olyan fejezet, mely e kettőből hiányozna. Talán nem tévedünk, ha a mű eredeti tartalmát a lipcsei és a vatikáni példány alapján képzeljük el. A kéziratok a szerzőre és műve keletkezési körülményeire, valamint a példányok egymáshoz való kapcsolatára vonatkozóan alig adnak felvilágosítást.

Az első könyv – bár egyetlen esetben sem szerepel sem a *liber primus*, sem a címe, amely feltehetően *De temporum annotatione* lehet – tizenegy fejezetet tartalmaz, és főleg naptári kérdésekkel foglalkozik. Az 1. fejezet előtt található bevezető mondatokat *prologus*nak vagy *prohemium*nak tartjuk, amelyek forrásmegjelöléssel együtt Arisztotelész *Metafizikájának* sokszor és sok összefüggésben idézett kezdőszavai („Quoniam omnes homines natura scire desiderant”). Ebben a *computus*, tehát egész műve fontosságát bizonyítja Soloneus az olvasók előtt (szövegét lásd a Függelékben). Az 1–4. fejezet a datálással és a húsvétal kapcsolatos számokat tárgyalja: a

nap- és holdciklust, az indikciót és az intervallumot. Az 5. fejezet a mozgó ünnepekről, a 6. a hónapokról, a 7. a nappal és az éjszaka hosszáról értekezik. A 8. fejezet az egyiptomi csapásokat, a 9. a balszerencsés (ún. egyiptomi) napokat ismerteti. A 10. fejezet ismét a kalendáriumhoz kapcsolódik: tárgya a római naptár (*Idus, Kalendae, Nonae*).²⁶ Az első könyvet záró 11. fejezet az orvosi asztrológiát, közelebbről az érvágást tárgyalja.

A második könyv – *De variis astronomie principiiis*, amelynek címe nincs mindegyik változatban kiírva – csillagászati, pontosabban fogalmazva főleg asztrológiai kérdéseket tárgyal. A 12. fejezet asztrológia: a bolygók ilyen jellegű tulajdonságait ismerteti Soloneus. A 13. fejezet már (nagyreszt) csillagászat, itt a bolygók mozgásáról van szó (ennek a szövege is megtalálható a Függelékben). Ezután, a 14. fejezetben az új- (*coniunctio*) és a teleholdról (*oppositio*) olvashatunk. A 15. fejezetben a böjtöt és az ünnepeket tárgyalja. A 16. fejezet az állatövi jegyek tulajdonságait ismerteti, a 17. pedig a *caput* és *cauda draconis* mozgását. Ez utóbbiak a Hold pályájának és az ekliptikának a metszéspontjait jelölik ki (*caput*: a Hold az ekliptika fölé emelkedik, *cauda*: a Hold az ekliptika alá megy). Ennek ismerete a fogyatkozások kiszámításához szükséges. A 18. fejezet a bolygók aspektusait tárgyalja, azaz azokat az eseteket, amikor speciális a szögtávolságuk: 30°, 60°, 90° stb. A 19. és a 20. fejezetben az időjárással kapcsolatos jósolatokról és a szelek tulajdonságairól olvashatunk. Az egyes fejezetekhez ábrák, esetleg táblázatok is tartoznak, a szöveg egy része ezekhez kapcsolódó használati utasítás.

AZ ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK

A művet számos ábra egészíti ki. A teljes szövegűnek tekintett lipcsei kéziratban jelentős részük befejezetlen maradt, ám a vatikáni példányban 44 ábra tartozik a műhöz, amelyet ezért ebből a szempontból teljesnek tekinthetünk. Ezek nagy része naptárkerék, amely lényegében kör alakú táblázatot jelent.²⁷ Vannak azonban egyéb ábrák is, melyek szöveggel vagy rajzzal adják át az információt. Rögtön a 2. fejezethez kapcsolódik egy ábra (Vat f. 15r, Le f. 198r), amely a lipcsei kéziratban a *Quinque genera cometarum hic depicta inveniuntur* címet viseli, a vatikániban pedig nincs címe. Az edinburghi kéziratban ugyanez az ábra az 5. fejezethez került (Ed f. 11v), és szintén cím nélkül. A 2. fejezet szövege azonban semmilyen utalást nem tartalmaz üstökösökre, így – bár előfordul mindkét teljes szövegűnek tekintett

²⁶ A naptárral kapcsolatos kérdésekről és definíciókról lásd: KNAUZ 37–58.

²⁷ A Münchener kódexben van hasonló naptárkerék, vö. *A Münchener kódex 1466-ból* (szerk. Nyíri Antal; Budapest 1971) 91. Lásd: BÉKESI Emil, *Adalékok a legrégebb magyar Szent Írás korának meghatározásához*, in *Uj Magyar Sion* 11 (1880) 3–14, 200–209.

kéziratban – ez valószínűleg későbbi beillesztés. Az ábrán belül jóslatok találhatóak az üstökös kinézetétől függően (pl. *Rubeus de natura Martis et bella*, *Albus de dominio Iovis pestem*) és egy vers, amelyre később még visszatérünk.

A 8. fejezethez (*De plagis Pharaonis*) is tartozik egy ábra a kéziratokban. Míg azonban az esztergomi (Esz f. 12v), az edinburghi (Ed f. 15r), a lipcsei (Le f. 208r) és a müncheni (Mü f. 79v) változatban csak szöveg található a körön belül, addig a vatikáni (Vat f. 25r) és a berni (Be f. 20r) kézirat ábrái látványosan idézik fel a tíz csapást: békák hullanak az égből, sáskák érkeznek és így tovább (lásd: Kiv 7,14–12,36).

Egy világtérképet is találunk a kéziratok többségében (Vat f. 16v, Be f. 14r, Ed f. 25v, Le f. 199v, Mü f. 72r). Ez egy Sevillai Izidorhoz köthető világtérkép,²⁸ a berni és müncheni kéziratban részletesen megrajzolva, az edinburghiban és vatikániban vázlatosabban maradt fent, a lipcseiben csak a kör készült el, az esztergomiból pedig hiányzik. Az égtájakat mutató ábra csak a vatikáni (f. 38v) és edinburghi (f. 25r) kódexekben található a szelekről szóló 20. fejezethez illesztve (az utóbbiban ez csak feltételezés, az általunk használt digitális változatban fejezetcím nem látható).

A 19. fejezethez tartozó ábra (Vat f. 38r, Be f. 24r, Ed f. 24r) alapján a Hold kinézetéből lehet megjósolni a várható időjárást: például *pallida luna pluit*, *alba serenat* stb. További alátámasztásul Vergilius- és Lucanus-idézeteket olvashatunk az ókori költők megnevezésével:

Virgilius primo Georgicorum.
Pura namque obtusis per celum cornibus ibit,
Totus et ille dies et que nascentur ab illo,
*Exactum ad mensem pluvia ventisque carebit.*²⁹

Illetve:

Lucanus.
Nam sol non rutilans deduxit in equora nubes,
Concordesque tulit radios Noton³⁰ altera Phoebi,
Altera pars Borean deducta luce vocabat,

²⁸ EDSON, Evelyn, *The World Map 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation* (Baltimore 2007) 12.

²⁹ VERGILIUS, *Georgica* I, 433–435: „pura neque obtusis per caelum cornibus ibit, / totus et ille dies et qui nascentur ab illo / exactum ad mensem pluuia uentisque carebunt, – S szarvai fényét nem tompítva barangol az égen, / Végig egész napon át, sőt újholdig valamennyi / Rá-születőn, szélcsend lesz és egy csöpp se fog esni”: *Vergilius összes művei* (ford. Lakatos István; Budapest 1967) 54.

³⁰ A déli szél neve többféleképpen olvasható: „notum” Vat f. 38r, Be f. 24r; „votum” (?) Ed f. 24r.

*Orbe quoque exhaustus medio languensque recessit,
Spectantes oculos infirmo lumine passus.*³¹

A fogyatkozásokhoz is több magyarázó ábrát találunk (Vat f. 36r, Be f. 10v, Ed f. 26v). A lipcsei kéziratban csak a körök vannak megrajzolva, az esztergomiból ezek hiányoznak. Ez utóbbiban és a vatikáni kéziratban viszont szerepelnek fogyatkozásokat előrejelző ábrák (Vat f. 39r-v, Eszt f. 28r-v), ezek feltehetően Regiomontanus kalendáriumából származnak, így valószínű, hogy később kerültek a szöveghez.³² Megemlíthető még a zodiákus-ember (*homo signorum*), amely az emberi testrészekhez rendel állatövi jegyeket. Tartalma alapján része lehet az eredeti műnek, a lipcsei kéziratban azonban nem a megfelelő helyen található, hanem jóval Soloneus műve után (Le f. 228v). Az edinburghi, müncheni és vatikáni kódexekből hiányzik, megtalálható viszont az esztergomi és berni kéziratokban. A világ szerkezetét bemutató ábra (Vat f. 33v) azonban kizárólag a vatikáni kéziratban szerepel.

A táblázatok ritkán adnak a szöveghez képest többletinformációt. Általában ugyanazt tudhatjuk meg belőlük, mint amit a naptárkerekekből: aranyszámot, vasárnapi betűt stb. Kivétel ez alól a Iohannes Bedellus-féle intervallum-táblázat, amellyel a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

A METRUMOK

A kalendáriumi szabályok gyorsabb megjegyzését segítették a különféle versek (*Merkvers*, *metrum*). Ezek általánosan ismertek voltak, és számos változatuk található a kalendáriummal foglalkozó kéziratokban és nyomtatványokban. Következzen néhány példa ezekre (az 1. és 13. fejezetekkel, így az ott található *metrum*okkal is külön foglalkozunk).

A fentebb már említett üstökösöket megjelenítő ábrához a lipcsei kéziratban (Le f. 198r) az alábbi két sor tartozik:

*Accipias nunquam bona signa de cometa,
Sed veniunt ista stella splendente cometa.*

³¹ LUCANUS, *De bello civili* V, 541–545: „nam sol non rutilas deduxit in aequora nubes / concordisque tulit radios: Noton altera Phoebi, / altera pars Borean diducta luce vocabat. / orbe quoque exhaustus medio languensque recessit / spectantis oculos infirmo lumine passus.” Laky Demeter régi magyarázatában: „...mert nem vont bíbor felleget a nap / A tengerre, se nem hintette sugárait egyikép: / Része az éjszaki szél kelté, más része a délit. / Béhorpadt közepén a fénykör, s hogy lehanyatlott / A lankadt bucsufény, bádgyadva tekintte a szemre”: LUCANUS, *Pharsalia*, *vagyis a polgárháború. 10 könyvben* (ford. Laky Demeter; Pest 1867) 128 (V, 573–577).

³² REGIOMONTANUS, Johannes, *Calendarium* (Nurembergae 1475 k.).

A vatikáni (Vat f. 15r) kódex lényegesen bőbeszédűbb (hasonlóan az edinburghihoz):

*Accipias nunquam bona signare cometam,
Sed veniunt ista stella splendente cometa,
Mors furit, urbs rapitur, sevit mare, gens operatur,
Regnum mutatur, plebs peste, fame cruciatur,³³
A verbo comitor merito cometa vocatur,
Nam comitatur eum pestis gladiusque famesque,
Aut ventus multus tibi secabit acutus,
Aut vult ille vere post tempora sicca notare,
Aut sterilem terram aut vult et marcia bella,
Aut terre motus crescencia fiet aquarum,
Pestilis aut fit homo ducibus (duabus: Ed) vel mors dominatur.*

A 2. fejezetben találjuk a holdciklus kiszámítására az alábbi metrumot (Vat ff. 15v-16r):

*Ab annis tolle quinque quadringentaque mille,
Quicquid super extat ciclum lune tibi monstrat,
Tum decem novem superaddas sic numerando,
Tot super abicias reliquum pro ciclo quam sumas.*

A leírás szerint 1405-öt kell kivonni az éppen aktuális évszámból, majd 19-et mindaddig, amíg lehet, és ami marad, az a holdciklus száma. Az esztergomi kéziratból hiányzik a 2. fejezet, így e metrum is.

Található egy későbbi évszámra használható változat is (Vat f. 16r):

*Tolle quadringenta mille quadragintaque tria,
Quicquid super manserit id ciclum lune tenebit,
Addendo ciclum lune totalem ut prius.*

Ebben az esetben 1443-at kell levonni az aktuális évszámból. A két levonandó közötti különbség 38 év, ami két holdciklusnak felel meg.

Az intervallum meghatározására szolgál az alábbi vers (Vat f. 17r):

*Elephas a terra festinat bubulus extra,³⁴
Clericus facete decipitur gaudiis crebre,*

³³ CANUTUS Episc. Arusiensis, *Regimen contra pestilentiam* (Antwerpen 1488 k.) a1r: „Contingunt ista stella splendente cometa / Mors furit vrbs rapitur seuit mare sol operitur / Regnum mutatur plebs peste fame cruciatur.” A mű eredeti szerzője Iohannes Iacobi, 14. századi francia orvos. Az ő eredetijében azonban ez a vers nincs benne, lásd: SUDHOFF, Karl, *Pestschriften aus des ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England*, in *Archiv für Geschichte der Medizin* 5 (1911) 36–87. 56.

³⁴ Lásd: WALTHER, Hans, *Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen* (Carmina medii aevi posterioris Latina 1) (Göttingen 1959) Nr. 5333.

*Articulum degener gamon excellit adulter,
Doceo barbatum egomet considero nullum.*

A szó sorszáma adja meg az aranyszámot, és a betűk száma az intervallumot (az utolsó *nullum* már nem számít bele).³⁵ Ugyanez a metrum megtalálható a Szalkai-kódexben is.³⁶ Az intervallum meghatározására szolgáló táblázat megjelent az első magyar nyelvű kalendáriumban is: *A hvs hagyatrol valo Tabla*.³⁷

Az egyiptomi napokat jegyezhetjük meg az alábbi metrummal (Esz f. 12v):

*Augurio decies audito lumine clangor,
Liquit olus abies coluit colus ex cute gallos.*³⁸

Itt minden szó egy hónapnak felel meg (az *ex cute* egy szónak számít). Az első betűt, illetve a második szótag első betűjét kell nézni, annak az ábécébeli sorszámát kell venni, de az utóbbi esetben a hónap végétől kell visszafelé számolni: így például januárban 1. és 25., februárban 4. és 26. stb.³⁹

1. FEJEZET: A NAPCIKLUSRÓL

Egy rövid bevezetés után, amelyből megtudjuk, hogy a ciklus hossza 28 év, Soloneus részletesen értekezik a hetes számról. Egyrészt a három isteni szám (egyértelmű utalás a Szentháromságra), másrészt a természet száma négy. Négy elem van ugyanis: tűz, levegő, víz, föld. Négy vérmérséklet: szangvinikus, kolerikus, flegmatikus, melankolikus. Négy évszak: tavasz, nyár, ősz, tél, és négy égtáj: kelet, nyugat, észak, dél.

A három és a négy összege adja a hetet, ami az ember száma. Soloneus hosszasan sorolja az emberrel kapcsolatba hozható heteseket, amelyek is-

³⁵ LD. BISCHOFF, Bernhard, *Ostertagtexte und Intervalltafeln*, in *Mittelalterliche Studien 2* (Stuttgart 1967) 192–227.

³⁶ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. II. 395, f. 1r-v, kiadva: *Szalkai-kódex. Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve. Facsimile kiadás magyar és angol nyelvű bevezető tanulmánnyal* (s.a.r. Sarbak Gábor; Esztergom 2019).

³⁷ SZÉKELY István, *Calendarium magiar nelwen* (Krakkó 1640–1655 között) [13r]. Újra kiadva: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 3* (szerk. Molnár József; Budapest 1976). A Münchener kódexben is megtalálható ez a táblázat, vö. *A Münchener kódex 1466-ból 92*.

³⁸ WALTHER, *Alphabetisches...* Nr. 1752. Vö. *Augurio decies audito lumine clangor / Liquit olens abies, coluit colus, excute gallum*. DURANDUS, Guilielmus, *Rationale Divinorum Officiorum*, Lib. VIII, c. IV, n. 20 (Lvgdvni 1612) 475r.

³⁹ GROTEFEND I, 36; STEELE, Robert, *Dies Aegyptiaci*, in *Proceedings of the Royal Society of Medicine 12* (1919) 108–121; SKEMER, Don C., *Armis Gunfe: Remembering Egyptian Days*, in *Traditio 65* (2010) 75–106.

méltetésétől eltekintünk.⁴⁰ A fejezet felénél tér rá aztán arra a kérdésre, amit a cím alapján várunk: hogyan kapjuk meg a napciklus számát?

Soloneus öt módszert ír le a napciklus meghatározására. Az első a szöveghez mellékelt ábrát használja (*Spera cicli Solaris*, Eszt f. 2v; lásd 1. ábra). Ezen a külső kör 1-től 28-ig tartalmazza a számokat, ezek felelnek meg a napciklusnak. Soloneus magyarázata szerint az évszámból levonjuk az ezrest és a százásokat, ami marad – *annus incompletus* –, azt a keresztől az óramutató járásával megegyező irányba leszámoljuk, és az ott talált szám felel meg a napciklusnak (a kereszt az 1-nek felel meg). A szám alatt egy vagy két betűt találunk, ezek a vasárnapi betűk: közönséges évnél csak egy van, szökőévnél kettő.

A szökőév megjelenése kapcsán Soloneus hosszasan tárgyalja az év hosszát. Megemlíti, hogy 365 nap kevés egy évnek, és hogy a használt Julianus-naptár 12 perccel hosszabb a kelleténél. Az általa használt tropikus év így 365 nap, 5 óra és 48 perc, ami egy perccel kevesebb, mint az Alfonz-táblázatokban található érték.⁴¹ Azt is kiszámolja, hogy e 12 perc többlet mennyi eltérést okoz (lásd alább).

Fontos tudni, hogy a kereszt melyik évet jelenti. Az esztergomi ábrán ez 1501 (napciklus=26, vasárnapi betű=„c”). Így ha például 1508-ra szeretnénk mindezt megtudni, akkor a keresztől indulva (de azt is beleszámítva) leszámolunk nyolcat, és megkapjuk az 1508-ra vonatkozó értékeket: a ciklus száma 5, a vasárnapi betűk – mivel 1508 szökőév – „ba”. Ha már szóba hozta a vasárnapi betűket, Soloneus két módszert ad meghatározásukra: az egyik épp az ábra, a másik pedig az alábbi metrum (Eszt f. 2r):

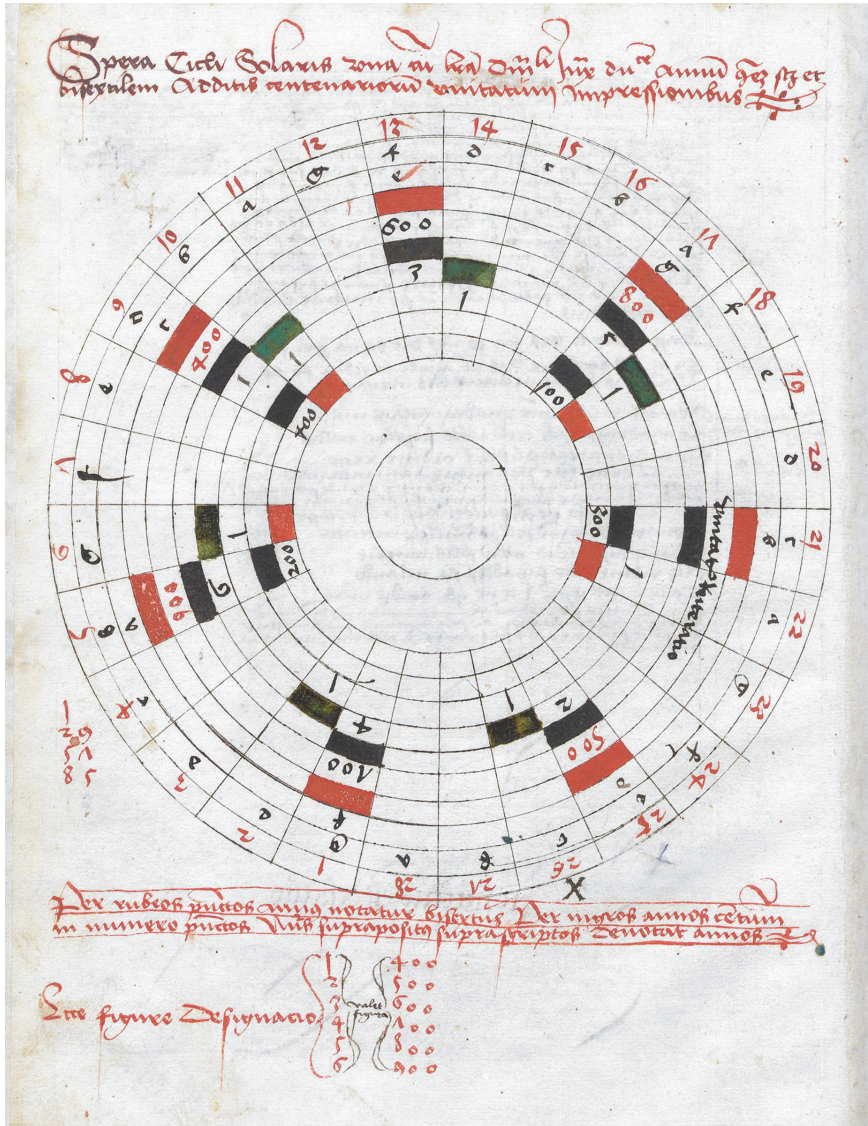
*Griff e dit ci bas gri fo nes dic bo na gri fe,
Di co bis ag fur e dus cib a gri fo sed ci bo as.*⁴²

Itt a napciklusnak megfelelő szótagban kell megkeresni az a és g közötti betűt, az adja meg a vasárnapi betűt. Például 1508 esetében a napciklus – mint láttuk – 5, az ötödik szótag „bas”, így a vasárnapi betűk „ba”, ahogy az ábrából is kaptuk.

⁴⁰ Soloneus forrása: MACROBIUS, *Commentarii in Somnium Scipionis* (ed. Iacobus Willis; Stuttgart–Leipzig 1994) 30, az I,6,61-től.

⁴¹ MEEUS, Jean – SAVOIE, Denis, *The history of the tropical year*, in *Journal of the British Astronomical Association* 102 (1992) 40–42. A tropikus év az az idő, amely alatt a Nap 360°-ot megtesz az égen.

⁴² Vö. *Computus Magistri Iacobi. Een schoolboek voor tijdrekenkunde uit 1436* (ed. Marijke Gumbert-Hepp; Hilversum 1987) 68 (Nr. 35).

1. ábra: A NAPCIKLUS MEGTALÁLÁSÁRA SZOLGÁLÓ ÁBRA (Esztergom, Ms. I. 186, f. 2v)

Visszatérve a napciklus meghatározásához, a második módszerhez a következő metrum tartozik (Eszť f. 2r):

*Ab annis tolle septem quadragintaque mille,
Ac quadingenta totum addes superflua tolles,
Sic cichus pateat solis tunc ordine recto.*

Vagyis: vonj ki az aktuális évszámából 1447-et, majd annyiszor 28-at, amennyiszor csak lehet, és ami marad, az a napciklus.

A harmadik módszerhez nincs metrum: az adott évhez (az ezresek és százások nélküli *annus incompletus*ból) adj hozzá 9-et, majd vonj ki 28-at, ahányszor lehet. A maradék a napciklus. Ha kipróbáljuk ismét 1508-ra, akkor látjuk, hogy ez a módszer hibás, mivel 1508 helyett 8 napciklusát kapjuk eredményként.

A negyedik módszer ismét egy metrumot alkalmaz (Eszť f. 2r):

*Nonaginta unum tollas milleque tricenta,
Quicquid superfuerit id ciculum solis tenebit,
Atque viginti octo superaddes sic numerando,
Tolle quater septem tene quod accidit ultra.*⁴³

Itt a levonandó év 1391, ami pontosan két napciklusnyi távolságra van az előző 1447-től ($1391 + 2 \cdot 28 = 1447$).

Az utolsó, ötödik módszer ugyanaz, mint a harmadik, csak most helyesen a teljes évet használva. Így 1508-ra visszakapjuk az ábra segítségével már megkapott napciklust (5).

13. FEJEZET: A BOLYGÓMOZGÁSRÓL

A naptári fejezet után egy csillagászatival kell részletesebben foglalkoznunk. Ez is gyakran előforduló rész, az edinburghi kivételével mindegyik kéziratban megtalálható (a müncheniben a 12. fejezet részeként). Soloneus ebben a fejezetben ismertette mindazt, amit a bolygók mozgásáról tudott, vagy fontosnak vélt elmondani. Ez nem sok valójában, lényegében csak a keringési periódusuk. Az, hogy a világ középpontja a Föld, természetes volt, ezt külön nem is említette (látszik azonban a Vat f. 33v-n található ábrán, mely a világ szerkezetét ábrázolja).

⁴³ Ugyanezek a metrumok (*Ab annis...* és *Nonaginta unum...*) megtalálhatók a Pal. lat. 1450 jelzetű kódexben is, f. 60v (*Computus Iudaicus cum commento*): https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1450/0128/image (2018.11.12.).

Soloneus az állócsillagokkal ellentétben a bolygóknek kétféle mozgást tulajdonít a régi csillagászokra hivatkozva. Az egyik a természetes mozgásuk nyugatról keletre, a firmamentum és az első mozgató mozgásával ellentétes irányban. Ez az a mozgás, amely valóban a bolygók saját mozgása, és nem csak a Föld mozgása miatt látszik. A másik, „idegen” mozgásnak azt tekinti, amikor az éggel együtt, mintegy általa „elragadva” keletről nyugatra mozognak, egy nap alatt téve meg egy kört a Föld körül. Ez látszólagos mozgás, amelyet a Föld tengely körüli forgása miatt látunk.

Nézzük, milyen adatokat közöl Soloneus az egyes bolygók mozgását illetően! Eredendően a sebességet adja meg, hogy mennyi ideig tartózkodik az adott bolygó egy jelben. Itt a jel az állatöv, azaz az ekliptika 30°-os szakaszát jelöli. Ezek a szakaszok ugyanazokat a neveket viselik, mint a zodiákus csillagképek, és az égitestek pozícióit is ezekkel adták meg: például Aries 15°=15°; Taurus 20°=50°; Gemini 5°=65° és így tovább.

A legkülső bolygó a Szaturnusz egyben a leglassabb. Minden jelben két és fél évet tölt, így periódusa 30 év. A következő bolygó a Jupiter, mely egy évet tölt minden egyes jelben, azaz egy teljes kört 12 év alatt tesz meg. A Mars periódusa két év, azaz két hónapig tartózkodik egy adott jelben. A Nap nyilvánvalóan egy év alatt járja körbe a Földet. Mindaddig Soloneus periódusai nem mutatnak lényeges eltérést a mai értékektől. Más a helyzet azonban a Vénusz és a Merkúr esetében, melyeknél fontossá válik az, hogy valójában nem a Föld, hanem a Nap körül keringenek. A Földről nézve sosem távolodnak messzire a Naptól, így periódusuk is egy évhez közeli: a Vénusz esetében 348, a Merkúr esetében 342 nap.

A Hold esetében kisebb zűrzavar uralkodik Soloneus adataiban. Kétféle periódust ad meg, anélkül azonban, hogy tisztázná ezek mibenlétét, illetve úgy tűnik, mintha nem is különböztetné meg őket.

Az angol bencés Beda Venerabilis († 735) világosan megkülönböztette a kétféle holdhónapot: „Jól megjegyzendő, hogy komolyan tévednek azok, akik szerint a hónap úgy definiálendő, vagy a régi definíció az, amennyi idő alatt a Hold bejárja a zodiákus körét, amit a természet kiterjedt és alaposabb vizsgálata 27 napnak és 8 órának mutat, de a szabályos útját 29 napnak és 12 órának... Így helyesebb úgy definiálni a holdhónapot, mint fénye megújulásának ciklusát újholdtól újholdig.”⁴⁴

⁴⁴ BEDA, *Bedae Opera de temporibus* (The Mediaeval Academy of America Publication No. 41) (ed. Charles W. Jones; Cambridge, MA 1943) 204: „Notandum sane quod nimium falluntur qui mensem definiendum vel ab antiquis definitum autumant quamdiu luna zodiacum circulum peragit, quae nimirum, sicut diligentior inquisitio naturarum edocuit, zodiacum quidem xxvii diebus et viii horis, sui vero cursus ordinem xxviii diebus et xii horis,... Ideoque rectius ita definiendum quod mensis lunae sit luminis lunaris circuitus ac reintegratio de nova ad novam.”

Az első, a sziderikus hónap a Hold periódusa az állócsillagokhoz képest, míg a második, mely újholdtól újholdig tart, a színódikus hónap – Soloneus ezeket látszik egybemosni. Először ugyanis úgy adja meg a Hold periódusát, hogy két napot tölt minden jelben, illetve a Skorpióban, Halakban, Rákban hármat, így a hossza 27 nap. Ez nem túl jó, de felismerhető közelítése a sziderikus hónapnak. A másik szerint minden jelben két és fél napot és hat órát, plusz közelebről meg nem adott percek tartózkodik. Ez – ha eltekintünk a közelebről meg nem határozott percek számától – 33 napot jelent, ami még a színódikus hónapnak is igen rossz közelítése. Mi lehet az oka ekkora hibának?

Soloneus a bolygókról szóló fejezetét nagyrészt Bartholomaeus Anglicus, 13. századi ferences szerzetes *De proprietatibus rerum* című műve alapján állította össze,⁴⁵ jelentős részét egyszerűen szóról szóra kimásolva. Bartholomaeus szerint a Hold tetszőleges jelben két és fél napot, hat és kétharmad órát tartózkodik. Ez majdnem megegyezik a Soloneus által írtakkal, az eltérés pusztán annyi, hogy Soloneus nem pontosította a perceket. Bartholomaeus a Hold periódusát is megadja, szerinte ez 32 nap és nyolc óra. Saját adatát felhasználva azonban 33 napot és nyolc órát kapunk. Mivel itt is nagy az eltérés, a hibát nyilván nem Soloneus követte el, bár esetleg utánaszámolhatott volna. Érdemes megjegyezni, hogy egy 16. századi angol fordításban – nyilván érzékelve, hogy a Hold periódusa rossz – a fordító, Stephen Batman a helyes értéket írta be, 27 napot és nyolc órát, anélkül azonban, hogy megváltoztatta volna az egy jelben eltöltött idő hosszát.⁴⁶

Ha a periódusból számolunk vissza az egy jelben eltöltött időre, rögtön megtaláljuk a hiba okát: valójában nem két és fél, hanem csak két napot kell egy jelnek venni. Alcuinnál († 804) a helyes leírást olvashatjuk a Hold mozgásáról: „A Hold sebessége által, tetszőleges jelen 2 nap, 6 és kétharmad óra alatt repül keresztül.”⁴⁷ Ezt tizenkettővel megszorozva a Hold sziderikus periódusát kapjuk, azaz 27 napot és 8 órát.

A fejezet végén a Hold által megjósolható időjárásról olvashatunk:

*Pallida luna pluit, rubea flat, alba serenat.*⁴⁸
*Nocte rubens celum futurum designat serenum,*⁴⁹
Mane si rubeat pluviam frequenter designat.

⁴⁵ BARTHOLOMAEUS ANGLICUS, *Liber de proprietatibus rerum*, Lib. VIII, cap. XXII (Argentoratum 1505) m3v.

⁴⁶ BATMAN, Stephen, *Batman vpon Bartholome his booke De proprietatibus rerum, newly corrected, enlarged and amended: with such additions as are requisite, vnto euery seuerall booke: taken forth of the most approued authors, the like heretofore not translated in English. Profitable for all estates, as well for the benefite of the mind as the bodie* (London 1582) 128r.

⁴⁷ ALCUIN, *De Cursu et Saltu Lunae ac Bissexto*, in *B. Flacci Albini seu Alcuini Abbatis et Caroli Magni Imperatoris Magistri. Opera Omnia. Tomus secundus* (Paris 1863) 979–1002.

⁴⁸ Vö. WALTHER, *Alphabetisches...* Nr. 13583.

⁴⁹ Vö. uo. Nr. 11890.

Van hozzá ábra is, Vergilius- és Lucanus-idézetekkel kiegészítve.

AZ ESZTERGOMI KÉZIRAT TARTALMA

A kódex tartalma két vagy három egymástól független részre osztható, attól függően, hogy a kalendáriumot eredendően odatartozónak gondoljuk-e. Ha nem, akkor ezek: (1) Soloneus műve, (2) kalendárium, (3) bolygómozgás-táblázatok.

Mint már említettük, Soloneus művéből hiányoznak a 2–4., 14. és 17–20. fejezetek, és a meglévő szövegek is nem egy esetben kisebb-nagyobb mértékben eltérnek a többi szövegváltozattól. A zsolozsmára vonatkozó 15. fejezet (*De pertinentibus ad ecclesiasticum officium*) a lipcei és edinburghi kódexekétől némiképp eltérő szöveget ad (ott 4. fejezetként jelölve) az alábbi metrum után:

*Bis comedit pregnans, nutrix, graviterque laborans,
pauper, decrepitus, puer, languens peregrinus.*⁵⁰

A második könyvbe ágyazva található egy kalendárium (ff. 20r–25v), amelynek kapcsolata Soloneus művével kétséges. A müncheni és vatikáni kódexekben is fellelhető, és ezek nem azonosak az esztergomiival. Az esztergomi kézirat legvégén (ff. 29r–33v) lévő bolygómozgás-táblázat pedig egyetlen másik változatban sincs benne.

Az esztergomi kalendárium

A kalendárium minden egyes hónapja 20 oszlopból áll. Az 1–3. oszlopok a Nap és a Hold együttállásának (újhold) idejét adják meg az aranyszám függvényében. Az 1. oszlop az aranyszám, a 2–3. oszlopok pedig az óra és perc adatok. Ezek ugyanazok, mint amelyek Regiomontanus 1475-ben megjelent kalendáriumában az 1494. évnél láthatók, tehát itt is az 1494–1512 közti évekre vonatkoznak. A 4. oszlop a hónap napja, az 5–7. oszlopok pedig az oppozíciót (telehold) adják meg. A 8. oszlop a cisiojanus szótagja, a 9. pedig a vasárnapi betű. A 10. oszlop a *hora meridiei*,⁵¹ míg a 11. oszlopban a Nap ekliptikai hosszúsága található: január 11-én van a Vízöntő 0 fokán, február 10-én a Halak 0 fokán, és így tovább. A szentek között (14. oszlop) van megadva az a csillagkép, amelybe az adott napon a Nap belép. Egyes esetek-

⁵⁰ WALTHER, Hans, *Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung* (Göttingen 1963–1969) Nr. 2031a.

⁵¹ GERMANN, Georg, *Computus ecclesiasticus sive Calendarium triplex* (Francofurti Marchionum 1606) Y2r.

ben a 0 alá is berajzolta a másoló a megfelelő zodiákus jelet. A 12. oszlop a *littera signum et fleubot(h)omie* (*littera signorum lunae*), a 13. a római naptár, a 14. az adott naphoz tartozó szentek. A 15–17. és 18–20. oszlopok ismét az együttállás és oppozíció adatait adják az 1513-ban kezdődő ciklusra. Szintén a kalendáriumhoz tartoznak a f. 28rv-n található nap- és holdfogyatkozások előrejelzései is: ezek 1493-tól 1518-ig láthatók, két körre felrajzolva, és szintén Regiomontanus kalendáriumából származnak.

Nem minden oszlop található meg Regiomontanus latin nyelvű kalendáriumában. A *littera fleubot(h)omie* csak a német nyelvű változatban látható,⁵² míg a *hora meridiei* egyikben sincs benne. Az első az orvosi asztrológiához kapcsolódik. A kéziratban található egy táblázat (f. 17r), amely megmondja, hogy a Hold melyik zodiákus jegyben tartózkodik, és hogy az nekünk jó-e vagy sem, esetleg közömbös.⁵³ Ehhez ismerni kell az év aranyszámát és a kalendáriumból a *littera signorum lunae*-t. Az esztergomi kódex is tartalmaz kalendáriumot, itt ezt a betűt *littera fleubot(h)omie* néven találjuk meg minden egyes hónapnál. A második pedig megtalálható *Tabula horarum Meridiei* néven Giovanni Bianchini *Tabulae astronomiae* című munkájában, a dátum helyett a Nap ekliptikai hosszúságának függvényében.⁵⁴ Ez a mennyiség függ a földrajzi szélességtől, mivel azonban csak óra pontossággal van megadva a kódexben, ebből a számolás helyének a szélessége nem állapítható meg.

A bolygómozgás-táblázatok

Soloneus műve után olyan része következik a kódexnek, melynek nincs köze az előtte lévő szövegekhez (mint látni fogjuk, fordítva ez nincs így). Ez a kézirat legvégén (ff. 29r–33v) található bolygómozgás-táblázat, mely nincs benne a többi kódexben. A tíz táblázat az alábbi adatokat tartalmazza: a Szaturnusz, a Jupiter és a Mars közepes mozgását, egy táblázatba foglalva találjuk a Nap, a Vénusz és a Merkúr közepes mozgását, utána a Hold, a *caput draconis* közepes mozgását, a Vénusz, a Merkúr és a Hold argumentumát, végül a Hold centrumának mozgását.

⁵² REGIOMONTANUS, Johannes, *Ein Kalender mitt sinem Nüwen und Stunden us des hochgelerten Doctor Iohannis Kungspersgers Practic unnd sunst vil subtiler Sachen mit vil Figuren als man am nechsten Blatt lütrer Meldung findt* (Zürich 1508).

⁵³ KLUG, Rudolf, *Der Astronom Johannes von Gmunden und sein Kalender*, in *Einundsechzigster Jahresbericht des K. K. Staats-Gymnasiums zu Linz über das Schuljahr 1912* (hrsg. von Franz Thalmayr; Linz 1912) 1–35 (számozás újrakezdve a cikk elején).

⁵⁴ BIANCHINI, Giovanni, *Tabulae Joa. Bianchini Bononiensis* (Venetiae 1526) 367r-v. CHABÁS, José – GOLDSTEIN, Bernard R., *The Astronomical Tables of Giovanni Bianchini* (Leiden–Boston 2009) 103–104.

A táblázatok paramétereinek forrása a párizsi Alfonz-táblázatok.⁵⁵ Az éves közepes mozgások táblázata igazolja ezt.⁵⁶

<i>Bolygó</i>	<i>Esztergomi kézirat</i>	<i>Nyomtatvány</i>
Szaturnusz	12°13'36"	12°13'35"
Jupiter	30°20'29"	30°20'29"
Mars	191°17'5"	191°17'5"
Nap, Merkúr, Vénusz	359°45'39"	359°45'39"
Hold	129°23'3"	129°23'3"
Caput draconis	19°19'41"	19°19'41"

Látható, hogy csak a Szaturnusz esetében van egy másodperc eltérés (meg kell jegyezni, hogy a táblázatokban signum és fok is található, ezt azonban átalakítottuk fokká: az esztergomi kéziratban 1 signum=30°, míg az Alfonz-táblázatokban 1 signum=60°).

Ugyanezeket a táblázatokot megtaláljuk egy augsburgi kódexben is (Cod. II. 1.4° 61). Ezeket az 1444. befejezett évre (azaz 1445,0-ra) és az erfurti meridiánra számolták, a kézirat maga 1460 körül a Heilig Kreuz zu Donauwörth-i bencés kolostorban készült.⁵⁷

A táblázatok az alábbi adatokat adják: az adott bolygó mozgását órák, napok, hónapok és évek alatt. Ez azonban valóban csak közepes mozgás, ebből a valódi mozgást – tehát a bolygó helyét az égen – nem lehet kiszámolni.⁵⁸ Ahhoz szükségesek lennének újabb táblázatok, melyek a kiegyenlítést (*equatio*) és a precesszió értékeit tartalmazzák. Az augsburgi kódexben megtalálhatók ezek a táblázatok, az esztergomiban azonban nem. Mivel azonban Soloneus művéből is hiányoznak fejezetek, elképzelhető, hogy ezek a táblázatok is megvoltak eredetileg.

A táblázatok alsó részén találjuk a radixot (*Radix ad annum domini 1444 completum* – ez azt mutatja, hogy adott időben és helyen egy égitest hol lát-

⁵⁵ A középkori táblázatokról lásd: CHABÁS, José – GOLDSTEIN, Bernard R., *A Survey of European Astronomical Tables in the Late Middle Ages* (Leiden–Boston 2012).

⁵⁶ Az Alfonz-táblázatok 1553. évi párizsi kiadását használtuk: *Diui Alphonsi Romanorum et Hispaniarum regis, Astronomicae tabulae* (Parisiis 1553).

⁵⁷ HILG, Hardo, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Augsburg: Die lateinischen Handschriften Cod. I.2.4° und Cod. II.1.4°* (Wiesbaden 2007) 407–408.

⁵⁸ ZSOLDOS Endre, *Kopernikusz előtt: bolygómozgás a középkori Európában és Magyarországon, in A kopernikuszi fordulat fél évezred távlatában* (szerk. Székely László, Laki János; Budapest 2016) 35–65.

ható az égen), mellettük pedig a margón rövid leírásokat a bolygók mozgásáról. Ez utóbbiak kissé váratlanul – mivel e táblázatok nem kapcsolhatók Soloneus művéhez és a többi kéziratban nem is szerepelnek – a 13. fejezetben olvasható szöveget ismétlik, ráadásul egyértelműen az esztergomi kéziratban található változatot. A Szaturnuszról szóló leírás (*Saturnus naturali suo motu in triginta annis motum suum complet*) a többi kéziratban eltérő (*Saturnus naturali suo motu in triginta annis motum suum complere dicitur*). Úgy tűnik tehát, hogy a táblázatokat közvetlenül a Soloneus-mű után másolták az esztergomi kódexbe. Ezt alátámasztja a szöveg azonossága, a tény, hogy előre kihagyott helyre írták be, valamint az, hogy míg a Soloneus-mű címlapján van egy sorszám (*No. 6.*), addig a táblázatok esetében ilyen nem találunk.

A táblázatok alatt használati útmutatás olvasható. A már említett f. 32r-n szereplő említésen kívül a f. 33r-n található olyan szöveg, mely a Nap valódi mozgásának számítási módját írja le, és szintén hivatkozik a kiegyenlítésre (*equacio solis*, alulról a negyedik sorban). Ez mindenképpen arra utal, hogy ilyen táblázatok valaha tényleg szerves részei lehettek a kódexnek (mint ahogy a fentebb említett augsburgi kódexben meg is találhatók).

A másolásba esetenként hibák csúsztak. Például a Szaturnusz esetében a napi mozgás kerekítve $0^{\circ}2'$, a harminc napi $1^{\circ}0'17''$, de a harmincegy napi $1^{\circ}2'8''$ a helyes $1^{\circ}2'18''$ helyett. Ugyanakkor januárhoz már a megfelelő értéket írta be a másoló.

A *radix*ok esetében is találhatók másolási hibák, ahogy az alábbi táblázat mutatja:

<i>Bolygó</i>	<i>Esztergomi kézirat</i>	<i>Augsburgi kézirat</i>
Szaturnusz	3s $10^{\circ}58'36''$	3s $10^{\circ}58'36''$
Jupiter	3s $13^{\circ}35'33''$	3s $13^{\circ}35'33''$
Mars	10s $25^{\circ}49'8''$	10s $25^{\circ}49'38''$
Nap, Vénusz, Merkúr	9s $18^{\circ}54'51''$	9s $18^{\circ}54'36''$
Hold	6s $9^{\circ}23'44''$	8s $9^{\circ}23'41''$
Caput Draconis	10s $1^{\circ}7'6''$	10s $1^{\circ}7'6''$

Mivel itt mindkét esetben azonos signumról van szó, ezúttal meghagytuk a kéziratban található formát. Az átszámítás egyszerű, $1 \text{ signum} = 30^{\circ}$, így például a Szaturnusz esetében a radix átszámolva $100^{\circ}58'36''$, a Jupiternél $103^{\circ}35'33''$ és így tovább. A Mars, a Nap (valamint a Vénusz és a Merkúr) és a Hold esetében van eltérés, ezek nyilván másolási hibák. Mivel az eszter-

gomi kézirat megőrizte az erfurti meridiánt, és egyszerre készítettnek látszik, mindez arra utal, hogy a kézirat eredetét valóban Németországban kell keresni, feltehetően Erfurt környékén (esetleg más, hasonló hosszúságú városban, mint pl. Nürnberg vagy Augsburg).

IOHANNES BEDELLUS

A kódex legérdekesebb része kétségtelenül a f. 7v-n található táblázat (lásd 2. ábra). A függőleges oszlopban egymás alatt sorakozó évszámok (1457 és 1551 között – esetenként 1552-t is beleszámítják, erről lásd később) után egy szót találunk, aztán a következő oszlopokban az adott évhez tarozó konkurrenst, a vasárnapi betűt (két oszlop), az *embolismust*, a *purificationis [Beatae Mariae Virginis] distantiae*-t, a napciklust, az aranyszámot és az indikciót.

A táblázat második oszlopában található szó (vagy két szó) az intervallum meghatározására szolgál. Az intervallum, mint a 9. lábjegyzetben említettük, ebben az esetben a karácsony és az *Esto mihi* vasárnap között eltelt hetek számát jelenti. Az adott évhez tartozó szó betűinek száma adná meg ezt az értéket.

A szöveg betűhű átírása az esztergomi kódex alapján:

Percipite dilecti Verba Iohannis Bedelli Verbigene celestis Sub anno scilicet mileno quadri centesimo quinqa gen sexto Luminoso Versus aquilen Radiabat Cometa fugarunt Signati Cruce Turcorum Cesarem preliendo De cilia queque Udalricum Comitem quidem Hangarie dominus Latislaus De huniat ob odium interfecit quem rex in buda Decollari miserat in anno Sequenti postea Latislaus inclitus filius Romanorum Alberti Regis neposque Cesaris Sigismundo in festo Sancti clementis Letifero De cibo Expiravit in praga Etate bis nomen Annorum Adolescens princeps pulcer virtuosus planctu fuerat non modico in urbe antedicta Sepultus pro suo tristatur Hangaria(!) domino queratur Bohemia plorat Australis Luctus Conturbat Moravia cuncta multitudo fidelium genuit principe sepulto probitatis spiritum in celis coniunget Cristus Beatis. Amen.

Ez a szöveg sok helyen megtalálható, Soloneus művének minden kéziratába bemásolták (A), de gyakran előfordul Soloneustól függetlenül, önállóan is (B). Az általunk megvizsgált kódexekben a következő helyeken fordul elő:

1458	Leapute	1	B	26	10	14	C
1458	Dilecti	0	B	11	11	15	B
1459	Verba	0	B	3	12	16	A
1460	Iohannis	0	B	23	13	17	A
1461	Bedelli	3	B	14	14	18	B
1462	Verba	2	C	21	15	19	10
1463	relecti	1	B	19	16	1	11
1464	Subanno	0	B	11	17	2	12
1465	Patet	5	B	23	18	3	13
1466	mileno	4	E	14	19	4	14
1468	Quarta	3	O	8	20	5	15
1468	centesio	2	B	21	21	6	1
1469	Quinta	0	A	11	22	7	2
1470	sexto	0	B	31	23	8	3
1471	Septimo	5	B	23	24	9	4
1472	Octavo	4	E	8	25	10	5
1473	nonis	2	B	28	26	11	6
1474	Idibus	1	B	19	27	12	7
1475	Calendis	0	A	4	28	13	8
1476	Idibus	6	B	34	1	14	9
1477	Signati	4	E	15	2	15	10
1478	Idibus	3	O	0	3	16	11
1479	Idibus	2	C	20	4	17	12
1480	Idibus	1	B	12	5	18	13
1481	Idibus	6	B	31	6	19	14
1482	Idibus	5	B	16	7	1	15
1483	Idibus	4	E	8	8	2	1
1484	Idibus	3	O	28	9	3	2
1485	Idibus	1	B	12	10	4	3
1486	Idibus	0	A	7	11	5	4
1487	Idibus	0	B	24	12	6	5
1488	Idibus	5	B	26	13	7	6
1489	Idibus	3	O	28	14	8	7
1490	Idibus	2	C	20	15	9	8
1491	Idibus	1	B	14	16	10	9
1492	Idibus	0	A	32	17	11	10
1493	Idibus	5	B	10	18	12	11
1494	Idibus	4	E	8	19	13	12
1495	Idibus	3	O	38	20	14	13
1496	Idibus	2	C	13	21	15	14
1497	Idibus	0	A	4	22	16	15
1498	Idibus	6	B	24	23	17	1
1499	Idibus	5	B	9	24	18	2
1500	Idibus	4	E	29	25	19	3
1501	Idibus	2	C	20	26	1	4
1502	Idibus	1	B	5	27	2	5
1503	Idibus	0	A	25	28	3	6
1504	Idibus	6	B	31	1	4	7
1505	Idibus	4	E				
1506	Idibus	3	O				
1507	Idibus	2	C				
1508	Idibus	1	B				
1509	Idibus	0	A				
1510	Idibus	5	B				
1511	Idibus	4	E				
1512	Idibus	3	O				
1513	Idibus	2	C				
1514	Idibus	1	B				
1515	Idibus	0	A				
1516	Idibus	5	B				
1517	Idibus	4	E				
1518	Idibus	3	O				
1519	Idibus	2	C				
1520	Idibus	1	B				
1521	Idibus	0	A				
1522	Idibus	5	B				
1523	Idibus	4	E				
1524	Idibus	3	O				
1525	Idibus	2	C				
1526	Idibus	1	B				
1527	Idibus	0	A				
1528	Idibus	5	B				
1529	Idibus	4	E				
1530	Idibus	3	O				
1531	Idibus	2	C				
1532	Idibus	1	B				
1533	Idibus	0	A				
1534	Idibus	5	B				
1535	Idibus	4	E				
1536	Idibus	3	O				
1537	Idibus	2	C				
1538	Idibus	1	B				
1539	Idibus	0	A				
1540	Idibus	5	B				
1541	Idibus	4	E				
1542	Idibus	3	O				
1543	Idibus	2	C				
1544	Idibus	1	B				
1545	Idibus	0	A				
1546	Idibus	5	B				
1547	Idibus	4	E				
1548	Idibus	3	O				
1549	Idibus	2	C				
1550	Idibus	1	B				
1551	Idibus	0	A				
1552	Idibus	5	B				
1553	Idibus	4	E				
1554	Idibus	3	O				
1555	Idibus	2	C				
1556	Idibus	1	B				
1557	Idibus	0	A				
1558	Idibus	5	B				

2. ábra: IOHANNES BEDELLUS INTERVALLUMSZÖVEGE (Esztergom, Ms. I. 186, f. 7v)

(A)

1. Eszt f. 7v
2. Be f. 22r
3. Ed ff. 7v–8r
4. Le f. 203v
5. Mü ff. 74v–75r
6. Vat f. 20v

(B)

7. Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 237 (rot), f. 3v⁵⁹
8. Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 440 (rot), ff. 221r–222v⁶⁰
9. Leonardus Haslinger breviáriuma, Yale University, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, ff. 77r–79v⁶¹
10. München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. ms. 74, ff. 371v–372r⁶²

Megjelent nyomtatásban is: Johannes Bedellus, *Verba* (Bamberg c. 1495 k.; GW 3759) és *Verba*, deutsch (Nürnberg 1498; GW 3760, egyetlen, csonka példányban maradt fenn).⁶³

A szöveg további lelőhelyei (a teljesség igénye nélkül):

1. Augsburg, 2° Cod. 291, f. 237r⁶⁴
2. Erlangen 2111, 60⁶⁵

⁵⁹ WERL, Vinzenz, *Manuscripten-Catalog des Stifts-Bibliothek zu Göttweig I* [handschriftlich] (Göttweig 1843) 448; BARTALUS István, *Jelentése felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához*, in *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 1 (1870) No. 11 (24); RÖMER Flóris, *Könyvtári búvárlatok Altenburgban és Göttweigban*, in *Magyar Könyvszemle* 6 (1881) 99–116 (108). – A göttweigi kéziratokkal kapcsolatos segítségért Mag. Bernhard Ramedernek tartozunk köszönettel.

⁶⁰ WERL 443–444.

⁶¹ A Maggs Bros. Ltd. antikvárius cég honlapján: www.maggs.com/media/243214/haslingerbreviary.pdf (2016.07.20.). A breviáriumot a Yale Egyetem Beinecke Könyvtára vette meg; Iohannes Bedellus szövegéért köszönettel tartozunk Moira Fitzgerald könyvtárosnak.

⁶² DANIEL, Natalia – KORNRUMPF, Gisela – SCHOTT, Gerhard, *Die lat. mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München: Die Handschriften aus der Foliereihe, Hälfte 1* (Wiesbaden 1974) 124.

⁶³ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke III* (Leipzig 1928) 590–591.

⁶⁴ GEHRT, Wolf, *Die Handschriften der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg 2° Cod 251–400e* (Handschriftenkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg 4) (Wiesbaden 1989) 55.

⁶⁵ BISCHOFF, *Ostertagtexte...* 224.

3. Gotha, Forschungsbibl., Cod. Chart. B 897, ff. 119v–120v (a táblázat második része az 1505 és 1552 közötti időszakra megadott intervallumokkal)⁶⁶
4. München, BSB, Cgm 739, ff. 29r–30r⁶⁷
5. München, BSB, Cgm 3898, f. 76r⁶⁸
6. München, BSB, Clm 19857, ff. 372v–374r⁶⁹
7. Oxford, D-187 Durandus, Guilelmus: Rationale divinatorum officiorum⁷⁰
8. Stuttgart, HB, I 35, ff. 143v–147v⁷¹
9. Zwettl, Zisterzienserstift, Cod. 191, ff. 523va–524vb⁷²
10. Zwettl, Zisterzienserstift, Cod. 230, ff. 72r–73v⁷³

A feltételezett szerző, akinek szavaira figyelniünk kell(ene), egy bizonyos Iohannes Bedellus,⁷⁴ akiről szinte semmit sem tudunk. A *bedellus* (azaz pedellus) hivatalnokot jelent egy oktatási intézményben, a Iohannes pedig egy gyakran előforduló név. Mivel magyarországi és csehországi eseményeket ismer, feltehető, hogy vagy e két ország valamelyikéből, vagy Ausztriából származik.⁷⁵ Egy 1912-ben közzétett frankfurti antikváriumi katalógus *Almanach für die Jahre 1457–1552* címmel hivatkozik a (német nyelvű) nyomtatványra, és tartalmi alapon tételezi fel, hogy Iohannes Bedellus, akiről többet még nem tud megállapítani, egy cseh–magyar krónikaszerző lehetett.⁷⁶ A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* is ezen a néven hivatkozik rá.

⁶⁶ Lásd: <http://www.handschriftencensus.de/8346> (2019.01.11.).

⁶⁷ SCHNEIDER, Karin, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Cgm 691–867. Editio altera* (Wiesbaden 1984) 206.

⁶⁸ SCHNEIDER, Karin, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Die mittelalterlichen Handschriften aus Cgm 888–4000. Editio altera* (Harrassowitz 1991) 465.

⁶⁹ BISCHOFF, *Ostertagtexte...* 224.

⁷⁰ Strasbourg: George Husner, not after 1478. Folio shelfmark: Auct.6Q1.4. Lásd: <http://incunables.bodleian.ox.ac.uk/record/D-187> (2019.01.08.). – Egy beragasztott papír Bedellus táblázatával.

⁷¹ AUTENRIETH, Johanne – FIALA, Virgil Ernst, *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart I,1. Codices ascetici* (Wiesbaden 1968) 57. BISCHOFF, *Ostertagtexte...* 224.

⁷² ZIEGLER, Charlotte – RÖSSL, Joachim, *Zisterzienserstift Zwettl. Katalog der Handschriften des Mittelalters II. Codex 101–200* (Wien-München 1985) 247.

⁷³ ZIEGLER, Charlotte, *Zisterzienserstift Zwettl. Katalog der Handschriften des Mittelalters III. Codex 201–300* (Wien-München 1989) 75; RÖSSLER, Stephan, *Verzeichniss der Handschriften der Bibliothek des Stiftes Zwettl*, in *Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte I* (Wien 1891) 368–369.

⁷⁴ A nevet helyenként elírták, az edinburghi kódexben például *Sedelli* olvasható, és található *Wedelli* is. RÖSSLER 378.

⁷⁵ BISCHOFF, Bernhard, *Johannes Bedellus*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon 4* (Berlin–New York 2011) 541.

⁷⁶ *Incunabula Typographica 1450–1500*, in *Frankfurter Bücherfreund. Mitteilungen aus dem An-*

A bécsi egyetem orvosi fakultásán találunk egy Iohannest, aki *bedellusként* állt a kar alkalmazásában 1445-ben,⁷⁷ és az orvosdoktorok ugyanaz év július 29-én úgy döntöttek, hogy Iohannes kérésének eleget téve vizsgára bocsátják őt, hogy elnyerhesse az orvostudomány bakkalaureusa címet; a vizsgán alkalmasnak és tudományában járatosnak találtatott. A *bedellus* feladatkörét ellátó *servitor* neve Iohannes, akinek ez nyilván nem a családneve. Írhatta volna esetleg ő tizenegy évvel később, hogy *Percipite dilecti verba Iohannis bedelli...?* Mennyi ideig volt *servitor* és *bedellus*? Valójában nem rendelkezünk kellő alappal ahhoz, hogy az emlékeztető bejegyzés szerzőségét neki tulajdonítsuk, ám a lehetőséget nem vethetjük el teljesen.

A *Percipite dilecti verba Iohannis Bedelli* kezdetű emlékeztető szöveg a kéziratok tanúsága szerint nagyon gyorsan elterjedt, és két fő változatban maradt fent. A gyakoribb eset az, amikor az idézett első öt szó után így folytatódik: *verbigena celestis*. Ilyen többek között az esztergomi, edinburghi, vatikáni és a lipcsei kódex, valamint Leonardus Haslinger breviáriuma és egy augsburgi kódex⁷⁸ is. Ezzel szemben a göttweigi 237 (rot) jelzetű kéziratban egy másik változatot találunk, ott ugyanis *Iohannis Bedelli* neve után az olvasható, hogy *milesimo illibate de partu virginis sub anno quadri centesimo quinqa geno sexto adiuncto*, hasonlóan egy Zwettlben őrzött kódexhez.⁷⁹

További eltéréseket láthatunk Magyarország nevének írásában is. Az eltérés a *Hungaria* és a *Hangaria* között az intervallum értékét tekintve érdektelen, de az *Ungaria* változat már elrontja a táblázatot, mivel egy betűvel rövidebb.

Itt érdemes kitérni arra a kérdésre, hogy a táblázat vajon helyes értékeket tartalmaz-e, azaz, használható volt-e a gyakorlatban. Az eredeti változatot sajnos nem ismerjük, így nem tudjuk megmondani, hogy eredetileg is hibás volt-e, de a fennmaradt és általunk vizsgált szövegek mind tartalmaznak nem helyes számú betűből álló szavakat. Ezt könnyen ellenőrizhetjük. Az esztergomi⁸⁰ és más kódexekben, továbbá nyomtatványokban⁸¹ is gyakran

tiquariate von Joseph Baer & Co. 10 (Frankfurt am Main 1912) 394–395, Nr. 822.

⁷⁷ SCHRAUF, Karl, *Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis II. 1436–1501* (Wien 1899) 33: „Item 29. die Iulii congregata fuit facultas medicine ad deliberandum, quid fieri expediat super articulo isto: Ad audiendum supplicacionem cuiusdam honorabilis suppositi, videlicet Iohannis bedelli, arcium facultatis seruitoris, petentis, ut ad examen pro gradu baccalariatus in medicina admitteretur, et de consensu omnium doctorum presentatus et a facultate admissus est et ad statim examinatus et inuentus est expertus et ydoneus per prefatos dominos doctores et ad determinandum admissus.”

⁷⁸ Lásd: a 64. jegyzetben hivatkozott katalógust.

⁷⁹ RÖSSLER 378.

⁸⁰ Az esztergomi kódexben hibás ez a táblázat, a d-5 párhoz 5-öt ad a helyes 6 helyett.

⁸¹ Például: FELBER, Jacob Ferdinand, *Wohl-abgefaster Immerwährender Hauß- und Land-Wirthschafft-Kalender* (Nürnberg 1729) 84.

találhatunk intervallum-táblázatokat, melyekből az adott év aranyszámának és vasárnapi betűjének ismeretében könnyen megkaphatjuk az intervallum értékét. Visszatérve a *Hungaria/Ungaria* esetre: az 1487-es és 1531-es éveknél találjuk ezt a szót. 1487 aranyszáma 6, vasárnapi betűje g, 1531-ben pedig ezek 12 és a. A táblázatokból megtudjuk, hogy mindkét esetben 8 az intervallum értéke, ami egyezik a *Hungaria* betűinek számával, de az *Ungaria* már rossz értéket ad. Ezt persze betudhatjuk a másoló hibájának – ha nem volt tisztában a táblázat jelentésével, könnyen kijavíthatta a szót az általa helyesnek vélt alakra.

Komolyabb problémát jelent, hogy van két év, ahol a hozzájuk rendelt szó minden eddig megvizsgált változatban hibás. Az egyik az 1464-nél található *Sub anno*. Az intervallum értéke ebben az évben 6 (az aranyszám 2, a vasárnapi betűk – szökőévről lévén szó – a és g), de a két szó összesen 7 betűt tartalmaz. A göttweigi szövegváltozat sem helyes ehhez az évhez: a *de partu* éppúgy hét betű, mint a *sub anno*. Hasonló a helyzet az 1492-höz tartozó *interfecit* esetében. Az aranyszám 11, a vasárnapi betűk a és g (ez is szökőév), így az intervallumnak 9-nek kell lenni, de a szó 10 betűből áll. Elképzelhető, hogy eredetileg az egyik első másoló a *sub anno* és *interfecit* szavakat a korban szokásos paleográfiai rövidítésekkel találta meg a mintapéldányában, és ezeket a rövidítéseket feloldva „elrontotta” a szöveget. Ennek a magyarázatnak azonban ellentmond az esztergomi kézirat, ahol az 1460. évhez tartozó *Iohannis* rövidítve van, pedig a feloldott változat a helyes.

Természetesen az is lehetséges, hogy Iohannes Bedellus – ha ő volt a szerző – eleve rossz szavakat használt, mert elszámolta az adott évekhez tartozó intervallumok hosszát. Tekintve, hogy az esztergomi kódexben is található téves adat az intervallum-táblázatban, ez nem teljesen valószínűtlen magyarázat. Érdekes módon a nyomtatvány maga is hibás. A *sub anno* megtalálható benne, az *interfecit* pedig egy olyan évhez tartozik, amelyik hiányzik a fennmaradt példányból, és a *Hungariát* is helytelenül találjuk benne az 1531-es évnél. Mindez arra utal, hogy a szöveget nem feltétlenül eredeti céljának megfelelően értették és használták, hanem csak mintegy történelmi híradásként olvasták. Szintén a táblázat eredeti céljának teljes mellőzésére, elfelejtésére utal, hogy több esetben 1552-höz tartozónak veszik a szöveget lezáró *Ament*, holott az intervallum értéke négy sohasem lehet. Az esztergomi és edinburghi kódexekben az 1552-höz tartozó sorban megtaláljuk az összes olyan adatot, mint az előzőekben, mintha az *Amen* is a szöveghez tartozna. Leonardus Haslinger breviárium és a göttweigi 440 (rot) jelzetű kódex (amely csak 1482-vel kezdődik) azonban helyesen jár el, amikor az *Amen* sorába már nem ír semmit.

A Iohannes Bedellus szövegét ismertető korai magyar beszámolók sem voltak feltétlenül tisztában az eredeti használattal. Bartalus⁸² például csak „történeti jegyzék”-nek nevezi, és a *miserat* szót *iusserat*nak olvassa, ami egy betűvel hosszabb. Ugyanígy Rómer Flóris is a jól olvasható *geno sextót* átírta *gesimo sextóra*,⁸³ ami már két betűvel hosszabb.

Illusztrációként az alábbi táblázat megadja az esztergomi kódexben az évek mellett található szöveget, az évekhez tartozó aranyszámot, a vasárnapi betű(ke)t, az intervallum értékét a táblázatokból (C), illetve a betűk száma alapján (O), és végül különbségüket (O–C):

Év	Esztergom, Ms. I. 186	Arany- szám	Vasárnap i betű	C	O	O-C
1457	Percipite	14	b	9	9	0
1458	dilecti	15	a	7	7	0
1459	verba	16	g	5	5	0
1460	Iohannis	17	fe	8	8	0
1461	Bedelli	18	d	7	7	0
1462	verbigene	19	c	9	9	0
1463	celestis	1	b	8	8	0
1464	sub anno	2	ag	6	7	1
1465	scilicet	3	f	8	8	0
1466	mileno	4	e	7	6	-1
1467	quadri	5	d	6	6	0
1468	centesimo	6	cb	8,9	9	0
1469	quinqua	7	a	7	7	0
1470	gen sexto	8	g	9	8	-1
1471	luminoso	9	f	8	8	0
1472	versus	10	ed	6	6	0
1473	aquilen	11	c	9	7	-2
1474	radiabat	12	b	8	8	0

⁸² BARTALUS 24.

⁸³ RÓMER 108.

1475	cometa	13	a	6	6	0
1476	fugarunt	14	gf	8	8	0
1477	signati	15	e	7	7	0
1478	cruce	16	d	5	5	0
1479	Turcorum	17	c	8	8	0
1480	Cesarem	18	ba	7	7	0
1481	preliendo	19	g	9	9	0
1482	De Cilia	1	f	7	7	0
1483	queque	2	e	6	6	0
1484	Udalricum	3	dc	9	9	0
1485	comitem	4	b	7	7	0
1486	quidem	5	a	6	6	0
1487	Hangarie	6	g	8	8	0
1488	dominus	7	fe	6,7	7	0
1489	Latislaus	8	d	9	9	0
1490	de Huniat	9	c	8	8	0
1491	ob odium	10	b	7	7	0
1492	interfecit	11	ag	9	10	1
1493	quem rex	12	f	7	7	0
1494	in Buda	13	e	6	6	0
1495	decollari	14	d	9	9	0
1496	miserat	15	cb	7	7	0
1497	In anno	16	a	6	6	0
1498	sequenti	17	g	8	8	0
1499	postea	18	f	6	6	0
1500	Latislaus	19	ed	9	9	0
1501	inclitus	1	c	8	8	0
1502	filius	2	b	6	6	0
1503	Romanorum	3	a	9	9	0

1504	Alberti	4	gf	7	7	0
1505	regis	5	e	5	5	0
1506	neposque	6	d	8	8	0
1507	cesaris	7	c	7	7	0
1508	Sigismundo	8	ba	10	10	0
1509	in festo	9	g	7	7	0
1510	sancti	10	f	6	6	0
1511	Clementis	11	e	9	9	0
1512	letifero	12	dc	7,8	8	0
1513	de cibo	13	b	6	6	0
1514	expiravit	14	a	9	9	0
1515	in Praga	15	g	7	7	0
1516	etate	16	fe	5	5	0
1517	bis nomen	17	d	8	8	0
1518	annorum	18	c	7	7	0
1519	adolescens	19	b	10	10	0
1520	Princeps	1	ag	8,7	8	0
1521	pulcer	2	f	6	6	0
1522	virtuosus	3	e	9	9	0
1523	planctu	4	d	7	7	0
1524	fuerat	5	cb	6	6	0
1525	non modico	6	a	9	9	0
1526	in urbe	7	g	6	6	0
1527	antedicta	8	f	9	9	0
1528	sepultus	9	ed	8	8	0
1529	pro suo	10	c	6	6	0
1530	tristatur	11	b	9	9	0
1531	Hangaria	12	a	8	8	0
1532	domino	13	gf	5,6	6	0

1533	queratur	14	e	8	8	0
1534	Bohemia	15	d	7	7	0
1535	plorat	16	c	6	6	0
1536	Australis	17	ba	8,9	9	0
1537	luctus	18	g	6	6	0
1538	conturbat	19	f	9	9	0
1539	Moravia	1	e	7	7	0
1540	cuncta	2	dc	6	6	0
1541	multitudo	3	b	9	9	0
1542	fideliium	4	a	8	8	0
1543	gemuit	5	g	5	6	1
1544	principe	6	fe	8	8	0
1545	sepulto	7	d	7	7	0
1546	probitatis	8	c	10	10	0
1547	spiritum	9	b	8	8	0
1548	in celis	10	ag	7,6	7	0
1549	coniunget	11	f	9	9	0
1550	Cristus	12	e	7	7	0
1551	beatis	13	d	6	6	0

A szövegben hat hibát találunk, ezek közül kettő a mindenhol máshol is előforduló *sub anno* és *interfecit*. 1466-ban a *mileno* a helyes *milleno*, 1473-ban az *aquilen* a helyes *aquilonem* és 1543-ban a *gemuit* a helyes *gemat* helyett nyilván másolási hibák, melyeket a rendelkezésünkre álló további kódexekben nem találunk. Az 1470-hez tartozó *gen sexto* a helyes *geno sexto* helyett azonban megtalálható az edinburghi és lipcsei szövegekben is. A legkevesebb hibát Leonardus Haslinger breviáriumában találjuk, csak azt a kettőt, amelyek mindenhol előfordulnak. Utána következik a lipcsei, a müncheni és a göttweigi 237 (rot) jelzetű változat, mindegyikükben négy hibával.

A berni kódex egyedi hibákat mutat, feltehetően a másoló nem értette a szöveget, és Magyarországról való ismeretei is nagyon szerények lehettek. Az 1482. évhez tartozó *De Cilia* helyett *Seciliát* írt. Meghökkenítő módon az 1542. és 1543. éveket felcserélte, *fideliium* és *gemat* helyett *gemuitur* és *fide-*

lium olvasható a megfelelő rubrikákban. Míg a *gemuitur* betűszáma megfelelő, a *fdelium* már három betűvel hosszabb a kelleténél. Néhány évnél a kézirat egy későbbi használója fekete tintával kijavította a helytelen szót: az 1460. évben a *Iohanist* a rövidítésjel kitételével *Iohannisra* alakította, ám 1476-ban a *fulgarunt* fölösleges *l* betűjét nem törölte ki.

Érdeemes még megnézni, hogyan írták a magyar neveket. Hunyadi László neve egyszer, Magyarországé kétszer fordul elő. Az alábbi táblázat mutatja az előforduló változatokat:

Kódex	1489–90	1487	1531
Bern	Latislaus de Hyniat	Hangarie	Hangaria
Edinburgh	Latislaus de Himat	Hangario	Angaria
Esztergom	Latislaus de Huniat	Hangarie	Hangaria
Göttweig 237(rot)	Ladislaus de Huniad	Hungarie	Hungaria
Göttweig 440(rot)	Ladislaus de Huniat	Ungarie	Ungaria
Haslinger breviárium	Ladislaus de Huniat	Hungarie	Hungaria
Lipce	Latislaus de Huniat	Hangarie	Hangaria
München (Cm 13182)	Lastislaus de Hunat	Hungarie	Hungaria
Nyomtatvány	Ladislaus [...]	Hungarie	Ungaria

Térjünk vissza még egyszer Leonardus Haslinger breviáriumához. A kódex tartalmaz egy korai, horgászással kapcsolatos írást, ezért datálásával komolyabban is foglalkoztak.⁸⁴ A kódex maga az 1450-es évek körül keletkezett, és az üresen hagyott lapokra másolta be valaki a Iohannes Bedellus-féle szöveget 1462–1463-ban. Az 1457–1461-es éveket nem írta be a másoló (az intervallumszöveg ott van), és az első oldal tetején 1463 olvasható. Ez a breviáriumban található szöveget a legrégebbiek közé helyezné, ugyanis ez alapján 1457 vége után kellett keletkeznie, hiszen említi V. László 1457. november 23-án bekövetkezett halálát. Mivel időben közel áll az eredeti szöveghez, feltehetően ez őrizte meg leghívebben, amit a kevés hiba is igazol.

A breviárium szövege említi az 1P/1456 K1 (Halley) üstököst, Cillei Ulrik meggyilkolását Hunyadi László által, Hunyadi lefejeztetését, majd V. László halálát. Ez az utolsó esemény, amely szerepel benne. Figyelemre

⁸⁴ HOFFMANN, Richard C. – KIDD, Peter, *The Haslinger Breviary Fishing Tract. Part I. An Austrian Manuscript Holds the Oldest Collection of Fly-Tying Patterns Now Known*, in *The American Fly Fisher* 42 (2016) 2/2–8.

méltó, hogy az 1495-ben megjelent nyomtatvány a Halley-üstökös egyik legelső említése nyomtatásban,⁸⁵ csak a Schedel krónika⁸⁶ korábbi két évvel.

Találunk más hasonló nyomtatványokat is Magyarországon. Bakócz Tamás udvari csillagászának (asztrológusának), Johannes Borgbiriusnak két ilyen műve található az OSZK-ban (OSZK App. H. 2526a és OSZK App. H. 2526b).⁸⁷ Ezekben az 1517 és 1617 közötti évekre lehet az intervallumot meghatározni hasonló módszerrel, nyilván más szöveg alapján (*Post Iesu | Christi | nativitatem | decursis...*). Bernhard Bischoff már idézett cikkében pedig még több példát hoz fel hasonló szövegekre.⁸⁸

A SZÖVEGBEN TALÁLHATÓ HIVATKOZÁSOK ÉS A KÉZIRATOK DATÁLÁSA, KAPCSOLATA

Soloneus gyakran hivatkozik Arisztotelész műveire, bár idézetei nem pontosak, sőt esetenként azonosíthatatlanok. Más ókori szerzőket is ismer, említi Ptolemaioszt, idézi Vergiliust és Lucanust. A hetes számmal kapcsolatos fejtegetései jórészt Macrobiusnak a *Somnium Scipionis*hoz írt kommentárjait másolják. Mohamedán szerzők nevei is előfordulnak a szövegben: Albumasar (Abū Ma'shar, 787 k.–886 k.) és a valószínűleg a Sahl ibn Bisrt (8–9. század) jelentő Misael (egyész kéziratokban Misachel).⁸⁹ Mint fentebb említettük, a bolygómozgásról szóló fejezet főleg Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című művéből származik. Bartholomaeus (1203 előtt–1272) éppúgy 13. századi, mint a bevezetésben említett Iohannes de Sacrobosco (1195 k.–1256 k.). Náluk későbbi szerző nem fordul elő a szövegben. Ebből következően Soloneus művének a 13. század közepe–vége után kellett keletkeznie. Megjegyezzük, hogy Soloneus a lipcsei kódexben található másik művében hivatkozik Sacrobosco aritmetikájára (*Algorismus*)⁹⁰ is.

Az is nyilvánvaló, hogy a most rendelkezésre álló kódexekben található szöveg nem az eredeti Soloneus-mű. A már említett metrumok, melyek ugyanazt az eljárást kétféle dátumra adják meg, egyértelműen bizonyítják

⁸⁵ WAFF, Craig B., *Bibliographies of Halley's Comet*, in *Journal for the History of Astronomy* 17 (1986) 60–62, az elsőnek vélte.

⁸⁶ SCHEDEL, Hartmann, *Liber chronicarum* (Nürnberg 1493) 250r: „Cometes gradu .15. cancri in oriente mense iunio visus est.” Vö. KRONK, Gary, *Cometography 1. Ancient–1799* (Cambridge 1999) 273–276.

⁸⁷ LAUF Judit, *Ki jósolta meg II. Ulászló magyar király halálát?*, in „*Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*” (szerk. Ekler Péter, Varga Bernadett; Budapest 2015) 25–26.

⁸⁸ BISCHOFF, *Ostertagtexte...* 220–227.

⁸⁹ DRAELANTS, Isabelle – FRUNZEANU, Eduard, *Sur les traces du „De motibus / iudiciis planetarum” attribué à Ptolémée*, in *Early Science and Medicine* 16 (2011) 571–599. 575: „Misael, dans lequel il faut probablement reconnaître l'astrologue Zael (Sahl ibn Bisr, mort en 845).”

⁹⁰ SACRO-BOSCO 1–26.

ezt. Így tehát feltehetjük, hogy a legrégebbi dátumok az eredeti elkészítésének idejét jelzik, míg a későbbiek az átdolgozások során kerültek a szövegbe. Ugyancsak későbbi beillesztés Iohannes Bedellus szövege, amely 1457 után keletkezett, továbbá az egyes kódexekben található kalendáriumok is.

Milyen évszámokat találunk a műben? Szóltunk már arról, hogy az esztergomi kódexben az első naptárkerék kiinduló éve 1501. A többiben azonban 1401-nél található a kereszt, ami az 1400-as évek környékére utalhat. E mellett szól az is, hogy az 1. fejezetben a harmadik eljárás a napciklus számának megállapítására az év ezresek és százások nélküli részét 94-nek írja (*anni incarnationis incompleti, ut iam 94*), ami – az ábrát és a metrumot (1391) figyelembe véve – 1394-et is jelenthet. A 2. fejezet is alátámasztja, hogy a legrégebbi rész a 14. és 15. század fordulóján készülhetett, itt a régebbi évszám a metrumban 1405.

A műben található néhány évszám, amely arra utal, hogy a 15. század közepén átdolgozták. A napciklus meghatározására szolgáló másik metrumban már 1447 a levonandó év, míg a holdciklus esetében 1443. Ám ezeknél sokkal fontosabb az 1. fejezetben az év hosszának a tárgyalása. Mivel a Julián-év 365 nap és hat óra, Soloneus megjegyzi, hogy ez 12 perccel hosszabb a kelleténél, így az ünnepek az adott évben már 12 nappal és 49 perccel elcsúsztak (*recessit cum 12 dies et 49 minuta, quod patet dividendo annos Domini per 120*). Ha visszszámolunk, akkor azt találjuk, hogy ezt kizárólag 1444-ben lehetett írni (1443-ban 12 nap 36 perc, 1445-ben pedig 12 nap 1 óra a különbség). Mindez persze arra is utal, hogy az eredeti Soloneus-szövegből ez a rész vagy hiányzott, vagy más volt az elcsúszás mértéke (például a fent említett 1394 esetében ez 11 nap 14 óra 48 perc lenne).

Mit tudunk mondani most megvizsgált kódexeink keletkezési idejéről? Hatban közülük megtalálható a Iohannes Bedellus-féle szöveg (mivel a bécsi kéziratból teljes mértékben hiányzik az első könyv, így ez a táblázat sincs benne), mely egy 1457-ben bekövetkezett eseményt (V. László halála) még megemlíti. Így a kódexeknek e dátum után kellett készülniük. Több esetben tudunk még közelebbit mondani. Az esztergomi, a müncheni és a vatikáni kéziratban található kalendáriumok feltehetően Regiomontanus művéből lettek bemásolva. Ám míg a müncheni (ff. 87r–92v) és a vatikáni (ff. 27r–29v) esetében az 1475-tel kezdődő 19 éves ciklus adatait használták, az esztergominál az 1494-gyel és 1513-mal kezdődő két ciklus adatait (ff. 20r–25v). Ugyanakkor a fogyatkozások előrejelzését az esztergomi és a vatikáni kéziratban is 1493-tól találjuk meg. A bécsi kéziratban pedig (ff. 193r–193v) az 1532 és 1551 közötti fogyatkozás-előjelzések után egy 1492 októberében bekövetkezendő napfogyatkozás van (feltehetően utólagosan) berajzolva. Regiomontanus kalendáriumában ez a dátum nem szerepel, mivel az

esemény csak Afrikából volt látható,⁹¹ de az *ephemerisekben* ez az együttállítás is fel van sorolva.⁹² Két esetben találunk a margón próbaszámolásokat: az esztergomi kódexben (f. 2r) a kiinduló év 1494, ebből vonja ki egy felhasználó a metrumban említett 1447 évet, az edinburghi kódex esetében pedig 1492-ből (f. 1v). Ez utóbbiban van egy holdciklusszámolási kezdemény is, itt 1493-ból kellene kivonni 1405-öt (f. 2r; a számolás nincs elvégezve). Végül a bécsi kézirat egy része is datálva van: a Soloneus-szöveg után található részt 1495-ben írták (Wi f. 184r).⁹³ Itt érdemes még egyszer hangsúlyozni, hogy az esztergomi kéziratban az első naptárkeréknél a keresztet át helyezték 1501-hez. Így tehát azt mondhatjuk, hogy az esztergomi kódex 1494 körül vagy nem sokkal utána keletkezhetett.

Az esztergomi kéziratot délnémet és északolasz papírmalmok által 1492 és 1503 között előállított papírvékre másolták,⁹⁴ majd ezek összefűzésével állították össze a talán csillagászati és kronológiai írásokat tartalmazó néhai kódexet, amelyben – feltételezésünk szerint – ez volt a hatodik mű. A vízjelek természetesen csak egy időbeli alsó határt adnak, de mindenesetre nincsenek ellentmondásban az általunk javasolt keletkezési idővel.

Mit mondhatunk a kéziratok kapcsolatáról? Nem sokat, de valamit mégis. A 13. fejezetben a Nap mozgásával kapcsolatban azt olvashatjuk az esztergomi kéziratban, hogy: *Sol 30 diebus in quolibet signo moratur, unde tempus mensis solaris accipitur ut in sexto capitulo et decem horis. Ideo in anno motum eius complet. Quidam tamen dicunt, quod in trecentis et quadraginta duobus diebus et una quarta 6 horis.* Ez egy elég rossz változata a más kéziratokban olvasható szövegnek. Kimaradt a *decem horis* után a *semisse* (lásd pl. Vat f. 33r), így az év hossza csak 365 nap, nem pedig 365,25, azaz a Julián-év – ahogy Soloneus maga is leírta az első fejezetben. Ennél sokkal meghökkentőbb, hogy utána azt állítja, hogy egyesek szerint az év 342,25 nap hosszú. Ez az adat azonban csak itt és a bécsi kéziratban található meg, a többiben (ha a fejezet nem hiányzik) a szintén furcsa 364,25 olvasható.⁹⁵ A bolygómozgás kapcsán már említettük, hogy az esztergomi és bé-

⁹¹ Lásd: NASA Eclipse Website: <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEsearch/SEsearchmap.php?Ecl=14921021> (2019.03.18.).

⁹² REGIOMONTANUS, Johannes, *Ephemerides* (Nürnberg 1474).

⁹³ UNTERKIRCHER, Franz., *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1451 bis 1500. I. Text* (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich 3) (Wien 1974) 83.

⁹⁴ Pelbárt Jenő vizsgálatai alapján, részletesen lásd: a 3. jegyzetben idézett katalógusban.

⁹⁵ Ilyen hosszúságú évre két példát találtunk az irodalomban: STEINSCHNEIDER, Moritz, *Études sur Zarkali, astronome arabe du XIe siècle et ses ouvrages II*, in *Bullettino di Bibliografia e di Storia delle scienze matematiche e fisiche* 20 (1887) 1–36. 33 (Vat. Ott. lat. 1826, f.1v): „Annum enim illud spacium vocaverunt quo sol recedens ab aliquo zodiaci puncto reddidit ad idem. Quod potest fieri in 364 diebus et quadrante fere ut a prudentissimo ptholomeo eiusque sequentibus comprobatur.”; illetve CORDOLIANI, Alfred, *Les manuscrits de comput ecclésiastique de la Bibliothèque*

csi kéziratok a Szaturnusz esetében eltérő szöveget adnak (*motum suum complet* a többiben olvasható *motum suum complere dicitur* helyett). Mindezek ismeretében úgy tűnik, hogy (legalább) kétféle hagyományozódása volt az eredeti Soloneus-műnek: az egyik a bécsi-esztergomi kéziratok, a másik pedig a többi négy (az edinburghi kódexből hiányzik a 13. fejezet). Az alábbi táblázat mutatja a megfelelő részletet:

<i>Kézirat</i>	<i>Szaturnusz</i>	<i>Az év hossza (nap)</i>
Bern	motum suum complere dicitur	364
Lipcse	motum suum complere dicitur	364
München (Cm 13182)	motum qui completur	364
Vatikán	motum suum complere dicitur	364
Bécs	motum suum complet	342
Esztergom	motum suum complet	342

Megemlítendő még, hogy a bécsi kézirat a katalógus szerint Erfurtban készült,⁹⁶ ami egy újabb kapcsolódási pont az esztergomival, melynek erfurti vonatkozásaira már korábban felhívtuk a figyelmet.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 186. jelzetű kódexe számos megoldható és számos pillanatnyilag megoldhatatlannak tűnő kérdést vet fel. A kézirat egy bizonyos Soloneus *De temporum annotatione et principiis astronomiae* című művét tartalmazza kalendáriummal és bolygómoz-

Capitulaire de Tolède, in *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 58 (1952) 323–352. 346 (Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares, 98-22, f. 102r): „Annus solaris ut majorum nostrorum asserit opinio constat ex 364 diebus et VI horis.” Az eredeti kéziratok megtekintése után azonban mindkét esetről kiderült, hogy téves olvasatról van szó. A vatikáni kódex megtalálható a neten: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.lat.1826 (2019.03.25.). Köszönettel tartozunk Isidoro Castañeda Tordera toledói könyvtárosnak, aki a szóban forgó oldalt elküldte nekünk. Egy kicsivel hosszabb – 364.5 napos – évet tulajdonít Censorinus a püthagoreus Philolaosznak, lásd: CENSORINUS, *De die natali liber*, 19.2 (ed. Nicolaus Sallmann; Leipzig 1983) 45: „Philolaus annum naturalem dies habere prodidit CCCLXIII et dimidium”. Magyarul: CENSORINUS, *A születésnap* (ford. Forissek Péter; ²Máriabesnyő–Gödöllő 2014) 81: „Philolaus úgy tudósított, hogy a természetes év 364 év és egy fél nappól áll...” Ennek lehetséges eredetéről lásd: HUFFMAN, Carl A., *Philolaus of Croton, Pythagorean and Presocratic* (Cambridge 1993) 276–279. A természetes év itt a tropikus évet jelenti.

⁹⁶ UNTERKIRCHER 83.

gás-táblázatokkal kiegészítve, melyek kapcsolata az eredeti szöveggel kétséges. A szerzőről semmit nem lehet tudni, a 15. század közepe táján említett dalmát Marinus Soloneus feltehetően nem azonos vele. Több okból arra lehet következtetni, hogy Soloneus maga és az esztergomi kódex is német eredetű. Az első könyv (*De temporum annotatione*) kalendáriummal kapcsolatos adatokat (és egy nem minden Soloneus-kódexben megtalálható Regiomontanustól másolt kalendáriumot) tartalmaz, a magyarázó szövegen kívül számos táblázattal és naptárkerékkel kiegészítve. A második könyv (*De principiis astronomiae*) csillagászati és asztrológiai ismereteket nyújt, köztük a bolygók keringési adataival. Az esztergomi kéziratnak és Soloneus művének keletkezési idejét a naptárkerékek és a kalendárium használatát megkönnyítő memoriterek segítségével határolhatjuk be. Ezek alapján Soloneus feltételezhetően a 14. század végén vagy a 15. század elején írta művét, amelyet aztán a század közepén új memoriterekkel egészítettek ki. A szövegben említett példa alapján kiszámolt évszám (1444) ezt látszik alátámasztani. Az eddig ismert kódexek azonban ennél a dátumnál biztosan később készültek, mivel mindegyikük tartalmazza a szintén csak név szerint ismert Iohannes Bedellus nevével kezdődő intervallum-táblázatot, amely Magyarországhoz kapcsolódó eseményeket ír le 1456–1457-ből. Az esztergomi kézirat valószínű keletkezési dátuma még ennél is későbbi, feltehetően 1500 körüli. Ezt több tény is alátámasztja: (1) az első naptárkeréken az 1401. évi kiindulási pontot áthelyezték 1501-re, (2) a margón levő próbaszámolás éve 1494, (3) Regiomontanus kalendáriumából csak az 1494. és 1513. évekkel kezdődő ciklusok adatait másolták át, a korábbi, 1475-tel kezdődő kimaradt. A bolygómozgás-táblázatok, amelyek kizárólag az esztergomi kéziratban találhatók, a bennük olvasható szöveg alapján Soloneus művével egy időben másolhatták. Mivel e táblázatok az erfurti meridiánra voltak kiszámolva, így az esztergomi másolatnak is Erfurt környékén (vagy ahhoz közeli földrajzi hosszúságon fekvő városban) kellett készülnie, mert csak ebben az esetben tartalmazott használható adatokat, és mivel nem különösebben díszes a kézirat, feltehető, hogy valóban használati céllal készült.

FÜGGELÉK

<Előszó> „Minden embernek természete, hogy törekszik a tudásra,”⁹⁷ amint Arisztotelész állítja a Metafizika bevezetőjében, mivel a tudomány a jó dolgok számáról szól, amint a Lélekről írt műve első könyvéből kiderül, ahogy a létező is, amint a Posteriora első könyvében mondja, tudniillik mivel a létező és a jó összetartoznak a Metafizika negyedik és ötödik könyve szerint. Azért is vágyódik minden ember a tudásra, mert minden a jó dolgokra törekszik az Etika első és a Topika harmadik könyve szerint. Tehát, mivel a jó tudomány mégis inkább minden másnál is nagyobb örömet szerez, ez az, amit mindenkinek tudnia kell. Ez a tudomány ezeknek a számáról szól. Elsőként bizonyítjuk, hogy ez a kerek alakzatokról szól, amelyek a legnagyobb örömet szerzik, amint Iohannes de Sacrobusto bizonyítja. Másodjára azt igazoljuk, hogy ez ama négy tudomány közül az egyik, amelyet, annak, aki pap akar lenni, tudnia kell, amint nyilvánvaló e versben:

*Tudja a klerikus, hogy az Egyházban négy dolgot kell ismernie:
a grammatikát, a zenét, a kánonjogot és a naptárszámítást.*

A grammatikát pedig azért kell tudnia, hogy értse, amit elolvasott, ugyanis olvasni és nem érteni a Szentírást azt jelenti, hogy Istennel kapcsolatban zavart kelteni és megvonni tőle az őt megillető tiszteletet.

A kánonjogot pedig azért kell tudnia, hogy a gyónásban felmerülő eseteket úgy oldja meg, ahogyan kell, nehogy a bűnbánóval együtt ő is örökre elítéltnak bizonyuljon.

A zenét pedig azért kell tudnia, hogy énekléssel engesztelje ki Istent, mert Istent legfőképpen az éneklés engeszteli, ezért szól úgy a mondás, hogy aki egyszer énekel, az kétszeresen imádkozik.

Ismernie kell a naptárszámítást is, hogy a szentek mozgó és állandó ünnepeit az időrendnek megfelelően a nép számára hüen hirdethesse. A naptárszámítás alapjául ugyan az Úr megtestesülése évei szolgálnak, és komputusnak mondják nem azért, mert számolni tanít, hanem mert számolva tanítják.

Tizenharmadik fejezet. A bolyongó csillagoknak nevezett bolygók mozgásairól, amelyek az első mozgató mozgása ellenében bolyonganak. E bolygók pedig a régi csillagászok véleménye szerint kettős mozgással mozognak.

Természetessel, tudniillik, mely sajátuk mondatik, nyugatról keletre a firmamentummal és az első mozgatóval szemben.

⁹⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Metafizika* (Az Akadémia Filozófiai Könyvtára 9) (ford. Halasy-Nagy József; Budapest 1936) 35 (980a21).

És idegen mozgással, tudniillik a firmamentum magával ragadja keletről nyugatra, amelynek hevéssége az összes szférát keléstől nyugvásig egyetlen nap alatt megforgatja.⁹⁸

Természetes mozgással pedig egyesek gyorsan, mások nagyon gyorsan, ismét mások lustábban mozognak a megfelelő szférák nagysága szerint.

Szturnusz. Természetes mozgását tekintve harminc év alatt mondják mozgását befejezettnak, mivel tetszőleges jelben két évet és ráadásul még egy felet időz. Így az összes többinél ez lassabban mozog, és emiatt az alatta születettek lomhábbak azoknál, akik a többi bolygó alatt születtek.

Jupiter. Bármely jelben egy évet tartózkodik, és mivel tizenkét jel van, így mozgása tizenkét év alatt lesz teljes. Mozgása alapján mintegy a Szturnusz és a Hold között levőnek mondják.

Mars. Tetszőleges jelben hatvan napot tartózkodik, ezért mozgását két év alatt befejezi. Mivel bármely jel harminc fokos, mely fokok ha kétszer ekkorák lennének, ez a szám a Mars mozgását illetően helytelen dolgokat mutatna.⁹⁹

Nap. Harminc napot tölt tetszőleges jelben, aminek alapján tudjuk, hogy a szoláris hónap ideje, amint a 6. fejezetben bemutattuk, tíz és fél órával [hosszabb a harminc napnál], így a mozgását egy év alatt fejezi be, egyesek mégis azt mondják, hogy 364 és egy negyed nap, azaz hat óra alatt fejezi be mozgását.¹⁰⁰

Vénusz. Tetszőleges jelben 29 napot [tölt el], így mozgása befejeződik 348 nap alatt.

Merkúr. Tetszőleges jelben 28 napot és nyolc órát tölt el, vagy ahogy mások akarják tizenegyet, és így mozgása 342 napnál 12 órával kevesebb idő alatt fejeződik be.

Hold. Tetszőleges jelben két napot tölt, kivéve a flegmatikus jeleket, azaz a Skorpiót, Halakat és Rákot, melyekben hármat, ahogy fentebb láttuk a fleubotómiáról szóló fejezetben.¹⁰¹ Vagy ahogy mások akarják, tetszőleges jelben két napja van egy fél nappal és hat órával, és valamilyen hozzáadott punctummal és minutummal együtt,¹⁰² és így az újhold szerint fejezi be természetes mozgását, amint ez a következő fejezetből kiderül. Mivel pedig a Hold a bolygók közül a legalsó, ez van hozzánk a legközelebb, velünk szomszédos, ezért ebből származik a leghatásosabb érvágás, és hasonlóképpen az ég derülségére is az alábbiakból lehet a legjobban következtetni:

⁹⁸ Ez a Föld tengely körüli forgása miatt látható látszólagos mozgás.

⁹⁹ Elég homályos értelmű mondat, esetleg a párizsi Alfonz-táblázatokra hivatkozik, ahol egy signum=60° (azaz kétszerese a Soloneus által használt signumnak).

¹⁰⁰ Lásd: a cikkben.

¹⁰¹ Azaz a 11. fejezetben.

¹⁰² 1 punctum=15 perc, 1 minutum=6 perc. Lásd: BEDA 183: „Recipit autem hora iv punctos, x minuta, xv partes, xl momenta...”

*Sápadt hold esőt hoz, a vörös szelet, a fehér pedig nyugalmat.
Vörös ég éjjel nyugodt napot jelent.
Ha reggel vöröslik, gyakran esőt jelez.*

Nyilvánvaló ebből, hogy a Hold alatti dolgok ereje főleg a Naptól és a Holdtól van. A derült idő és légköri háborgások sok más jelét a következő ábra mutatja meg a Hold látványa, fénye és színe szerint.

◆◆◆ SZALAI BÉLA

A párkányi csatában zsákmányolt török zászló

1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél Sobieski János lengyel király hadserege a császári haderő támogatásával az akkori korban világra szóló sikert jelentő győzelmet aratott a Bécsset már két hónapja ostrom alatt tartó török nagyvezir, Kara Musztafa hadserege felett. Bécs felszabadult az ostrom alól, a törökök elől Passauig menekülő Lipót császár visszatérhetett fővárosába. Az óriási hadizsákmány szinte teljes egészét (közük öt török zászlót) Sobieski több száz szekérral szállíttatta el Krakkóba – Lipót császár és a birodalmi-császári hadvezérek legnagyobb bosszúságára. A hiúságában vérig sértődött Lipót császár (akit nemcsak a zsákmány elvesztése dühített, hanem elsősorban az, hogy Sobieski őt megelőzve vonult be és tartott *Te Deumot* a felszabadított fővárosban, Bécsben) személyes találkozója Sobieskivel is fagyos volt, mert Lipót lekezelően bánt Sobieski fiával, Jakab herceggel.

Bécs felszabadítása után Sobieski János lengyel csapataival és Lotharingiai Károly a császári csapatokkal a Buda felé menekülő Kara Musztafa nagyvezir megmaradt seregét üldözte. Az első jelentősebb összecsapásra a törökökkel 1683. október 7-én Párkány mellett került sor, ahol a lengyel előőrs csapatai súlyos veszteségeket szenvedtek. Október 9-én viszont immár a teljes lengyel sereg Lotharingiai Károly csapataival kiegészülve győzelmet aratott a Kara Mohamed budai pasa vezette török sereg felett. Párkány erődjét elfoglalták, a megvert törökök a Duna bal partján Vác felé, illetve a hajóhídon átkelve az Esztergom felőli partra menekültek. A menekülők alatt azonban a hajóhíd leszakadt, törökök százai fulladtak a Dunába. A törökök vesztesége a sereg fele, mintegy 8000 katona lehetett. A budai pasa megmenekült, de a szilisztriai és az aleppói pasa fogságba esett. A korabeli tudósítások nem szólnak különösebb zsákmányról, csak ágyúkat és lovakat említnek.¹ Az esztergomi oldalra átjutott törökök egy ideig rendezetten tudtak visszavonulni Buda felé, közben megerősítették Esztergom őrségét is. A keresztény seregek pár nap múlva egy új hajóhidat verve átkeltek a Dunán.

¹ *Count Taaffe's letters from the Imperial Camp* (London 1684) (OSZK, App. H. 1124). Taaffe például levelében Párkánynál zsákmányként 3000 lovat említ.

Esztergom várát rövid ostrom után, október 27-én a várvédő törökök szabad elvonulás feltétele mellett átadták Sobieskinek és a keresztény seregeknek.²

A továbbiakban annak a török zászlónak a történetéről lesz szó, amely a csata során került Sobieski birtokába. Magyarországon a Sobieski magyar vonatkozású tetteivel, illetve az Esztergom–Párkány helytörténetével foglalkozók figyelmét ez a zászló mintha elkerülte volna, vagy nem keltett érdeklődést körükben, mert a zászló történetének érdemi ismertetéséről nem tudni.

A zászló története előtt röviden összefoglaljuk a 16–17. századi török zászlókat érintő legfontosabb általános ismereteket, a török hatalom terjeszkedése és visszaszorítása során a harcokban zsákmányolt török zászlók társadalmi-történelmi jelentőségét és azoknak a 16. századi Európában általánosnak mondható sorsát.

TÖRÖK ZÁSZLÓK A 16–17. SZÁZADBAN

Magukról a török zászlókról nagyon kevés pontos ismeret maradt fenn. Gyakran használták a „próféta zászlaja” fogalmat, és a legfontosabb hadi zászlóra a „nagyvezíri zászló”-t. Valójában nem tudjuk, voltak-e (bizonyára voltak) szabályok a különböző zászlók kinézetére és használatára, és mennyire voltak ezek szigorúak. Nem tudjuk, milyen előírások vonatkoztak a zászlók alapszínére, nagyságára, az azon megjelenő feliratokra és díszítőelemekre, mint ahogy azt sem, milyen ranghoz pontosan milyen és mekkora zászló járt. A négyyszögletes, háromszögletű csúcspan végződő török zászlókat (neve szandzsák, ami egyúttal egy katonai körzet neve is, amelynek élén a bég áll) általában két típusra osztják: a *feliratos* típusúakon arab nyelvű Korán-idézetek, a muzulmán hitvallás és Mohamed próféta, valamint utódai neve szerepelhetnek, míg a *Zülfikár* típusú³ zászlókon mindig megjelenik Mohamednek és utódjának, Alinak kettős pengéjű kardja, a Zülfikár (arabul Dzu'l-Faqr), a kard pengéin gyakran a 48. szúra, a Győzelem-szúra első verseivel.⁴ A Zülfikár típusú zászlók leggyakrabban a janicsársapatoknál

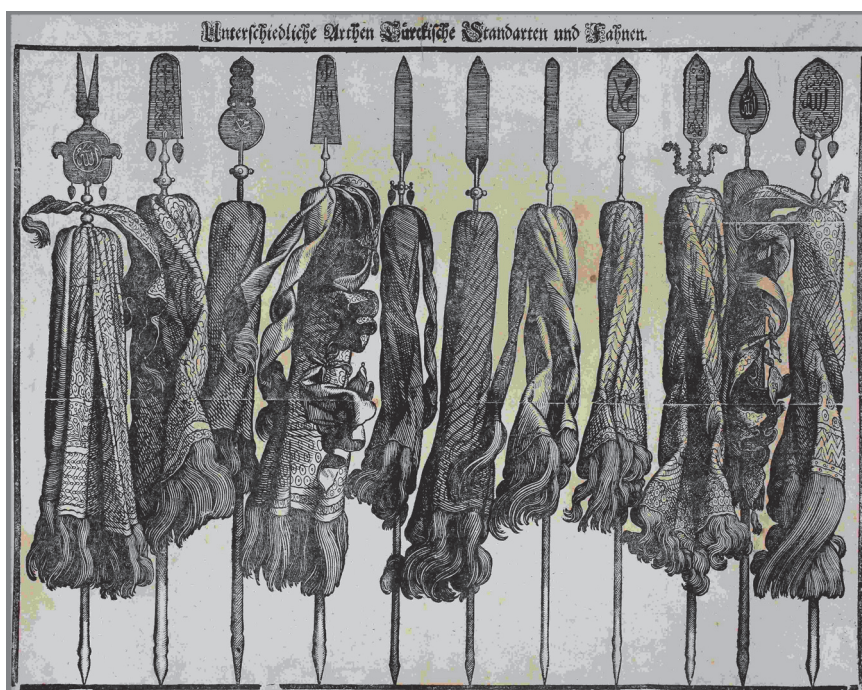
² A Párkánynál vívott csata és Esztergom visszafoglalása bőséges magyar és lengyel irodalmából említjük: NÉMETHY Lajos, *Emléklapok Esztergom múltjából* (Esztergom 1900); WOLIŃSKI, Janusz, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego* (Warszawa 1960) 160–185.

³ A török zászlókról általánosságban: ZYGULSKI, Zdzisław, *Turkish Trophies in Poland and the Imperial Ottoman Style*, in *Armi Antiche. Bollettino dell' Accademia di s. Marciانو* (Numero Speciale per il 6° Congresso dell'Associazione Internazionale dei Musei d'Armi e di Storia Militare, Zurigo, 15–20 maggio 1972) (1972) 25–66; KARL, Barbara, *Osmanische Seidenfahnen*, in *Forschungen zu Orient und Okzident 4* (Hrsg. Birol Kilic; Vienna 2017) 245.

⁴ A Zülfikár típusú zászlókról részletesen lásd: HATHAWAY, Jane, *The Forgotten Icon. The Sword Zulfikar in Its Ottoman Incarnation*, in *Turkish Studies Association Journal* 27 (2003) 1–2/1–13.

tűntek fel. Ez a két típus azonban gyakran keveredik, sőt, olyan zászlókat is ismerünk, amelyek egyik csoportba sem sorolhatók.

A gyakran emlegetett lófarkas zászló (két változata a tugh és a buncsuk) valójában nem zászló, hanem harci jelvény, amelyet méltósága jeleként tulajdonosa előtt hordoztak, vagy sátra elé tűztek (1. kép).⁵ Minél magasabb rangja volt valakinek a török hadseregben, annál több lófarkas harci jelvény járt neki, egy pasának például három, egy seregvezérnek (szeraszkirnak, másként szerdárnak) pedig öt. A zászlók anyaga olykor selyem és brokát, általában lenvászon, alapszínük pedig vörös vagy ritkábban zöld volt, de előfordult fehér színű zászló is. Ám megismételjük, az ismert és fennmaradt zászlókkal kapcsolatban sokkal több a feltételezés, mint a valós ismeret.

1. kép: TÖRÖK LÓFARKAS HARCÍ JELVÉNYEK (buncsukok)

⁵ Az illusztrációként szereplő metszet a szerző tulajdonában van.

A ZSÁKMÁNYOLT TÖRÖK ZÁSZLÓK SORSA

Az ellenségtől harcban megszerzett zászlóra az érintett közösség mint a győzelem jelképére tekintett, és mint ilyennek nagy erkölcsi értéke és jelentősége volt. Ezért természetesnek tekinthetjük, hogy azokat megbecsülték: a győztes hadvezérek becses emlékként megtartották, vagy ha volt uralkodójuk, felajánlották neki. Több zászló zsákmányolása esetén hálából a szövetséges uralkodók is kaptak belőlük, vagy hadvezéreik vitézségük elismeréseként vagy egyszerűen emlékül. Egy-egy nagyobb csatában, ahol több tízezres vagy akár százezer főt is meghaladó török sereggel csaptak össze, bőven lehetett zsákmányolt zászló. Korabeli híradások szerint 1697-ben Savoyai Jenő a zentai csatában 423(!) zászlót zsákmányolt. Ez hatalmas mennyiség volt, amelynek döntő többségét bizonyára lófarkas zászlók jelentették.⁶

Mivel a törökök elleni győzelmet úgy is tekintették, mint a kereszténység győzelmét a pogányság felett, a zsákmányolt zászlók a vallási életben is szerepet kaptak: nem ritkán templomokban helyezték el azokat, vagy legalábbis elvitték a győzelmi Te Deumra. A győztes hadvezér gyakran felajánlotta fogadalmi ajándékként a zsákmányolt zászlót Szűz Máriának, vagy annak a szentnek, akinek segítségét kérte az ütközet előtt, illetve aki közbenjárásának a győzelmet tulajdonította. Egy-egy történelminek minősített győzelem során szerzett zászlót személyesen a pápának és rajta keresztül az Egyháznak is felajánlottak.

Általánosságban ez a sors várt a törökök elleni győztes csatákban megszerzett zászlókra minden európai országban, így Magyarországon is.

A nem Magyarországon zsákmányolt török zászlók történeteiből csak két példát említünk. Elsőként az 1572-ben vívott győztes lepantói tengeri ütközetben szerzett török lobogókat, amelyeket a győzelem hírére vivő hajó szállított Velencébe, ahol ünnepélyesen körbevitték a városban, majd a Szent Márk-templomban helyezték el azokat.

A másik példa a Magyarországon talán legismertebb zászlófelajánlás. Sobieski János lengyel király 1683. szeptember 12-én Bécs mellett a kahlenbergi hegy lábánál hatalmas győzelmet aratott Kara Musztafa török nagyvezír Bécszet ostromló hadserege felett, felszabadítva Bécszet az ostrom alól. Sobieski még a csatát követő estén, immár az elfoglalt török nagyvezíri sátorban levélben számolt be XI. Ince pápának a győzelemről, és a török elleni küzdelemhez nyújtott segítségéért hálából elküldte neki a zsákmányolt széles, zöld szegélyű, vörös alapszínű nagyvezíri zászlót (mérete 2,7×1,8 m).

⁶ HAMMER-PURGSTALL, Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches I–X* (Pest 1827–1835) V, 640.

Disegno dello STENDARDO del Primo Vifire
 Leuato sotto VIENNA dal Screniffimo, & Inuittiffimo
 GIOVANNI TERZO RE' DI POLONIA,
 E DA SVA MAESTA' MANDATO ALLA SANTITA' DI NOSTRO Signore
 PAPA INNOCENZO VNDECIMO.

Aggiuntai la vera interpretatione delle parole Arabiche, che in detto Stendardo
 sono artificiosamente intessute.

*Del Reuerendifs. Padre Lodouico Maracci della Congregatione della Madre di Dio,
 Confessore di Nostro Signore.*

ALL' EMINENTISSIMO, E REVERENDISSIMO
 SIG. CARDINALE
 GIROLAMO BONCOMPAGNO

Arciuescouo di Bologna, e Principe
 del Sacro Romano Imperio.

IN ROMA, ET IN BOLOGNA,

Per Giacomo Monti. MDCLXXXIII. Con licenza de' Superiori.

2. kép: A SOBIESKI JÁNOS ÁLTAL FELAJÁNLOTT ZÁSZLÓ, 1683

XI. Ince pápa minden erejével (és sok-sok pénzzel) támogatta a keresztény hatalmak összefogását a török ellen. Másnap hajnalban Tommaso Talenti (1629–1693), Sobieski olasz származású bizalmi titkára útnak indult a zászlóval, szeptember 25-én megérkezett Rómába, ahol október 17-én ünnepélyesen elhelyezték azt a Szent Péter-bazilikában.⁷ Sobieskinek nem ez volt az első zászlófelajánlása: az 1673. évi győztes chocimi csatában szerzett zöld selyemből készült vezéri zászlót X. Kelemen pápának küldte el Rómába.⁸

Visszatérve a Magyarországon zsákmányolt török zászlókra, ilyenekről már a 16. századból tudunk. 1560-ban a Babocsánál szerzett négy török zászlót a ferencesek templomába vitték Nagykanizsára, és azok előtt mondtak Te Deumot. 1587-ben ugyancsak a ferences templom oltárára helyeztek 24 (más forrás szerint 19) török zászlót, amelyeket Zrínyi György dunántúli főkapitány Nagykanizsa közelében, a Kacorlak melletti csatában zsákmányolt.⁹ 1595-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a Szinán pasától Havasalföldön megszerzett zászlót küldte el VIII. Kelemen pápának.¹⁰

Időben ugorva vagy száz évet a kahlenbergi csatát követő évben, 1684 nyarán Buda sikertelen ostroma közben Esterházy Pál magyar és Lotharingiai Károly császári seregei egyesülve verték meg Bekri Musztafa pasa csapatait, akik Ibrahim pasa szeraskír zászlaja alatt vonultak Buda felszabadítására. A győztesek több zászlót zsákmányoltak. Ezek közül Esterházy Pál Ibrahim pasa díszes vezéri zászlaját (5,1×2,8 m, 3. kép)¹¹ XI. Ince pápának ajánlotta fel, és átadta Francesco Bonvisi bíboros bécsi nunciának, hogy

⁷ Sobieski zászlófelajánlásáról nagyszámú korabeli tudósítás jelent meg, közülük több a zászlóról készült metszetet és az azon lévő arab feliratok fordítását is közölte. Említjük a *Gründliche Verdolmetsch- und Auslegung der Sprüch [...] eroberten Haupt-Fahnen befinden* (Wienn 1684) kiadványt, amelyben Lodovico Maracci, a kor legnagyobb orientalista tudósának fordítása szerepel. A zászlót ábrázoló metszet Matthias Greischer műve. Az eseményről metszetes röplapok is megjelentek (2. kép).

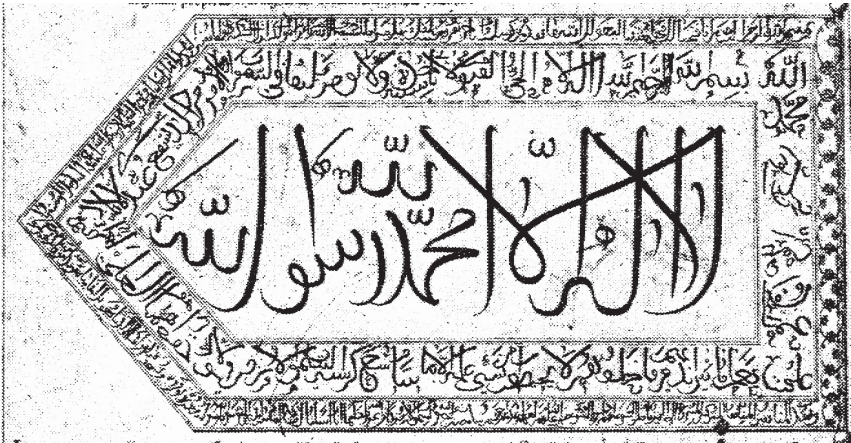
⁸ A római naplóról Carlo Cartari (1614–1697) mint szemtanú írja, hogy a Bécsből küldött zászlót 1683. október 17-én a Szent Péter-bazilika főbejáratánál helyezték el, tőle balra volt felakasztva a Chocimnál szerzett, jóval nagyobb zöld zászló, jobbra pedig a Szent Péter-bazilika építését befejező V. Pál pápa címere. Lásd: OSIECKA-SAMSONOWICZ, Hanna, „Banner of the grand vizier” and the Roman celebrations of John III Sobieski and the Vienna victory (Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Silva Rerum): http://mobiln.wilanow-palac.pl/article/banner_of_the_grand_vizier_and_the_roman_celebrations_of_john_iii_sobieski_and_the_vienna_victory.html (2019.09.10.).

⁹ HALIS István, *A ferencrend kanizsai zárdája. Tanulmány Kanizsa történetéből* (Nagy-Kanizsa 1899). Hammer-Purgstall 19 zászlót ír, HAMMER-PURGSTALL (2Buda 1840) II, 537. A csatában Nádasdy Ferenc és Batthyányi Boldizsár is részt vett csapataival.

¹⁰ HAMMER-PURGSTALL V, 459.

¹¹ Matthias Greischer metszete egy röplapon jelent meg 1684-ben. A röplap eredeti példánya nem maradt fenn, de az eredeti részletezekről az 1970-es években új levonatok készültek, ezekből egy példány található az MNM Történeti Képcsarnokban is.

juttassa el Rómába. Nem tudjuk, célba ért-e a zászló, mindenesetre 1686 elején Esterházy még nem kapott erről hírt.¹²

3. kép: ESTERHÁZY PÁL ERCSINÉL ZSÁKMÁNYOLT ZÁSZLÓJA, 1684

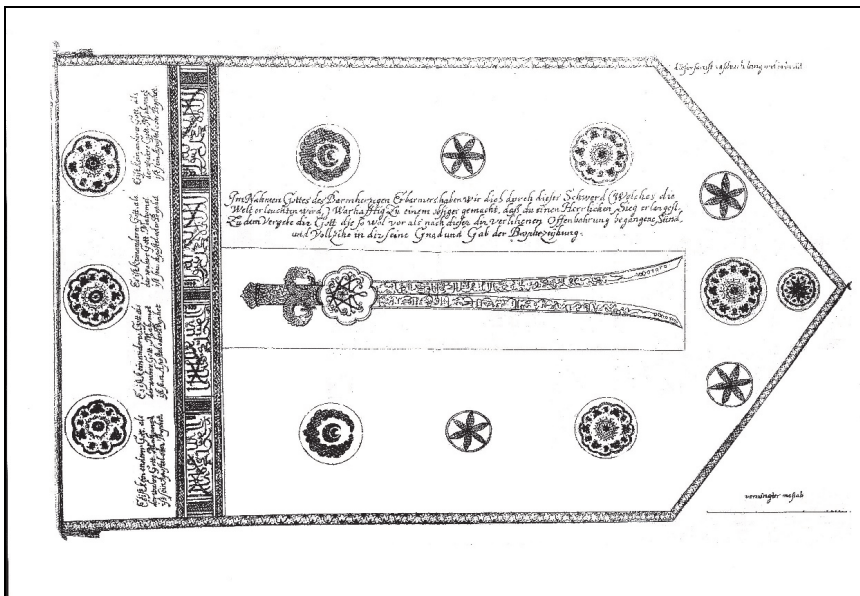
Az Ercsinél zsákmányoltak közül egy Zülfikár típusú zászlót Lotharingiai Károly Bécsbe küldött, s azt ünnepélyesen elhelyezték a Stephansdomban. Ezt a zászlót ma a Wien Museumban őrzik (mérete 5,5×3,1 m, 4. kép).¹³

1685-ből két zsákmányolt török zászlót említünk. Közülük ismertebbnek mondható az a zászló, amely Érsekújvár elfoglalásánál került Károly Gusztáv baden-durlachi örgróf, császári tábornok birtokába. Károly Gusztáv örgróf mint a birodalom sváb kerületi hadainak vezetője két ezredével részt vett Érsekújvár ostromában. Az ő csapatai szerezték meg 1685. augusztus 19-én a várvédők hatalmas (kb. 5,0×3,0 m), zöld selyemből készült zászlaját (5. kép).¹⁴

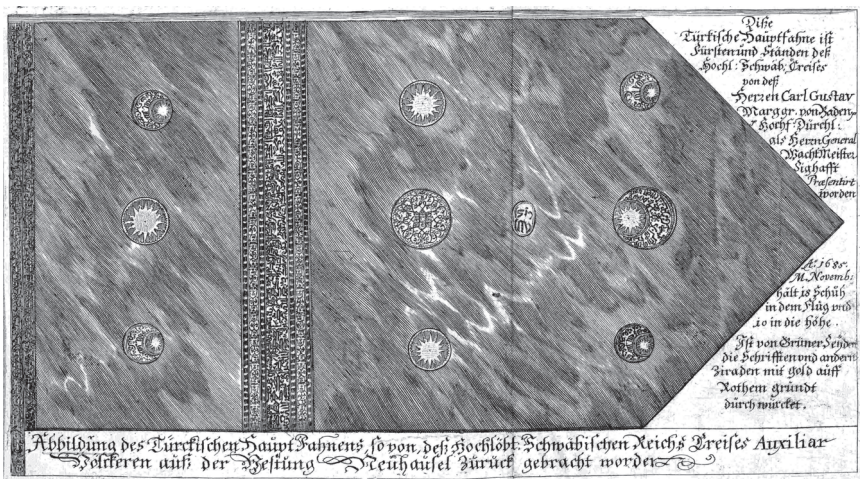
¹² Esterházy zászló felajánlásáról lásd: SZALAI Béla, *Az Ercsinél zsákmányolt török vezéri zászló* (Budapest 2019); TUSOR Péter, Esterházy Pál nádor levelezése a római Szentszékkal. Forrásközlés a vatikáni levéltárból (kézirat; Budapest 2019).

¹³ Lotharingiai Károly Bécsbe küldött zászlójáról lásd: *Gründliche Verdolmetsch....* A zászló arab feliratainak fordítójaként megnevezett „Liebhaber” valójában Franciscus à Mesgnien Meninski (1623–1698), aki Bécsben császári főtölmácsként működött. Híres orientalista nyelvész volt, akinek legjelentősebb műve 1680-ban Bécsben jelent meg *Thesaurus Linguarum Orientalium* címmel, amely a betűrendben összefoglalt török, arab és perzsa szavakat latin fordításukkal együtt tartalmazza. A zászló mai őrzési helyéről: KARL, Barbara, *Two Ottoman Silk Flags and the Relief of Vienna 1683*, in *Textile History* 45 (2014) 2/192–215. Az itt közölt képen Matthias Greischer metszete, megjelent pl.: *Ofens Glück und Unglücksfälle* (h.n. 1684) (OSZK, App. H. 1159).

¹⁴ HAMMER-PURGSTALL V, 458. A zászló leírása – és több esetben képe is – számos korabeli hirdásban vagy történelmi könyvek metszetein szerepelt. Az itt közölt metszet a szerző tulajdonában van. Az ismeretlen rézmetsző műve több könyvben megjelent, elsőként BOETHIUS, Christophorus, *Ruhm-belorberter [...] Kriegs-Helm [...]* (Nürnberg 1688) c. munkájában.

4. kép: LOTHARINGIAI KÁROLY ERCSINÉL ZSÁKMÁNYOLT ZÁSZLÓJA, 1684

5. kép: AZ ÉRSEKÚJVÁRNÁL ZSÁKMÁNYOLT ZÁSZLÓ, 1685

A másik zászló története kevésbé ismert. A sienai patrícius családból származó fiatal Paolo Amerighi császári tisztként gróf Jacob Leslie tábornok alatt szolgált. Leslie csapatainak 1685. augusztus 13-án sikerült elfoglalniuk

Eszéket, és felégették az ott lévő híres, a török seregek felvonulásához nélkülözhetetlen hidat. A harcok során Amerighi bátorságával kitüntette magát, egy török zászlótartót levágva megszerezte a vezéri zászlót. Mint a csata legfiatalabb, mindössze tizennyolc éves tisztjét vitézségéért Leslie tábornok megdicsérte, és a megszerzett zászlót nekiajándékozta. Amerighi a következő évben részt vett Buda ostromában, ahol szintén kitüntette magát, majd hazatért Sienába, ahol 1686. december 17-én a Szent Szűz iránti hálája jeléül a zászlót felajánlotta a Santa Maria in Provenzano-templomnak. Ma is ott található a kupolát tartó egyik pillérre függesztve, alatta a zászló felajánlását megörökítő emléktáblával (6. kép).¹⁵

6. kép: A PAOLO AMERIGHI ÁLTAL FELAJÁNLOTT ZÁSZLÓ SIENÁBAN, 1685

¹⁵ Paolo Amerighiről és a zászló Sienába kerüléséről lásd: VÁRADY Imre, *Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromáról*, in *Tanulmányok Budapest Múltjából 5* (Budapest 1937) 146. Az emléktábla szövege: „A. M. D. G. Coeso Turca Vexillifero ad Eszekinum primo militiae Anno 1685 aetatis XVIII, hoc tropheum Deiparae dicavit Comes Paulus Amerighi.” A zászlót említi BANFI Florio művének (*Ricordi Ungheresi in Italia* [Roma 1941]) magyar fordítása: *Itáliai magyar emlékek* (szerk. Kovács Zsuzsa, Sárközy Péter; bőv., átdolg. kiad., Budapest 2007) 374. A zászló képe: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stendardo_Turco-Battaglia_del_Ponte_di_Eszech_-_Sottratto_dal_Conte_Paolo_Amerighi_-_Patrizio_di_Siena_\(1685\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stendardo_Turco-Battaglia_del_Ponte_di_Eszech_-_Sottratto_dal_Conte_Paolo_Amerighi_-_Patrizio_di_Siena_(1685).jpg) (2019.09.10.).

Magyarországot a török megszállás alól felszabadító háborúk elkövetkezendő mintegy két évtizedében a keresztény seregeknek több olyan győztes csatája (pl. Nagyharsány 1687, Szalánkemén 1691, Zenta 1697, Pétervárad 1716) és várviasszafoglalása (pl. Belgrád, Lippa) volt, ahol zászlókat is zsákmányoltak, ám ezek sorsáról keveset tudunk.

A hatalmas szalánkeméni zsákmányból – egy akkor készült emlékrögzetés olvasható felsorolás szerint – Badeni Lajos örgrófnak sok egyéb mellett 4 vezéri zászló és 14 lófarkas zászló is jutott.¹⁶ A zászlók közül a „nagyvezíri zászlónak” nevezett Lipót császár elküldte XII. Ince pápának Rómába (7. kép).¹⁷ Egy másik zászlót (mérete 4,1×2,3 m) III. Cosimo Medici toszkán nagyherceg kapott ajándékba, és 1691. október 7-én helyezték el ünnepélyesen Firenzében, a Santissima Annunziata-templomban (8. kép).¹⁸

7. kép:
A XII. INCE PÁPÁNAK
KÜLDÖTT ZÁSzlÓ, 1691

8. kép:
A III. COSIMO MEDICINEK
FIRENZÉBE KÜLDÖTT ZÁSzlÓ, 1691

¹⁶ G. HÉRI Vera, *A törökellenes háborúk emlékrögzései* (Budapest 2009) 367. tétel (MNM Éremtár példánya).

¹⁷ OSZK, App. H. 1429, 1430 és 1432 (a zászló képével).

¹⁸ MNM Történeti Képcsarnok, T 6380 metszetes röplap.

1691. szeptember 12-én Frederico Veterani¹⁹ császári tábornagy visszafoglalta a töröktől Lippát, az ott zsákmányolt zászlót (3,7×2,3 m, 9. kép)²⁰ hazaküldte szülővárosába, Urbinóba, ahol azt a Szűz Mária mennybemenetele templomban függesztették fel.²¹

9. kép: AZ URBINÓBAN LÉVŐ ZÁSZLÓ, 1691

Felsorolásunkat Savoyai Jenő 1716. augusztus 5-én Péterváradnál aratott győzelmével zárjuk. Az ott zsákmányolt zászlók közül egyet VI. Károly császár és magyar király XI. Kelemen pápának küldött el.²²

A PÁRKÁNYNÁL ZSÁKMÁNYOLT ZÁSZLÓ

A zászló története

E leegyszerűsített vexillológiai és magyar történeti áttekintés után térjünk vissza Sobieski Párkánynál megszerzett török zászlójának történetéhez.

¹⁹ Federico Ambrosio Veterani, Monte Calvo grófja (1643–1695), császári tábornagy. 1688-tól az Erdélyben és a Balkánon harcoló hadsereg vezetője volt, 1695-ben Lugosnál a török elleni ütközetben halt meg. Levágott fejét II. Musztafa szultánnak bemutatták, aki Veteranit tisztességgel a csatatéren eltemettette. Vö. LAZZARI, Andrea, *Vita di Federico Veterani d'Urbino* (Urbino 1805). A zászlóról lásd még: BANFI, *Itáliai magyar emlékek* 398.

²⁰ A zászló képét közli: GUIDETTI, Mattia, *Mapping Ottoman Flags in the Marches Region*, in *15th International Congress of Turkish Art. Proceedings* (eds. M. Bernardini, A Taddei; Ankara 2018) 350: https://www.academia.edu/38214549/Ottoman_Flags_in_the_Marches_Region (2019.09.10.).

²¹ GUIDETTI 339–353. A zászlót ma a Museo Diocesano Albani, Urbino őrzi.

²² GAETANO, Moroni (ed.), *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni III* (Venezia 1840) 89.

Sobieski János lengyel király híres volt Szűz Mária-tiszteletéről. Így érthető, hogy mielőtt csapataival – Lipót császár sürgető kérésére – 1683. augusztus 15-én elindult a török ostrom alá fogott Bécs megsegítésére, elzárándokolt a híres częstochowai Fekete Madonna kegyképéhez. A Bécs felszabadulását eredményező kahlenbergi csata utáni napon, 1683. szeptember 13-án Sobieski János a bécsi Augustinerkirche Loreto-kápolnájában mondatott *Te Deumot*, és ott adott hálát Szűz Máriának, mivel a győzelmet az ő segítségének tulajdonította. A csata után pár nappal Stanislaw Jablonowski hetman csapatai Bécs közelében egy leégett-lerombolt faluban (vagy kastélyban?) egy sérült olajfestményt találtak. A kisméretű festményen a loretoi Szűzanya képe két oldalán egy-egy angyal tart szószalagot a következő feliratokkal: *In hac Imagine Mariae Victor ero Ioannes* és *In hac Imagine Mariae Vincens Ioannes*. Jablonowski a képet Sobieskinek ajándékozta. A kép megtalálását Sobieski a loretoi Szűz Mária csodás üzenetének, segítségével visszaigazolásának tekintette, és ennek a véleményének több levelében is hangot adott. A talált festmény előtt kérte a Szűzanya segítségét a párkányi csata előtt, és tett fogadalmat a loretoi Santa Casa-bazilika megajándékozására. A talált festményt a Sobieski család nagy tiszteletben tartotta és megőrizte, arról másolatokat is készítettett (egy másolat Loretóban is van). A festmény ma is megvan a Radziwill hercegi család tulajdonában.

A második, immár győztes párkányi csatát és Esztergom visszafoglalását (október 27.) követően Sobieski többeknek írt levelet a történekről. A XI. Ince pápának és a külföldi uralkodónak azonban csak a győzelemről ír, zsákmányolt török zászlókról a levelekben nem esik szó.²³ Azt viszont minden levelében megemlíti, hogy a győztes csatára szombaton, a Szűz Mária tiszteletére szentelt napon került sor, és a győzelemért Szűz Máriának hálás. Az 1683. évi hadjáratról hazatérve Sobieski Krakóban a Mária-templom Loreto-kápolnájában mondott köszönetet a Szent Szűznek, amiért harcaiban győzelemre segítette.

Ezek után egyáltalában nem meglepő, hogy Sobieski Lengyelországba visszatérve teljesíteni akarta az 1683. évi harcok során tett fogadalmát, és intézkedett a párkányi csatában szerzett hatalmas török zászló „*ex voto*” elküldésére a Santa Casa-bazilikának.

1684 elején Sobieski a Bécs mellett talált Szűzanya-festmény történetéről írt Carlo Barberini bíborosnak, aki a Lengyel Királyság protektora volt a Szentszéknél. Levelében Sobieski arról is írt, hogy a talált kegykép előtt imádkozva kérte *egy nagy csatájához* a Szent Szűz segítségét, és megfogadta, hogy győzelem esetén a loretoi Szűz Mária kegyhelyének, a Santa Casa-

²³ Sobieski Párkányból írt leveleit közli: NÉMETHY Lajos, *Emléklapok Esztergom múltjából* (Esztergom 1900) 369, 390–392, 413–414.

bazilikának ajándékot küld. A csatában – amely csak a Párkány melletti csata lehetett – győzelmet aratott, és zsákmányolt egy vezéri zászlót, azt szándékozik fogadalmi ajándékként elküldeni Loretóba.²⁴

Sobieski bizalmi embere, Tommaso Talenti 1684. január 1-jén írt III. Cosimo Medici toszkán nagyhercegnek, hogy Sobieski ajándékként elküldi neki Kara Musztafa nagyvezír Bécsnél megszerzett sátrának egy díszes részletét. Ugyanebben a levélben Talenti írt arról is, hogy Sobieski fogadalmának eleget téve egy török zászlót küld Loretóba.

Az ajándék és a fogadalmi zászló eljuttatása Krakkóból Firenzébe és Loretóba azonban nem volt olyan könnyű feladat, mint az előző évben a Bécsnél zsákmányolt zászló elküldése Rómába. 1684. április 5-én Javorivából (ez Sobieski egyik kedvenc, Lemberg közeli rezidenciája volt) Talenti értesítette a nagyherceget, hogy az ajándékokat kísérettel útnak indították Carlo Barberini bíboroshoz Rómába. Megírta azt is, hogy megkérte Tassis bárót,²⁵ hogy az út során Firenzébe érve ne csak az ajándékot adják át a nagyhercegnek, hanem tegyék részére lehetővé a Loretóba küldött zászló megtekintését is, amely a „legszebb és leggazdagabb zászlók egyike”.²⁶ A nagyherceg május 27-én válaszolt, hogy mihelyt értesült a lengyel urak Firenzébe érkezéséről, kocsival elhozatta őket és a zászlót a Villa del Petraia nyaralójába. A lengyel urak megmutatták a gyönyörű zászlót, „a barbárok katonai luxusának igen méltó zsákmányát”.²⁷

A firenzei megtekintés után a zászló június elején érkezhett meg Rómába. Ezzel kapcsolatban a rendelkezésre álló adatok nem egyértelműek: van olyan forrás, amely szerint az közvetlenül a pápához, más források²⁸ szerint Barberini bíborshoz érkezett. Sobieski Barberinihez írt levelében az szerepel, hogy a zászló „bármely nap megérkezhet Rómába”.²⁹ Sajnos, azt a levelet, amelyet Sobieski XI. Ince pápának írhatott ebben az ügyben, és amely egyértelműsítene a történéseket, nem sikerült megtalálnunk. Mi úgy hisszük, Sobieski a zászlót Barberini közvetítésével küldte el XI. Ince pápának, egyúttal felkérve a pápát, hogy adja át a loretoi Szent Szűznek szánt fogadalmi

²⁴ Carlo Barberini bíboros (1630–1704) 1681 és 1693 között volt Lengyelország protektora. A levél 1684 elején születhetett, tartalmi kivonatát közli: *Nuova e Vera Relazione d'una lettera inviata dal Re di Polonia alla Santità NS Papa Innocentio XI* (Venetia–Napoli 1684).

²⁵ Tassis báró Eugen Alexander von Thurn und Taxis (1652–1714) császári-birodalmi főpostamesterrel azonos. 1695-ben ő vásárolta meg a családnak a birodalmi hercegi címet. Ezek szerint a zászló szállítása a birodalmi postaszolgálat közreműködésével történt.

²⁶ A korabeli forrásokban a zászló gyakran szerepel „Stendardo Reale” vagy „regio standardo” névvel, ahol a „királyi” jelző nem a tulajdonosra, hanem a zászló fontosságára utal, ezért talán helyesebb „vezéri főzászlónak” fordítani.

²⁷ Talenti levelezését a zászló eljuttatásáról lásd: CIAMPI, Sebastiano, *Lettere militari con un piano di riforma dell'esercito polacco del re Giovanni Sobieski* (Firenze 1830) 74–75.

²⁸ Lásd: uo. és a 38. jegyzetben ismertetett röplap.

²⁹ Lásd: a 24. jegyzetben említett levél.

ajándékát a Santa Casa-bazilikának. Ezzel Sobieski a pápa tudomására hozta azt is, hogy teljesíti a Szent Szűznek korábban tett fogadalmát. XI. Ince a zászlót és a fogadalom teljesítésével összefüggő további teendőket átadta a loretoi Santa Casa-bazilika Rómában élő protektorának, Altieri bíborosnak. Arra viszont nem találtunk adatokat, hogy pontosan ki, mikor és hogyan küldte tovább Rómából a zászlót, sem arra, mikor érkezett meg Loretóba.³⁰

A loretoi Santa Casa-bazilikában a nyári hónapok elmúltával, 1684. szeptember 15-én került sor a zászló ünnepélyes fogadtatására és bemutatására. Ezen sem Barberini bíboros, sem Altieri bíboros nem vett részt. Altieri bíboros mint a Santa Casa védnöke a zászló ünnepélyes átadására személyes képviselőjének a perugiai származású Alessandro Baglioni apátot jelölte ki. Az ünnepi liturgiát Guarnerio Guarnieri, Recanati és Loreto érseke vezette a Cappella Pontifici Santissima Annunziata oltáránál, Raimondo Ferretti loretoi kormányzó és ferences rendi vizitátor koncelebrálásával, zenekar és énekkar közreműködésével.³¹

A szertartáson részt vett a teljes helyi klérus és a városi magisztrátus, a Collegium Illyricum³² diákjai (az ő énekkaruk is énekelt), nemesek, a város polgárai és idegenek (ezek bizonyára zarándokok és a környék lakói voltak). A liturgia végén Altieri bíboros megbízottjaként Baglioni apát rövid latin nyelvű beszédében jelentette be és köszöntötte Sobieski zászlófelajánlását. Erre Guarnieri érsek válaszolt – „Sit Deo, Beatissimae Virginis Lauretanae laus et gloria” –, majd átvette Baglioniától a Santa Casának felajánlott zászlót, amelyet ezután elhelyeztek a bazilikában, a Cappella della Natività di Maria SS és a Cappella Annunziata del Duca di Urbino között.³³ Az esemény ünnepélyességét a felvonult két század gyalogos és lovas katona és a város erődjének ágyúlövései is fokozták.

A zászló leírása

A Párkánynál szerzett Zülfikár típusú zászló az ismert török zászlók között igen nagy méretűnek számít (6,95 x 3,21 m), majdnem kétszer akkora, mint amit Sobieski Bécsből küldött XI. Ince pápának. Színe karmazsinvörös, a

³⁰ Sobieski és Barberini levelezését, amely további információkat tartalmazhat a zászlóügyről nem állt módunkban megismerni. Vö. PLATANIA, Gaetano, *Polonia e curia romana. Corrispondenza tra Giovanni III Sobieski, re di Polonia con Carlo Barberini protettore del regno (1681–1696)* (Viterbo 2016).

³¹ Guarnerio Guarnieri 1682–1689 között volt Recanati és Loreto érseke. Az érseki székből 1690–1692 között utódja volt Raimondo Ferretti (1650–1719), aki ezután Ravenna érseke lett.

³² Loretóban a Collegium Illyricumot 1580-ban XIII. Gergely pápa alapította 40 balkáni délszláv diák mindenkor taníttatására. A collegium pár évtizedes megszakítással (amikor Rómába költözött) 1783-ig működött változó létszámú diákkal Loretóban.

³³ MURRI, Vincenzo, *Dissertazione critico-istorica sulla identita della Santa Casa di Nazarette...* (Loreto 1791) 154–155.

rajta lévő feliratok, a kétélű kard, a többi díszítő elem és a keretező szegélydíz aranszínű selyemfonallal van hímezve. Egy korabeli leírás szerint a zászlónak fehér szegélye volt, és a díszítőelemekben előfordult a fehér és a zöld alapszín is, de ezek a színek mostanra már kifakultak, nem látszanak. Középen a kétpengéjű Zülfikár kard hagyományos képe: a markolatot alul lezáró, két végén legörbített, sárkányfejben végződő kézvédő keresztvas alatta a „Salamon pecsétje” néven emlegetett medailonnal. A zászlón vonalasszimmetriában elrendezve 39 kisebb-nagyobb, aranyfonállal hímzett díszítőelem (rozetta, nap, félhold, csillag, rózsa stb.) van.

Az arab nyelvű feliratok két függőleges sávban, a kardmarkolat vonalában lévő téglalapon és a kard pengéjén helyezkednek el. A ma már nehezen olvasható feliratok között van a Korán 48. szúrájának, a Győzelem-szúrának (Sura al-fath) első két verse („Nyilvánvaló győzelmet adtunk neked, hogy Allah bocsássa meg majdani és hajdani vétkeidet...”) és négyszer megismételve a mohamedán hitvallás: „La ilah illa'llah Muhammad rasul Allah” („Nincs más Isten mint Allah, Muhammad az ő prófétája”). A kard markolatával egy vonalban lévő téglalap alakú keretben a „La sayf illa Dzu'l-Faqār” („Nincs más kard, mint a Zülfikár”) felirat van.³⁴

A zászló felajánlásának emlékei

A zászló felajánlását és elhelyezését a Santa Casa-bazilikában emléktáblán örökítették meg. A zászló alatt, a falon ma is látható ez a márványtábla a bazilika Lengyel kápolnája (Cappella del Sacro Cuore o Polacca) közelében, nem messze Gaetano Sermoneta bíboros síremlékétől (a kápolnákat a zászló elhelyezése óta többször átnevezték). Az emléktábla szövegét – megemlítve, hogy az közvetlenül a zászló alatt van a falon – Vincenzo (Lorenzo) Murri loretoi apát 1791-ben közreadta könyvében. Murri szerint Sobieski XI. Ince pápán keresztül juttatta el a zászlót Loretóba, de ennek idejét tévesen 1686-ra teszi.³⁵

³⁴ Köszönet Horváth Józsefnek az arab nyelvű Korán-idézetek meghatározásához nyújtott segítségéért.

³⁵ Az emléktábla szövege: „Deiparae Lauretanae, cuius inter veteris aedificii ruinas reperta imagine victorias ominante opem imploravit; praesentissimam sensit, Joannes III. Poloniae Rex Turcis ad Parcanum memorabilis clade caesis, praecipuum vexillum ab iisdem raptum, devoti, gratique animi monumentum misit. Innocentium XI P.M. faederatorum in Turcas Christianorum arma quae feliciter junxerat, anno Pont. VIII, feliciter promovente”: MURRI, *Dissertazione critico-istorica*... 155.

10. kép: SOBIESKI ZÁSZLÓFELAJÁNLÁSÁNAK EMLÉKTÁBLÁJA LORETÓBAN

Az emléktábla Murri közlésére hivatkozva szerepel Florio Banfi művében is. Banfi a téves 1686-os adományozási évet nem észrevételezte, noha az emléktábla szövegében szerepel a helyes időpont: XI. Ince pápaságának VIII. éve, vagyis 1684.³⁶

Rómában Sobieski zászlófelajánlásáról emlékérem is készült (11. kép). Előlapján XI. Ince pápa mellképe látható, hátoldalán pedig megjelenik a Párkánynál szerzett zászló is. A zászló képe az érem méretadottságaihoz mérten annyira pontos, hogy arra következtethetünk, készítője vagy maga rajzolta le az eredetit, vagy mástól kapott hű rajzot róla.³⁷ XI. Ince pápa sze-

³⁶ Az emléktáblát ismerteti és fényképét is közli: CSORBA László, *Magyar emlékek Itáliában* (Budapest 2003) 120. Csorba magáról a zászlóról annyit ír, hogy azt a templomot kifosztó francia katonák leverték a helyéről, de a sekrestyében ma is őrznek egy oszmán lobogót, talán az lehetett az eredeti zászló. A Banfi-mű 2007. évi kiadásában szerepel a tábla leírása Murrira hivatkozva (26. jegyzet), kiegészítésként pedig Csorba könyve, majd a megjegyzés: „a zászló ma a templomban nem látható”: BANFI, *Itáliai magyar emlékek* 197.

³⁷ Az érem előlapja: INNOCEN – XI. PNONT. MAXIM XI. Ince pápa tiarás mellképe. Hátlapja: Mária a gyermek Jézussal és a loretoi Santa Casa, középen a török zászló, alul csatajelenet, TVRCIS AD PARKAN CES / IS A IOANNE III. POL / REGEA. 1684. Ezüst, bronz és aranyozott bronz, Ø 38 mm. Az előlap verető változatán MAXIM helyett MAXI. van. A Rómában működő Giovanni Martino Hamerani (1646–1705) szobrász műve. Az érem szerepel: *Weszerle József hátrahagyott érmészeti táblái* (Budapest 1911) G. sorozat, XXXII. tábla, 3. kép. G. Héri Vera művében (lásd: 16. jegyzet) viszont nem szerepel. Az MNM Éremtárában az érem több példányban is megvan.

repeltetése az érmen akár bizonyíték is lehet arra, hogy a pápa méltányolta Sobieski fogadalmát és a zászló Loretóba küldését.

11. kép: SOBIESKI JÁNOS ZÁSZLÓFELAJÁNLÁSÁNAK EMLÉKÉRME, 1684

Sobieski zászlófelajánlásának és az ünnepélyes loretoi fogadásnak nem volt akkora visszhangja, mint az előző évben XI. Ince pápának Rómába küldött zászló ünnepelésének. Mindössze két Anconában megjelent tudósításról és egy röplapról tudunk.³⁸

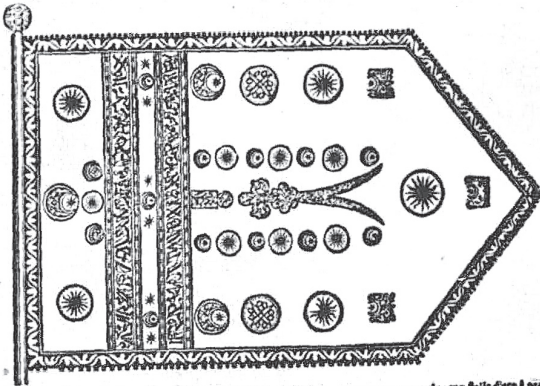
Az eseményről a zászló metszetével megjelent röplapot a Loretóhoz közeli Folignóban nyomtatták (12. kép). Ezen a zászló adományozásának története mellett olvasható a zászló részletes leírása és arab feliratainak ismeretése is. Pontosabban olvasható lenne, ha a nyomtatvány időközben nem veszett volna el, az arról megmaradt fényképfelvételen viszont a címfeliraton túl a nyomtatott szöveg szinte olvashatatlan, csak egyes részletek, szavak kibetűzhetőek.³⁹

A bazilikában történt ünnepélyes installáció után a Párkánynál szerzett zászló több mint száz esztendeig ott maradt, ahová elhelyezték.

³⁸ *Relazione del regio standardo tolto ai Turchi nella battaglia di Parkan dal Re di Polonia e da esso mandato alla Santa Casa di Loreto (Ancona 1684); Notificazione del Regio Standardo Turco mandato del Re di Polonia alla S. Casa di Loreto (Ancona 1684).*

³⁹ A röplap címe: *Vero disegno e distinto raggvaglio dello standardo preso a turchi sotto Barcan d'alla Maeste del Re di Polonia mandato alla Santa Casa di Loreto.* Fényképe megjelent: ZYGULSKI 34. A röplap egykor Krakókban, a Nemzeti Múzeum Herceg Czartoryski Könyvtárában volt, de ma már nem található.

VERO DISEGNO. E DISTINTO RAGGVAGLIO
 DELLO STENDARDO PRESO A TVRCHI SOTTO BARCAM
 DALLA MAESTA
DEL RE DI POLONIA
 MANDATO ALLA SANTA CASA DI LORETO;

Havendo l'illustrissimo Re di Polonia riconosciuto i pericoli dell'At-
 ti fino alla sua destra guerriera ne dall'ignominia Turchi sotto Barcam,
 e Barcam, in cui fu restituito solo con la perdita del suo Stendardo Reali
 Turchi, non ha voluto prorogare la dimostrazione del rendimento
 di grazie a chi s'era osato. Onde il mese d'anno scorso mandò in suo primo
 Stendardo solo al Primo Viceré di Vienna il Viceré di **CHRISTO** in Roma,
 dove oggi si vede appeso nella Basilica Vaticana, così tramise il secondo dopo
 dato a Turchi sotto Barcam al **Kaimacim**, sig. **Caré**, Barbarico Protettore del
 suo Regno; il quale fu eseguito per mezzo del signor **Abbate** Alessandro Ba-
 glioni Nobile Fiorentino, a ciò eletto dall'Eminentiss. sig. **Card. Albani**, che co-
 mune Protettore della Santa Casa ebbe in consegna dal **Sommo Pontefice** il pro-
 prio Stendardo, per dar esecuzione alla diuisione del Re Polacco.

Po dunque ottenno il detto Stendardo fu fatto il dì 15. Settembre ficcato con
 la festione della Cappella Pontificia, che tiene Monsignore Illustrissimo Guar-
 niere Vescovo di Recanati nell' Altare delle Santissima Nautica, e con l'assisten-
 za di Monsignor Illustrissimo Governatore, del signor Conte **Raimondo** Fer-
 reri Visiatore, e Reverendissimo Clero, Illustrissimo Magistralo, Aimal del
 Collegio Iliaco, & iustorato di nostra Nobilita, Curia, e forastiera, e con
 Musica e due Corti, Salva reale di due Squadroni di Fanteria, e Cavalieria chia-
 mati ad onor di quell'atto, e del Canone della chiesa.

Ostendesi dunque il detto Stendardo dal Signor **Abbate** Baglioni con que-
 sta breve Orazione. *Inquit hoc Venerabilis pater orator super apud Barcam Tur-*
corum Copie remota Turchi Rege, Armenias occupat, etiam non impa pitta in bar-
camurone Domo sacra Virgini dicitur, mones appodi, ut ei sub sua demum disp-
agi, gratia perferente, et gloriosi regis pueris, in feruore, et gloriam per pre-
stare, Virgo Laureana Lem. et Curia. Fu ricevuto, e portato in deposito
il Stendardo, e fu visto e data della forma, e ricchezza, che qui si con-

Discrizione dello Stendardo :

E lo Stendardo di color Cremisi, nel suo dicono alcuni di seta, e poi di Ca-
 mello, di altezza di palmi 18. Romani, e di larghezza palmi 10. e mezzo
 simili. Il circondario di un fango di pura seta bianca, e rossa et com'è della
 quale intorno al drappo hanno da 187. liggi di oro di rosso, e massimevole ric-
 ciovalle, e fuoro vi altra rotta infuore con fogliami di oro in campo azzurro.
 Berme per ornamento et ricchezza tutto il vestito sua fascia caratterizzata all'Ar-
 chibambà e ricamata di oro, la quale fascia è strobila di seta, e di sopra di due bian-

che fiore, & in mezzo una verde, con felle d'oro si proporziona: *Tutto della*
Luce in campo rosso sono tre rose d'oro, e tra quelle due sono sei piccole stelle
d'oro. Fu fuori alla base vedea appesa una Scabbia è due tagli, simbolo appres-
so a Turchi del Dominio, che hanno osteso a Barca della Scabbia Monastero,
dall' Oriente all' Occidente, e dell' Impero Romano occupato nell' acquisto di
Costantinopoli fin dall'anno 1453. con la morte dell' Imperator Costantino
Pallogloga in quella Regia vicino Dominante. A lati di detta scabbia, fino all'
estremo di sua lunghezza sono di ornamento 14. rosette grandi, e sette piccole
fiammezzate, dentro le grime ha una felle d'oro in campo verde, dentro la felle
de va felle d'oro in campo celeste. Sono le due rose felle a lati di detta Scab-
bia vi sono due a tre rose simili all' altra superiore in campo bianco d'oro, & è quello
color verde in campo dorato. Alla coda dello Stendardo si vede per fine una
quadrato dorato, con mezza Luna, & in mezzo una felle in campo rosso, & a
nel punto dell'Alta sono felle mezza Luna di color columbino.

Dichiaratione della Caratteri Arabi :

Li Caratteri della prima fascia hanno questo significato: *Non certamente*
habbiamo fatto, e te va sperata manifesta da chieder a Dio il perdono,
che ti rimetta tutto ciò, e te proceda dal tuo peccato, e tutto ciò, che di
male ha fatto posteriormente, che sopra ti è permissa la tua grazia, che rim-
edista per la vita tua, e ti dia un tanto perdono. Amen, sup. etc. Amen.

La seconda della seconda fascia significano: *Idem ha fatto habitare, e costì*
*di sudati Monastero in sua fede, e la felicità, con sostentimento d' **Armenia,***
*e di **Compostela.***

La Cifra e la lettera dell' età della Scabbia, che chiamano Noda di **Salomone,**
 è un Carattero usato di Turchi nella loro Amolen, e da Greca tenuto per signi-
 ficato di **Salute**, e dentro di essa vedea circondato quella voce **Arach**, che è nome persi-
 ano di Dio e la Caratteri delle foglie sono **Bari**, significano **fructu di monastero**.

Le tre rose grandi d'oro, con una felle in campo bianco poste nella punta
 superiore dello Stendardo, come si è detto, significano tre **grazie**, e felle del
 Castello di **Monastero**, che dicono si è edificato verso il Cielo, e non si ponga il
 quarto, perché rimano, che la opera prima del detto Castello sia firmata sopra
 la Terra, e che con esse la copra tutto.

L'altre Caratteri che sono nella mezza Scabbia esprimono le condotte parole
 Turchi **La Allah**, **Alla**, **Allah**, **et Hamed**, **Rahli Allah**. **Cos**, **Nama**
et Dio, e **Monastero** sono i **Legami di Dio**.

IN FVLIGNO, Nella Stamparia Episcopale di Gaetano Zenobi. M. DC. LXXXIV.
 CON LICENZA DE' SUPERIORI.

12. kép: RÖPLAP A ZÁSZLÓ ADOMÁNYOZÁSÁRÓL ÉS A LORETÓI ÜNNEPSEGEKRŐL,
 Foligno, 1684

A zászló további útja

Lengyelország 1795-ben történt harmadik felosztása (ezúttal Oroszország, Poroszország és Ausztria között) után a külföldön (Franciaország, Szászország, Itália stb.) menedéket kereső lengyel katonákból, illetve az osztrák hadifogságból kiszabadított foglyokból Napóleon jóváhagyásával megalakult a lengyel légió 1797 elején. Egyik vezetőjük Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818) tábornok volt, aki abban bízott, hogy Napóleon oldalán harcolva elérhetik Lengyelország helyreállítását. A lengyel légiók a francia csapatok oldalán részt vettek az Egyházi Állam megszállásában. 1797. február közepén Loretóban a templomot a francia katonák kifosztották (a Szűz Mária-kegyszobor rövid időre Párizsba került), ám a Sobieski adományozta zászlót mint lengyel nemzeti emléket később átadták Dąbrowskinak.⁴⁰

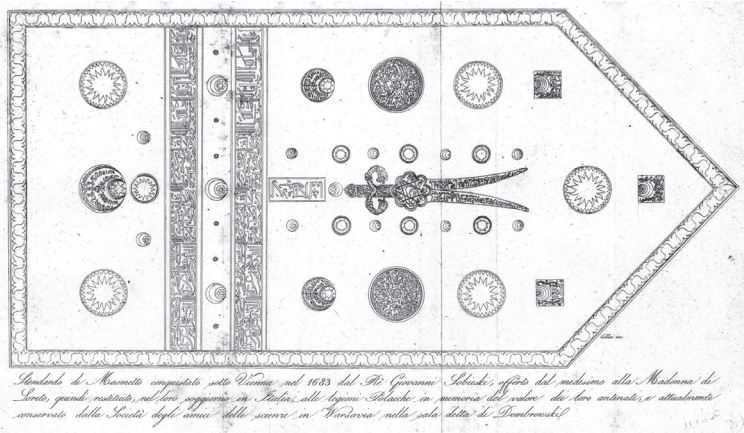
Dąbrowski (Józef Wybicki az ő tiszteletére komponálta a Dąbrowski-ma-zurkát, amely ma már a hivatalos lengyel állami himnusz) szenvedélyes gyűjtője volt a lengyel történelem relikviáinak és a napóleoni háborúk tárgyi emlékeinek. 1807-től Poznan közeli birtokán, Winna Gorán gyűjteményeiből múzeumot hozott létre, és ott helyezte el Sobieski Párkánynál szerzett zászlaját is. Amikor 1818-ban Dąbrowski meghalt, végakarata szerint gyűjteményének lengyel történelmi része a párkányi zászlóval és a lengyel légió irattárával a 19. század elején Varsóban megalapított Tudományok Barátainak Társaságához került. A zászló előbb a társaság székházának Dąbrowski-termében volt elhelyezve, majd átkerült 1823-ban megnyitott múzeumukba. 1829-ben a zászló jelenlétében szentelték fel újra a varsói kapucinus templom királyi kápolnáját, ahol Sobieski szívét őrzik.

Felirata szerint ezekben az években készülhetett az az olasz nyelvű metszet (13. kép), amely a zászló képe alatt ismerteti annak történetét az 1820-as évekig, azzal a tévedéssel, hogy Sobieski nem Párkánynál, hanem Bécsnél szerzett záskmányának nevezi. Ám a zászló képe egyezik az 1684-ben megjelent röplapon és az akkor készült emlékérmén látható képpel.⁴¹

1819-ben Karol Stolzman színezett litográfiát készített a zászlóról Varsóban (14. kép). A Mohamed zászlaja (Chorağiew Mahometa) című metszet lengyel nyelvű magyarázó szövege szintén Sobieski bécsi záskmányának ne-

⁴⁰ „Vi era ancora il grande Stendardo tolto agli stessi Turchi a Parkano ma l’anno 1798 un generale Polacco come un trofeo di sua Nazione lo riportò in Polonia”: MURRI, Vincenzo, *Relazione Istorica [...] della Santa Casa di Nazarette...* (reprint, Loreto 1839) 61.

⁴¹ A korábban még nem ismertetett metszet felirata a zászló alatt: „Stendardo di Maometto conquistato sotto Vienna nel 1683 dal Re Giovanni Sobieski, offerto dal medesimo alla Madonna di Loreto, quindi restituito, nel loro soggiorno in Italia, alle Legioni Polacche in memoria del valore dei loro antenati, e attualmente conservato dalla Società degli Amici delle Scienze in Warsavia nella sala detta di Dombrowski”. Jelzése: „Cellai”, mérete: 40,0×23,0 cm (a metszet a szerző tulajdonában van).

13. kép: A PÁRKÁNYNÁL SZERZETT ZÁSZLÓRÓL A 19. SZÁZAD ELEJÉN KÉSZÜLT METSZET

vezi a zászlót, Loretót nem is említi.⁴² A metszeten azonban kétségkívül a korábban Loretóban található, Párkánynál szerzett zászló van, ami az előző olasz nyelvű metszettel való összehasonlítás alapján egyértelmű.

„Muhammad's banner. won during the Vienna expedition by King John III in the year 1683", a lithography by Karol Stolzman. 1819; National Library of Poland

14. kép: KAROL STOLZMAN LITOGRÁFIÁJA A PÁRKÁNYI ZÁSZLÓRÓL, 1819

⁴² Stolzman litográfiajának felirata: „Chorağiew Mahometa w czasie wyprawy pod Wiedeń przez króla Jana III-go w roku 1683-o zdobyta”. Mérete: 22,5×37,3 cm (Biblioteka Narodowa, Warszawa Inv. G.2104).

Úgy tudjuk, ez az egyetlen török zászló, amelyről nemcsak megszerzése korában, hanem később, de még a fényképezés felfedezése előtt újabb metszettek készültek, amelyek bizonyítják, hogy a zászló az évszázadok során nem cserélődött el. A metszettek felirata pedig tanúbizonyság arra, hogy a zászló jelentőségét abban a korban nem a Párkány melletti csata, hanem a Sobieski személyéhez való kötődés határozta meg.

Az 1830 novemberében az oroszok ellen kitört felkelés idején a zászló mint a független Lengyelország jelképe ott volt a varsói tüntetésen. A felkelés leverése után (Dabrowski teljes fegyvergyűjteményével egyéb nemzeti ereklyékkel együtt) az oroszok elvitték Szentpétervárra. 1834-ben a zsákmányolt gyűjteményt beolvasztották a Carszkoje Szelóban lévő cári fegyvergyűjteménybe, majd később a zászló az Ermitázsba került.

Az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződések nem rendezték a lengyel–bolszevik háború ügyét, amelyet a függetlenségét visszanyert Lengyelország vívott a szétesett cári orosz birodalom helyébe lépő szovjet hatalommal. A győztes 1920-as varsói csatát követően 1921-ben megkötötték a Lengyelországra előnyös rigai békét. Ebben szerepelt a cári Oroszországba korábban elhurcolt lengyel nemzeti ereklyék visszaadásának ügye is. Ennek köszönhetően 1926-ban a zászló visszakerült a Wawelbe. Sajnos az Ermitázsban a zászló hátoldalát halenyvvel tartósították, ami idővel károsodást okozott.

Azóta – leszámítva azt a néhány évet, amíg a II. világháború idején Kánadában volt, ahova más nemzeti értékekkel együtt menekítették – a Párkánynál zsákmányolt, több földrészen és országban megfordult zászló Krakkóban, a Wawel gyűjteményében látható (15. kép).

ZÁRSZÓ

A Párkánynál szerzett zászló történetével kapcsolatban két dolgot jegyzünk meg meg, amelyeket szokatlannak vélünk. Az egyik, hogy a zászló Magyarországon szinte ismeretlen. Annak ellenére az, hogy történelmünk 17. századi hiteles tárgyi emlékeiben szegényesek vagyunk, és ami megmaradt, annak is nagy része nem hazánkban van. Továbbá annak ellenére is, hogy Sobieski szerepe hazánk történetében (seregének a hazavonulás során a Felvidéken elkövetett rablásai, pusztításai ellenére is) összességében kedvező megítélésnek örvend, aminek köszönhetően párkányi csatája, részvétele Esztergom visszafoglalásában, közvetítési próbálkozásai Thököly ügyében alaposan feldolgozottak.

A zászló hatalmas mérete (talán a legnagyobb az ismert török zászlók között), selyem és brokát anyaga mind arra utal, hogy vezéri zászló, amely

akár a párkányi csatából elmenekült Kara Mohamed budai pasáé is lehetett. Ennek ellenére a korabeli források (legalábbis az általunk ismertek) hallgatnak róla, ha egyáltalában beszélnek zsákmányról, akkor ágyúkról és lovakról szólnak. Egyetlen forrást találtunk, de az is csak általánosságban jegyzi meg⁴³ a zsákmány felsorolásánál, hogy „kezünkbe került az ellenség minden zászlaja és [hadijelvénye]”. Sobieski a párkányi táborból több levelet is írt beszámolva a győzelemről egyházi és világi hatalmasságoknak, ám ezt a figyelemre méltó zászlót ő sem említi. Elgondolkodtató az is, hogy az a nagyon kevés korabeli dokumentum, amelyekben ez a zászlófelajánlás szerepel, többféleképpen fogalmaz: hol a párkányi győzelem emlékére felajánlott zászlóról, hol a párkányi csatában zsákmányolt zászló felajánlásáról szólnak. Ezért is lenne fontos tudni, hogyan ír erről maga Sobieski a zászlót Loretónak felajánló levelében vagy más, a zászló felajánlásával is foglalkozó levelében. A történesek teljesen pontos feltárása további kutatásokat igényel.⁴⁴

Ugyancsak furcsállható, de talán érthetőbb, hogy annak sem ment híre hazánkban (vagy ha ment, visszhang nélkül maradt), de Európában is alig, hogy Sobieski a Párkánynál szerzett zászlót fogadalmi ajándékként elküldte Loretóba a Szent Szűz-bazilikának. 1684-ben a közép-európai érdeklődés homlokterében a magyarországi török elleni harcok, elsősorban Buda sikertelen ostroma és Sobieski nem túl visszhangos moldvai hadjárata állt. Sobieski Szűz Mária-tisztelete eléggé közismert volt a kor mértéke szerint, annak keretében egy ilyen cselekedet nem is számított rendkívülinek. Mindezek miatt Sobieski zászlófelajánlása nem volt kimagasló hírértékű, a magyarok számára is csak egy „külföldi esemény” lehetett, amely Lengyelország mellett csak Itáliában és esetleg egyházi körökben keltett érdeklődést. Jól mutatja ezt az is, hogy – ellentétben a török elleni háború eseményeinek rendkívül gazdag korabeli irodalmával – erről az eseményről csak egy vagy két tudósítás jelent meg, ismereteink szerint az is Itáliában. Az viszont, hogy Lengyelországban a Párkánynál zsákmányolt zászló a nemzeti ereklyék között szerepel, és kalandosnak is nevezhető története széles körben ismert, nem meglepő, akár természetesnek is tekinthető.

⁴³ CIAMPI, Sebastiano, *Lettere militari con un piano di riforma dell'esercito polacco del re Giovanni Sobieski* (Firenze 1830) 40. A zászlókról szóló mondat („venute in mano de' nostri tutte l'insigne e bandiere nemiche”) a Krakóból 1683. október 23-án Joannes Casimir Denhoffnak, Sobieski Rómában lévő követének a párkányi csatáról küldött tudósításban szerepel. Lásd: *Acta Nuntiaturae Polonae. XXXIV. Opitius Pallavicini (1680–1688). 7. (3 VII 1683 – 28 XII 1683)* (Kraków 2012) 462. Lásd még: 1. jegyzet.

⁴⁴ Sobieski több évtizedes itáliai kapcsolatai – beleértve kiterjedt levelezését is – rendkívül alaposan feldolgozottak, elsősorban Lengyelországban, de számos olasz földön megjelent munkában is. Ez részben az Olaszországban bőségesen fennmaradt levéltári forrásoknak köszönhető, amelyeket lengyel kutatók is rendszeresen használnak. A párkányi zászló történetét kiegészítő adatok előkerülése tehát nem reménytelen, elsősorban ráfordított idő és talán szerencse kérdése is.

15. kép: A PÁRKÁNYNÁL ZSÁKMÁNYOLT TÖRÖK ZÁSZLÓ (KRAKKÓ)
© Zamek Królewski na Wawelu (fotó: Stanisław Michta)

Európa sok városában (Berlin, Bécs, Budapest, Drezda, Karlsruhe, Krakkó, Szentpétervár, Velence stb.), különböző múzeumokban több száz török zászlót – ideértve a lófarkas hadijelvényeket is – őriznek, csak Bécsben mintegy 70 darabot.⁴⁵ A történelmi hadizászlókból Isztambul és Ankara múzeumaiban is sok található. Ezek többsége azonban nagyon megviselt állapotú, és ami ennél nagyobb baj, eredetük a legtöbb esetben kevéssé egyértelmű, eseményhez vagy személyhez nem köthetők. A Wawel zászlógyűjteménye történelmi hitelesség és állapot szempontjából is kiemelkedő értékű.⁴⁶ Sok más zászló mellett ma is őrzi azt az öt zászlót, amelyet Sobieski Bécs felszabadítása után küldött haza Krakkóba, és ott őrzik a Párkánynál zsákmányolt, sok országot megjárt zászlót is.⁴⁷

⁴⁵ KARL, *Osmanische Seidenfahnen* 247.

⁴⁶ PIWOCKA, Magdalena, *A collection of historic flags at the Wawel Royal Castle, Cracow, in Proceedings of the XX International Congress of Vexillology, Stockholm, 27th July to 1st August 2003* (ed. Jan Oskar Engene; Bergen 2004) 481–498, a párkányi zászló képével. A Wawel zászlógyűjteményének ismertetésében a zászló „a Párkánynál szerzett zászló” néven szerepel.

⁴⁷ Köszönetet mondok mindenkinek, aki kutatómunkámat segítette, különösen dr. Domokos Györgynek (PPKE BTK Olasz Tanszék) és dr. Somorjai Ádám OSB egyháztörténésznek.

◆◆◆ KÄFER ISTVÁN

Hármas halom mögött Rákóczi táboroz

„Várjatok meg, Rákóci úr
 Én is elmegyek veletek,
 Hármas halom megett.”

(Észak-gömöri szlovák népdal)¹

A történelmi igazság segít a közelmúlt sérelmeinek és sebeinek gyógyításában. Ha jóakarattal nem tekintünk a sérelmekre és a sebekre, hanem közösen rendszeresen belemélyedünk a történelem mindeddig politikailag elhallgatott valóban tiszta mélységeibe, lehetővé válik a kibontakozás Európa erkölcsi válságából. Biztosítékul szolgál a szlávok szent apostolainak és Magyarhon² első szent királyának közös kincse.

A Magyar Királyság történelmi épületének szlovák szellemi építőanyaga csak nyelvilleg különbözik a magyartól és a némettől, és fordítva. Teljes mértékben vonatkozik ez a kuruc korra, amely lényegében már a Mohács előtti válsággal kezdődik a késő középkori ország széthullása előtt. Kollár énekeiben olvassuk:

„Uraság, uraság, te kemény uraság,
 Vigyen el az ördög, felmegyek Budára.
 Felmegyek Budára, Rákos mezejére,
 Ott lerázom magamról a paraszti nyűgöket.”³

Nem állítjuk, hogy ez a Dózsa-lázadás motívuma, amely megőrződött az elzárt szlovák völgyekben, de a keresztesek–kurucok vörös palástjának motívuma és Temesvár említése különösen jelzi a dal ősi eredetét. Annál is inkább, mert a reformáció a Felföldön jelentősen különbözött a nyugat-

¹ Először publikálta: CSANDA Sándor, *A törökellenes és kuruc harcok korának magyar–szlovák kapcsolatai* (Budapest 1961) 76.

² A szlovák *Uhorskónak* (=1918 előtti Magyarország) nincs magyar megfelelője. Az alternatívák (Magyarhon, Magyar Királyság, Regnum Hungariae) kísérleti jellegűek. Ugyanígy a Szlovákia terminus sem megfelelő 1918 előtt. A szlovákok használják ugyan, de magyarul teljességgel rossz (középkori Szlovákia, szlovák barokk stb.). Itt alternatív megoldásként a Szlovákföldet használhatjuk. Hasonló probléma van a helynevekkel. Megoldása a 19–20. század fordulójának magyarosításai előtti, illetve az 1920, 1948 előtti szlovák helynévformák használata.

³ KOLLÁR, Ján, *Národnie spievanky* (Bratislava 1953) I, 652.

vuma és Temesvár említése különösen jelzi a dal ősi eredetét. Annál is inkább, mert a reformáció a Felföldön jelentősen különbözött a nyugat-európaiaktól. Szlovákián már a reformáció kezdetén, Zápolya János és I. Ferdinánd harcainak idején negatív hangulat uralkodott, amikor például Bártfán eltávolították Kristóf papot, mert gyűlölte Magyarország népét és a magyar nyelvet (*odio linguae et nationis Ungarorum*). Nem a német és a szlovák polgárok versengéséről volt itt szó, hanem egyértelműen a bártfaiak német- és Habsburg-ellenességéről.⁴

Gazdag szöveggyűjteményt állíthatnánk össze erről a szlovák históriás énekekből.

„Ezt a nagy bizonytalanság okozta nekünk,
magyarok, németek közötti nagy egyenetlenségek.
Magyarhoni földünket ha török rabolja,
Rosszabb neked a német pusztítása.”⁵

A legkifejezőbb példa erre a szlovák szakirodalomban kevésbé ismert *Ének a magyar győzelemről*:

„A Mindenható Úristen nem szenvedhette
Ezt a német nemzetet kedves hazánkban,
Hanem méltóztatott felébreszteni Rakoczy Urat,
Hogy ismét űzze ki a kegyetlen németet.
Mi mindannyian hisszük, hogy az Úr meghallgat minket,
Hogy Rakoczy fejedelem mind elintézi.
Magyarhoni seregével, tisztjeivel,
Akik felett Bercsényi Miklós katonáinak
Fő generálisa,
Ő Isten segítségével az összes hanákat megöli
Éspedig a Nádasi és a Jablonici mezőn
Megfizetnek Ricsán úrnak...”

Ezek már közvetlen történelmi adatok, ezúttal a szomolányi csata 1704. május 28-án. A dal kézírata egy számadáskönyvben maradt meg egy Nagyszombat közeli község üveghutájának padlásán.⁶ Közvetlen kötődés ez a kuruc ideológia morvaellenes vonalához, amelyet Krman Dániel dolgozott ki és fejlesztett tovább. Az evangélikus szuperintendens a magyarországi hazafiság, a Habsburg-ellenes mozgalom és közvetlenül a fejedelem sziklaszi-

⁴ GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest 2017) 67–68.

⁵ *Historické spevy* (ed. Rudo Brtán; Bratislava 1978) 122.

⁶ *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (szerk. Varga Imre; Budapest 1977) 481, 818.

lárd híve volt, mindenekfelett pedig agitáló publicistája. Míg Rákóczi elko-boztatta a magyar nyelvű kalendáriumokat, mert az események hírei között nem közölték a kurucok győzelmeit, egyedül a Krman tollából 1708-ra ké-szült zsolnai szlovák kalendárium szolgál szinte egyenes adásként a hadi eseményekről:

„Magyarhon népe, amelyet ebben az időben az ellenség semmire-valónak tartott, szerencsés betöréseket hajtott végre Morvában, és azt a barbár kegyetlenséget, amit az ártatlan magyarhoniakon min-dig és mindenütt elkövettek, amikor élve lenyúzták a bőrüket, fához kötözve égették őket, a holtakat kiásták sírjukból vagy közé-jük csaptak és égették őket és más borzalmas dolgokat cseleked-tek, tűzzel és vassal szintén megbosszulták, különösen akik Ocs-ka László vezetése alatt voltak.”

Krman reáliái pontosak és részletesek:

„A fejedelem öngaságának meghódoltak nemcsak az erdélyi ösz-szes várak és városok, hanem a felső-magyarországi, a bányaváro-sok és sok alsó-magyarországi város és igen erős várak is, mint Bártfa, Lócse, Eperjes, Kassa, Debrecen, Munkács, Ecsed, Mu-rány, Ungvár, Árva, Szepes, Nyitra vára, úgyszintén Szatmár, Eger, Léva, Érsekújvár, Zólyom, Lietava, Znió, Bajmóc, egészen Detrekő, Sasvár, Halics, Nagyszombat, Szokolca etc.”

A zsolnai nyomda sajtóközpontként dolgozott teljhatalmú vezetőjével. Az akkori „újságok”, vagyis a kalendáriumok hírszolgálati részei tájékoztattak Kassa ostromáról. Ez a rendkívül tehetséges író, Krman újságírói riportja:

„Rabbutin generális Erdélyből kijöve 8000 németet és körülbelül 4000 rácot bírván szeptember 30-án körülvette Kassát és egészen október 11-ig ostromolta, ahol is szünet nélkül éjjel-nappal kartá-csokból, mozsarakból lőtte és 400 kétmázsás bombánál többel és számos más kisebb golyókkal s kövekkel, városba bedobva, de mindössze hat személyt ölt meg, az ő seregéből viszont néhány száz rongyos és halálra éhezett katona megszökött és több mint ezer elpusztult, mivel a Báchmegyei Ádám tüzér vicecolonellus alatti puskások tüzes és egyéb ugyanolyan nagy és sűrű golyókkal felelni tudtak, és a katonák is, akik kezdetben csak 600-an voltak, Radics András colonellus úr kommandója alatt, az ellenség köz-vetlen megérkezése előtt körülbelül 3000-en, Ordodi György vice-kommandáns és colonellus alatt rendeződtek. Fejedelem öfelsége az ellenség távozása után bement a városba mindent megszemlélni

és az oly férfiasan harcolókat fejedelmi emlékpénzekkel és más dolgokkal méltóztatott megajándékozni.”

Krman Dániel e gyakorlatilag ismeretlen irodalmi művében további igen becses jegyzetek olvashatók: „461. Azután Csaba, Attilának (egyik) fia, 15 000 emberrel Scythiába méne, a’ többi Erdélyben letelepedének. 880. Swe-ro-pilus magyar király a szlovákokat először vezette a keresztény hitre.”⁷ Ez a fogalmazás, a negatív morvaképpel együtt mintha egészen közel lenne Timon Sámuel elméletéhez a magyarok vendégszerető befogadásáról.⁸ Az egykorú szlovák kuruc–labanc szövegek élő bizonyítékul szolgálnak a szlovák szellemi értékek szerves egységére Magyarhon történetében. Ez a történet pedig az egykorú szlovák reáliák nélkül egysíkül, szigorúbban kifejezve tudománytalan és hamis. Nem csupán az ismert „Hej mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában” típusú makarón dalokra vagy a szintén ismert *Anagramma Slavicum*ra gondolunk („Rak oči jest’ dostal...”, ami Rákóczi neve, a rák szemet kapott jelentésben).

A szlovák szellemi építőanyag bejutott a magyar nyelvű eredeti dokumentumok legmélyebb rétegeibe is. Az egyik legismertebb magyar kuruc ének a *Csinom Palkó*, *csinom Jankó*. Ez minden bizonnyal szlovák incipit: Činom Paľko, činom Janko. A magyar nép-, sőt műköltészetben a Palkó és a Jankó nem fordul elő, a čin (=rajta) azt bizonyítja, hogy verbunkosról van szó, nem „csinos” legényekről. Dálnoki-Veres Gerzson költeményében ezt olvassuk:

„Eperjes várának van szomszéd-ságába’:
De itt a föld népe szorult egy klastromba,
Szűkecske közöttünk itt is zab-kliba,
Lovainknak sincsen szénája, abrakja.”

A pozsonyi *Magyar Hirmondó* c. hetilap híre:

„A’ Tóth Nemzet (kik között, minden irigység nélkül meg lehet vullanunk, nem kevés Tudós magyarnak örömet neveztetni kívánó emberek talaltanak, legalább a’ régi időkre vissza tekintvén) tudós-újságot kezdett írni Besztertze Bányán, mellyből minden Héten egyg árkusig való fog az Olvasok kezekhez menni Eszten-dei 4. N. forint fizetésért. Ez ugyan, a’ ki ezt írni kezdette, nem a’ (Kleba) a’ nyereség kívánságától ösztönözött erre; minthogy a’ Posoni Toth Újság-író is a’ maga Újságaiért járó fizetéséből Zab-

⁷ NEUBART, Ján, *Nový kalendář na rok 1708*; KRMAN, Daniel, *Actus inaugurationis vexillorum to jest Posvěcování zastav* (fákszimile, Esztergom–Piliscsaba 2007).

⁸ TIBENSKÝ, Ján, *Chvály a obrany slovenského národa* (Bratislava 1965) 95–99.

Kenyérrrel-is alig élhetne, hanem Nemzete' és Anyjai nyelve' szeretetétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne-is ezen tzelja, jó szándéka méltó a' ditséretre.”⁹

*

A szlovák szellemi építőanyag Magyarhon épületéhez tovább él az ország etnikumainak nemzeti ébredése korszakában is. Hat a kuruc tematika is. Szlovákabb jellegű, nagyrészt aktualizálva a változó politikai eseményekre, főleg 1848–1849-re. Magyarhon történetének nagyjai, mint Szent István, Korvin Mátyás, Pázmány Péter, Rákóczi Ferenc, mind elfogadhatók a szlovák nemzeti mozgalom részére anélkül, hogy hangsúlyoznák nemzeti jellegüket. Ezért továbbra is érvényes a szlovák írásbeliség nélkülözhetlenségének alapelve. Enélkül nem dolgozható fel a kuruc kor utolsó fázisa, sem a szlovák írók retrospektív művei.

Ján Kalinčiak megérezte a jövőt: „Pozsony nemzeti szempontból emlékezetes számomra. Diákkoromban már az én időmben is »die schönen Tage von Aranjuez« volt ott: a diákság már nemzetiségekre oszlott, a magyarul gondolkodó ifjúságnak semmi kapcsolata nem volt a szlovákkal és viszont. A »fratres« és az »amici« szertefoszlott.” A tehetséges és becsületes írónak egyértelmű ars poeticája volt: „A magam részéről a magyarhoni életet rajzolván soha nem akartam a magam elképzelését érvényesíteni [...] igyekeztem olyannak ábrázolni, amilyen és amilyen volt, azaz hogyan élünk és lélegzünk Magyarhonban.” Kiváló bizonyíték erre a *Szentlélekfalva* c. elbeszélés. A szlovák ügyért elkötelezett író csaknem eposzi invokációval kezdte történelmi elbeszélését:

„»Magas Tátra, hazám, szunnyadsz már csendességben [...] íme visszatér hozzád fiad és lángoló lélekkel átölel, te azonban hagyod ezt [...] Hej, ha egyszer felemelkedsz álmodból [...] akkor rátekin-tesz és hatalmas szárnyaid közé emeled.« Így köszöntötte a fenséges Tátrát az idegenből visszatérő legény, érzelemmel telt szíve gyorsan vert, szeme vágyakozva tekintett a szlovákok szent hegyére.”

Ez az előhang anakronisztikus a 17–18. század fordulóján, de a szerző mint-ha ismételné Krman Dániel gondolatát:

⁹ Részletesebben: KÄFER István, *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca a szlovák nemzet kultúrájában*, in KÄFER István, *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések* (Piliscsaba 2005) 162.

„Stanislav, apja kedvéért elmondta mindazt, amit a katonai eseményekről hallott, majd faggatni kezdte apját Bocskayról, Bethlenről, Thökölyről meg a Rákócziak felől. Ez a beszélgetés igen felvidította az öreg nemest [...] – Így, így, fiam, ez a beszéd, igazi nemeshez méltó! Látod-e azt a szablyát a falon? Bocskay úrtól kapta nagyapám jutalmul, mert vitézül aprította az ellenséget. Ezt meg, itt, Besztercéről hozta megboldogult apámuram [...] midőn Bethlen koronázására készültek...”

A szlovák kisenesség hű képe ez, mert bizony nem akarták fogadni Michal Miloslav Hodžát a Tatrín olvasókör ügyében. Ez már a szlovák irodalom belügye, enélkül viszont Magyarhon irodalma érvénytelen. Rákóczi a szlovák nemesek saját hőse marad:

„Egy este Rákóczi kint ült a szabad ég alatt, sátra mellett. A had már nyugovóra tért, csupán Vencel és Stanislav virrasztott a fejedelemmel. Se nappal, se éjszaka, egy percre sem hagyták őt magára. Rákóczi, a csillagokkal teleszórt eget kémlelve, mintha onnan akarná leolvasni, mit tartogatnak számára az elkövetkezendő sorsdöntő napok... – Győzni fogunk, nagyságos fejedelem; nagy és erős a seregünk – szól lelkesen Stanislav – győzől, csak óvakodj Bercsenyitől és Ocskaytól...”¹⁰

Samo Tomášik két történeti elbeszélése, a *Malkotenti* (Elégedetlenkedők) és a *Kuruci* (Kurucok) a 19. század hatvanas–hetvenes éveinek szellemében és szükségletei szerint dolgozta fel a históriát. Akkor éltek még a szlovák törekvések a szlovák nemzet létének biztosítására Magyarhon keretében, de egyre nagyobb súlyt kapott a cseh és a magyar politika a – Milan Rúfus szavaival élve – szlovák nemzeti szellem pubertális kezdeteinek csehesítésében és magyarosításában. Tomášik Thökölyvel és Rákóczival csupán a szlovákok pusztá létezését kívánta, történelmi feladataikat, részvételüket a Magyarhonért vívott harcokban. Párhuzam volt ez a Bobula-féle Szlovák Iskola elképzeléseivel vagy Michal Mudroň intelligens válaszával Grünwald Béla pamfletjére.

Az Elégedetlenkedők c. elbeszélésben két szlovák ifjú szabadítja ki fogóságából Likava várából „a szlovák királyt”, Thököly Imrét, és a sikertelen bécsi ostrom ellenére végig kitartanak mellette. Tomášik hangsúlyozza, hogy a szlovákok és a magyarok hazája közös:

„Thököly egyenesen Eperjesnek fordult, amit háromnapos ostrom után el is foglalt. Rövidesen meghódolt Szepes, Liptó, Trencsén és

¹⁰ KALINČIAK, Ján, *Svätý Duch* (Bratislava 1975) 277–309.

a bányavárosok. Hadait három egységre osztotta. Az egyik élén maga állt, a másodikén Petróci, a harmadikén Balassa Imre. A magyarok és a szlovákok egyaránt a haza felszabadítójaként ünnepelték Thökölyt.”

Közös haza felfogását romantikus versikével is illusztrálja:

„Büszke légy te szlovák legény,
ha a hadseregbe lépsz,
súlyomtollas kis kalappal,
körbe színes pántlikával.

Hazát magyar maga szeret?
Nélkülünk űz ellenséget?
Ha ő büszke, én is lehetek,
Fajtámat bizony nagyon szeretem.

Tiszteljük apáink házát,
Szlovákságunk méltóságát,
Nincsen nekünk szebb dicsőség:
Élni, halni nemzetünkért.”

Hasonlóképpen fejeződik be az elbeszélés: az öreg Thökölyvel közös szlovák–magyar kolóniát alapítottak Nikodémiában, és testvéri együttérzéssel vágyakoztak a közös haza után.¹¹

A Kurucok c. elbeszélést három szlovák ifjú beszélgetése nyitja, akik aggódva szólnak néptük helyzetéről: a nemesség elmagyarosodásáról, passzivitásáról a haza és a szlovákok dolgában. Rákóczitól várják a szabadságot, ezért szabadítják ki bécsújhelyi börtönéből, ahol a fiatal Rákóczi ugyanabban a teremben állt Kollonich előtt, amelyben Zrínyit és Frangepánt halálra ítélték. A sikeres menekülés után várja őket a lengyelek, a testvéri szláv nemzet vendégszeretete. Lengyel és orosz harcosok segítségével betörnek a hazába, de az első vereség után ismét vissza kell vonulniuk a Kárpátok északkeleti lejtőire. A bukásnak az az oka, hogy Rákóczi nem teljesítette a szlovákoknak tett ígéreteit, nem szerezte meg a mozgalom számára a szerbeket és a horvátokat sem, a végső tragédia pedig a turóci követek mint szlovákok lemészárlása volt az ónodi országgyűlésen. Ez az 1848–1849-es szituáció allegorikus ábrázolása. A három ifjú a három részre szakadt szlovákságot szimbolizálja. Az első átáll a császáriak oldalára és később megöli ingadozó társát. A harmadik minden személyes és nemzeti csalódás ellenére egészen Párizsig, haláláig hű marad a fejedelemez.

¹¹ TOMÁŠIK, Samo, *Malkotenti* (Turčiansky Sv. Martin 1920).

Tomášik történezként hű maradt Magyarhonhoz, de kereste az utakat a szláv népek felé. Ezért becsülték őt meg a csehek is, a *Hej, szlovákok* c. himnikus dal szerzőjeként dicsőítették, és olyan ünnepi manifesztációt rendeztek tiszteletére, mint kerek félévszázaddal korábban Rudnay Sándor esztergomi érseknek. 1884-ben, a híres költemény keletkezésének félszázados évfordulóján Ladislav Riegernek biztosítania kellett a magyar kormányt, hogy a cseh politika nem avatkozik be Budapest belügyeibe. Rákóczi ünnepi pohárköszöntője a fehérorosz Minszkben a világosan megfogalmazott hűség Magyarországhoz:

„Örömmel látom, uraim, hogy a szlávság két leghatalmasabb ága [...] barátságot fogad [...] Megtiszteltetésnek tartom, hogy mint a magyarság képviselője kijelenthetem: szívesen csatlakozunk testvéri szövetségetekhez, és biztosíthatom a lengyel és az orosz testvéreket, hogy a magyar nemzet egyenrangú szláv honfitársaival, akikkel együtt szenved a német elnyomástól, kész belépni a testvéri szláv szövetségbe. Először arra kell gondolnom, hogyan üzőm ki a zsarnok németeket Magyarországról. Ehhez kérem segítségeteket. És ha elvégeztem feladatomat, megtapasztalhatják a szlovákok, milyen hűséges szövetségesre találtak honfitársaimban, a magyarokban. Ezen új testvériség éltetésére emelem poharamat!”¹²

*

A nemzetközi politika feldarabolta az ezeréves Magyarországot. A magyarok a magyarosított ország jogutódjának tartották magukat. A szlovákok elvesztették hazájukat. Ezáltal a szlovák kuruc világ a felismerhetetlenségig megváltozott. A téma Ladislav Nádaši Jégétől Jozef Horákon, Ján Hrušovskýn, Milan Ferkón át egészen Nora Baráthováig a szlovák szellemi élet belügyévé vált. A múlt egyre időszerűbb üzenete, hogy a Kárpát-medence szuverén modern nemzetei hogyan sáfárkodnak a történelmi örökséggel. Befejezésül álljon itt egy idézet Nora Baráthová könyvéből:

„Ének is maradt Késmárkról a Rákóczi felkelés idejéből. Ismeretlen magyar a szerzője, nyilván kuruc, amikor Késmárkot bevették a császáriak [...] Rákóczi is menedékre talált haláláig Törökországban [...] Az ének eredeti magyar szövege Bercsényi búcsújaként is ismert:

Gyenge violának eltörött a szára,
az én bánatomnak nincs vigasztalása.

¹² TOMÁŠIK, Samo, *Kuruci* (Praha 1935).

Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.
Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában,
elfogyott szegénynek minden katonája.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.

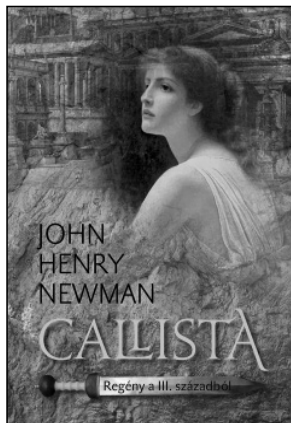
Zašliapli fialku, zahynul kvet malý,
nič ma nepoteší v mojom krutom žiali.
Nad Kežmarkom vieter veje,
buďte zbohom, rodné kraje.

Gróf Bercsényi Miklós osamote smúti,
všetkých vojakov mi zničil cisár ľúty.
Hľadí vieter kežmarskú stráň,
kraj môj rodný, zbohom ostaň.

A Rákóczi-felkelés után Késmárk végérvényesen »kuruc fészek«
lett.”¹³

¹³ BARÁTHOVÁ, Nora, *Nad Kežmarkom vieter veje...* (Bratislava 1990).

John Henry Newman CALLISTA

A szentté avatott bíboros regényében a 3. századba kalauzolja az olvasót. Az észak-afrikai Sicca Veneria a Római Birodalom tipikus kisvárosa, ahol a fel-fellángoló keresztényüldözések ellenére Krisztus követőinek száma egyre gyarapszik, s már a pusztá létük is fenyegetést jelent az érzéki örömeket hajszóla, laza erkölcsű császárkori birodalomra. A regény főszereplője Callista, a fiatal, gyönyörű és tehetséges görög leány, aki néhány évvel korábban érkezett a városba. Pogány istenszobrokat farag egy kereskedő számára, de elégedetlen a nyugodt, kiegyensúlyozottnak tűnő életével. A másik főszereplő Agellius, akinek szívében szerelem ébred Callista iránt. Már korábban megkeresztelkedett, de testvére, nagybátyja és boszorkánynak tartott mostohaanyja, akik a hajdani pogány isteneket tisztelik, mindenáron távol akarják őt tartani Krisztus követőitől. Ez feloldhatatlan konfliktust okoz Agellius lelkében, ám amikor találkozik a kor híres püspökével, a karthágói Cyprianusszal, megerősödik a hite. Időközben azonban sáskajárás pusztít a birodalomban, és a szörnyű csapás miatt az emberek haragja a keresztények ellen fordul. Amint már korábban oly sokszor, ismét kitör az üldözés, a regény hőseinek pedig drámai döntést kell hozniuk: áldozatot mutassanak be a pogány isteneknek, vagy hűségesek maradjanak Krisztushoz?

298 oldal, keménytéblás. Ára: 2600 Ft

ÉGRE NÉZŐ

ISTEN JELENLÉTE A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN

„Úgy hiszem, minden időben, de a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszushoz kapcsolódóan kivált képpen jó együtt látni, együtt olvasni ezeket a szövegeket, amelyek a magyar irodalom egyedi értékei, és gazdag forrást jelentenek minden olvasó embernek. Annak is, aki a maga sorskérdéseire, érzéseire, imádságos lelkületére és gondolataira akad a sorok között. És annak is, aki a pusztá művészi szépséget keresve valami váratlant fedez fel.” Áder János – Magyarország köztársasági elnöke

172 oldal, keménytéblás, aranyvésettél. Ára: 2900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ ISTVÁN KÄFER

Za trema horami Rákóci táborí

„Počkajte ma, pán Rákóci
Aj ja pôjdem s vami,
Za trema horami.“

(Zo severného Gemera)¹

Historická pravda pomôže v zahojení krívd a rán blízkej minulosti. Ak z dobrej vôle sa nepozeraíme na krivdy a rany, ale spoločne a sústavne sa ponoríme do hĺbok skutočne čistých a zatiaľ politicky zamlčaných duchovných hodnôt histórie – nastáva možnosť vzkriesenia z morálnej krízy Európy. Zárukou toho je spoločný poklad svätých apoštolov Slovanov a prvý svätý kráľ Uhorska.

Slovenský duchovný stavebný materiál historickej budovy Uhorského kráľovstva sa líši od maďarského a nemeckého iba jazykove a opačne. Úplne to platí na kurucké obdobie, ktoré sa prakticky začína už krízou pred Moháčom, pred rozpadom neskorostredovekej krajiny. V Kollárových Zpievankách čítame:

„Panština, panština, ty tvrdá panština,
Nech ťa Parom vezme, idem do Budína.
Idem do Budína, na to Rákoš-pole,
Tam strasiem zo seba sedliacke mozole.“²

Netvrdíme, že to je motív Dóžovej vzbury, čo sa v zatvorených slovenských dolinách zachoval, ale zas motív červený plášť križiakov-kurucov a Temešvár predsa potvrdzujú starobylosť piesne. O to viac, lebo reformácia v severnom Uhorsku sa značne líšila od reformácie na Západe. Negatívna nálada v Slovenskej zemi panovala už v začiatkoch reformácie, počas bojov Jána Zápoľského a Ferdinanda I., keď napr. v Bardejove odstránili farára Krištofa, lebo nenávidel uhorský národ a maďarský jazyk (*odio linguae et nationis Ungarorum*). Nešlo tu o súperenie nemeckých a slovenských

¹ Najprv publikoval CSANDA Sándor, *A törökellenes és kuruc harcok korának magyar-szlovák kacsolatái* (Budapest 1961) 76.

² KOLLÁR, Ján, *Národné spievanky* (Bratislava 1953) I, 652.

nationis Ungarorum). Nešlo tu o súperenie nemeckých a slovenských občanov, ako sa v nemeckej odbornej literatúre tvrdí, ale šlo jednoznačne o protinemeckú a protihabsburskú náladu Bardejovčanov.³

Z toho protinemeckého, protihabsburského postoja môžeme zredigovať bohatú antológiu. Z historických piesní:

„Toto nám zrobila veľiká nestálosť,
mezi Uhry, Nemci veľiká nesvornosť.
Našu uherskou zem kedyž Turek rabuje,
horší jest' na tebe Nemec, zputatuje.“⁴

Najvýraznejším príkladom na to je v slovenskej odbornej literatúre menej známa *Píseň o vyteztvy uherskem*

„Pan Buh všemohucy, nemohol trpety
Ten národ nemecky v našej milej vlasti,
Ale račil zbudit Pana Rakoczyho,
Aby zase vihnal Nemca ukrutneho.
Mi všickni veríme, že nas Pan vislíši,
Že kníže Rakoczy jích všeckích zhladí.
Svym uherskym vojskem, svimí officirmi,
Nad kterimižto jest P. Mikloš Bercsény
Hlavním generalem nad svymi vojaky,
Ten pomoczy Boží vše Hanakuv zhladí.
A to na Nadaškem, Yablonickom poli
S panem Ričaním odplatu jsu vzali ...“

To sú už priame historické údaje, tentoraz bitka pri Smoleniciach 28. mája 1704. Rukopis piesne sa zachoval v účtovnej knižke na povale sklárskej dielne v obci blízko Trnavy.⁵ Je tu však už priame nadväzovanie na protimoravskú črtu kuruckej ideológie, ktorú ďalej rozvíjal a vypracoval Daniel Krman. Evanjelický superintendent bol skalopevným prívržencom uhorského vlastenectva, protihabsburského hnutia a kniežata samého, hlavne jeho agitujúcim publicistom. Kým Rákóczi maďarské kalendáre dal zhabať, lebo medzi zprávami o udalostiach neuvádzali víťazstvá kurucov, jedine žilinský kalendár na rok 1708 z Krmanovho pera slúži ako zpravodajca skoro priamymi prenosmi vojnových operácií:

³ GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bárta reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest 2017) 67–68.

⁴ *Historické spevy* (ed. Rudo Brtáň; Bratislava 1978) 122.

⁵ *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (szerk. Varga Imre; Budapest 1977) 481, 818.

„Lid uherský, těmto časy od nepřatel za nič pokladány, často exkursye do Rakus, i do Morávy činil, a to barbaské ukrutenství, které nad nevolnými Uhry kdekoli postíženými prokazovali, když jich za živa z kůže brali, k stromům přivázaných pálili, mrtvích z hrobů vyřahovali a nebo v nich sekali a pálili y jiné hrozné věci neyvice pomocy čarů páchali, též ohněm a mečem mstil, zvláště který byl pak pod spravu jeho m. pána Očskay Laslava.“

Krmanove reálie sú presné a podrobné:

„Jeho osvícenosti [...] se oddali [...] y horní vherske y banské, y dolní mnohé města a zámky přepevné, jako Bardějov, Levoče, Prešov, Košice, Debrecýn, Munkač, Ečed, Muran, Ungvar, Oravský, Spišský, Nitranský zámek, tež Satmár, Yager, Levice, Nové Zámky, Zvoleno, Lietava, Vršatec, Bojnice, Saščín, Holíč, Trnava, Skalice...“

Tlačiareň v Žiline pracovala ako tlačové centrum pod vedením jeho splnomocneného vedúceho. Vtedajšie „noviny“, čiže zpravodajská časť kalendára informovali o obliehaní Košíc. Je to priam novinárske dielo Krmana ako talentovaného spisovateľa:

„1706. Rabbutin z Sedmihradské země vyšed, maje okolo 8000 Nemců a okolo 4000 Raců, Košice 30. septemb. oblehl, a až do 11. octob. dobyval, kdežto neprávě ve dne y v noci z půl kartanů, zmažarů kusů střílel a pres 400 ohnivých dvau centových k tomu y jiných menších kuli y kamenu vhodil, avšak toliko šest osob zabil, z jeho pak vojska několik sto otrhanych a hladem zmořených vojaků ušlo a více než tisíc zahynulo, nebo puškaři, kteří byli pod [...] Bachmegyei Adamem attollery knížecí vice colonellem ohnivými y jinými tež tak velikými y hustými kolemi odpovidati uměli [...] J.O. Knížecý po odjítí nepřatele do města vešla, všecko spatřiti, zaopatřiti a tak zmužile bojujících pametnými peněžmi knížeskými y jinými věcmi obdarovati ráčila.“

Sú v tomto prakticky neznámom literárnom diele Daniela Krmana ďalšie veľmi vzácne poznámky. Citujeme ich transliterovane: „461. Čaba Atilůw Syn jde zase z 15. Tisýc Lidem do Scýthie, ostatní pak vsadili se w Sedmihradské Zemi [...] 880. Sweropilus Král Vherský, Slowakůw negprwe k Křestianske Wjře přiwedl.“⁶ Tieto formulácie, spolu s negatívnym obrazom Moravanov akoby boli blízko k Timonovej koncepcii

⁶ NEUBART, Ján, *Nový kalendář na rok 1708*; KRMAN, Daniel, *Actus inaugurationis vexillorum to jest Posvěcování zastav* (faksimile, Esztergom–Piliscsaba 2007).

pohostinného prijatia Maďarov.⁷ Prebohatá antológia súdobých slovenských kurucko-labanských textov je živým dôkazom organickej jednoty slovenských duchovných hodnôt v dejinách Uhorska. A tie dejiny bez tých slovenských súdobých reálií sú jednostranné, prísnejšie povedane nevedecké až falošné. Nemyslíme tu iba na známe makarónske piesne typu „Hej, mikor én kuruc voltam Rákóci vojnában“, ani na tiež známu Anagrammu Slavicum: „Rak oči jest’ dostal, pod nebom giž lita / A tu hroznu orlicy tými slowj wjta.“

Ten slovenský stavebný materiál sa dostal do najhlbších sfér pôvodných dokumentov v maďarskom jazyku. Jedna z najznámejších maďarských kuruckých piesní je Csinom Palkó, csinom Jankó. Je to asi slovenský incipit Činom Paľko, činom Janko. V maďarskej ľudovej alebo pololuďovej spisbe mená Palkó a Jankó sú neznáme, a čin = do toho dokazuje, že ide o verbung, nie o telesnú krásu „csinos“ junákov. V básni Gerzsona Dálnoki Veresa čítame:

„Eperjes várának van szomszédságába’:
De itt a föld népe szorult egy klastromba,
Szűkecske közöttünk itt is a zab-kliba,
Lovainknak sincsen szénája, abrakja.“⁸

Zpráva v týždenníku v Prešporku *Magyar Hírmondó*:

„A’ Tóth Nemzet (kik között, minden irigység nélkül meg lehet vullanunk, nem kevés Tudós magyarnak örömet neveztetni kívánó emberek találtnak, legalább a’ régi időkre vissza tekintvén) tudós-újságot kezdett írni Besztertze Bányán, mellyből minden Héten edgy árkusig való fog az Olvasok kezekhez menni Esztendei 4. N. forint fizetésért. Ez ugyan, a’ ki ezt írni kezdette, nem a’ (Kleba) a’ nyereség kívánságától ösztönözöttet erre; minthogy a’ Posoni Toth Újság-író is a’ maga Újságaiért járó fizetéséből Zab- Kenyérrel-is alig élhetne, hanem Nemzete’ és Annjai nyelve’szeretétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne-is ezen tzelja, jó szándéka méltó a’ ditséretre.“⁹

⁷ TIBENSKÝ, Ján, *Chvály a obrany slovenského národa* (Bratislava 1965) 95–99.

⁸ „Pri Prešove v susedstve / ľud zeme sa uchýlil v kláštore / úzko je medzi nami i tu zab-kliba / a naše kone nemajú sena, obroka.“

⁹ „Slovenský národ, v ktorom – musíme bez závidi uznať – sa nachádzajú mnohí uhorskí vedci, najmä v starých časoch-začal vydávať v Banskej Bystrici vedecké noviny, týždenne jeden hárok sa dostane do rúk čitateľov za ročne 4. N. forinty. Ten, ktorý to začal písať, nerobí to za (Chlieb), za zisk; veď ani spisovateľ Prešporských slovenských novín ani zab-chleba by nemohol kúpiť zo svojho platu, živí ho ale láska k národu a materinskému jazyku, preto, ak nebude to úplne dokonalé, je hodný pochvaly.“ Podrobnejšie: KÁFER István, *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharc a a szlovák nemzet kultúrájában*, in KÁFER István, *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdé-*

*

Slovenský duchovný stavebný materiál k budove Uhorska žije ďalej aj v období národného prebudenia etník krajiny. Pôsobí aj kurucká tematika. Má aj slovenskejší ráz, zväčša aktualizovane na meniace sa politické udalosti, hlavne na 1848–1849. Velikáni uhorských dejín ako Svätý Štefan, Matej Korvín, Pázmány, Rákóczi sú prijateľní pre slovenské národné hnutie bez toho, aby sa zdôrazňovalo ich národný charakter. Preto naďalej platí princíp nyvhnutosti slovenskej spisby, bez ktorej sa nedá spracovať ani posledná fáza kuruckej doby – retrošpektívne diela niektorých slovenských spisovateľov.

Ján Kalinčiak signalizoval budúcnosť: „Prešporok je mi pamätný z ohľadu národného. V žiacom živote bolo už za môjho času »die schönen Tage von Aranjuez« tam; žiactvo sa už podľa národnosti rozdeľovalo, maďarsky zmýšľajúca mládež so slovenskou a naopak, nič nemala. Slovo »fratres« a »amici« bolo už prestalo.“ Talentovaný a statočný spisovateľ mal jednoznačnú ars poetiku: „Tak som ja z mojej strany nikdy nechcel, líciac život uhorský, preháňať vec podľa vlastného kopyta [...] vynasnažoval som sa líčiť život taký, aký je a aký bol, t.j. ako my v Uhrách dýchame a myslíme.“ Skvelým dôkazom toho je Svätý Duch. Za slovenskú vec angažovaný spisovateľ zložil takmer eposovú invocáciu, predspev historickej povesti:

„»Vysoké Tatry, vlast' moja, už spíte a driemete v tichote [...] a syn váš sa vracia k vám i objíma vás dušou plamennou, vy ale naň nedbáte [...] Hej, ale keď sa zodvihnete zo spania svojho [...] potom sa naňho ohliadnite i vezmite ho pod svoje mocné krídla.« Tak vítal velebné Tatry z cudziny domov sa vracajúci šuhaj a jeho cituplné srdce bolo bystré a jeho oči túžobne pozerali na posvätné vrchy Slovákov.“

Tento predspev je anachronistické okolo prelomu 17-18. storočia, ale autor akoby opakoval myšlienku Daniela Krmana:

„Stanislav [...] vyprával otcovi o všelijakých vojenských veciach, spytoval sa ho o Bocskaym, Bethlenovi, Thökölym a Rákóczi-ovoch [...] »Tak, tak syn môj, dobre máš, to je po zemiansky. Vidíš tamto tú šabl'u na stene? Tú môj ded dostal od pána Bocskayho za odmenu, že dobre mastil nepriateľov: túto zasa môj nebohý otec, Pánboh mu daj veselé zmŕtvychvstanie, z Bystrice doniesol, keď chceli korunovať Bethlena.«“

sek (Piliscsaba 2005) 162.

Je to verný obraz slovenského zemanstva, ktoré nechcelo prijať M. M. Hodžu vo veci Tatrína. To sú už vnútorné zákony slovenskej literatúry, bez ktorej však literatúra Uhorska je jednoducho neplatná. Rákoci zostane vlastným hrdinom slovenských zemanov:

„Raz večer sedí Rákóczi pod holým nebom na veľkom kameni, zavalených pri jeho šiatri. Celé vojsko odpočíva, len Václav a Stanislav sú sami pri ňom, neopúšťajú svojho vodcu a pána ani vo dne, ani v noci. Rákóczi premýšľa, pozerá do jasných hviezd...
»Maj nádej, pán môj, mocné sú naše sily«, prehovorí Stanislav,
»zvítaziš, len sa chráň Bercsényiho a Ocskaya...«¹⁰

Dve historické povesti Sama Tomášika *Malkotenti* a *Kuruci* spracúvajú históriu v duchu a podľa potreby 60-70-tých rokov 19. storočia. Vtedy žili ešte slovenské snahy o zabezpečenie existenciu slovenského národa v Uhorsku, ale hrali stále väčšiu úlohu české a maďarské politické snahy o počestenie alebo pomadžarčenie – slovami Milana Rúfusa – pubertálnych počiatkov slovenského národného ducha. Tomášik s Thökölym a Rákóczim žiadal pre Slovákov prosté uznanie ich existencie, historickej úlohy, účasti v bojoch za Uhorsko. Bolo to paralelné s predstavami Bobulovou Slovenskou školou alebo inteligentnou odpoveďou Michala Mudroňa na pamflet Bélu Grünwalda.

V povesti *Malkotenti* vyslobodia zo zajatia z hradu Likava „slovenského kráľa“ Thökölyho dvaja slovenskí mládenci, a vytrvávajú pri ňom aj po nepodarenom obliehaní Viedne. Tomášik zdôrazňuje, že vlasť Slovákov a Maďarov je spoločná:

„Tököly [...] obrátil sa rovno k Prešovu, ktoré mesto po trojdennom obliehaní zaujal. Spiš, Liptov, Trenčín a banské mestá podrobil si v krátkom čase. Vojsko svoje podelil na tri oddiely, jeden sám viedol, druhý Petróci a tretí Imro Balassa. Tököly bol oslavovaný i Slovákm i Maďarmi ako osvoboditeľ vlasti.“

Tento svoj pohľad na spoločnú vlasť ilustruje aj romantickou básničkou:

„Hrdo si zastaň, šuhaju,
– spieva Marienka Bradáčovi –
keď ťa do zbrane volajú:
nech svet ako chce mudruje,
Slovák vlasť svoju miluje.
Či Maďar sám vlasť zachová?

¹⁰ KALINČIAK, Ján, *Svätý Duch* (Bratislava 1975) 277–309.

a vrahom bez nás odolá?
 Keď sa smie pýšiť,
 smiem i ja; hrdý on na rod?
 [...] som i ja.“

Podobný bol aj záver povesti: so starým Thökölym v Nikodémii založili spoločnú slovensko–maďarskú kolóniu a túžia bratským súcitom po spoločnej vlasti.¹¹

Dej povesti Kuruci otvára rozhovor troch slovenských mládencov, ktorí načrtávajú s obavou situáciu svojho ľudu: pomadžarčenie šľachty, jej pasivitu v záležitostiach vlasti a Slovákov. Slobodu očakávajú od Rákócziho, preto ho vyslobodia z väznice vo Viedenskom Novom Meste, kde mladý knieža stál pred Kollonichom v tej istej sieni, v ktorej odsúdili na smrť Zrínskeho a Frangepána. Po vydarenom úteku ich čaká pohostinnosť Poliakov, bratského slovanského národa. Pomocou poľských a ruských vojakov vtrhnú do vlasti, ale po prvom neúspechu musia znovu ustúpiť na severovýchodné svahy Karpát. Príčinou porážky je to, že Rákóczi nedodržel svoje sľuby dané Slovákom, nezískal pre hnutie ani Srbov a Chorvátov a konečnú tragédiu pôsobilo zmasakrovanie turčianskych poslancov ako Slovákov na ónodskom sneme. Toto je alegorickým zobrazením situácie r. 1848–1849. Traja mládenci symbolizujú slovenský národ roztrhnutý na tri časti: prvý prestúpi na stranu cisára a neskôr zabije aj svojho váhajúceho druhu, tretí, napriek všetkým osobným a národným sklamaniam zostáva verným až po Paríž do svojej smrti ku kniežaťu.

Tomášik ako historik zostal verným aj k Uhorsku, ale hľadal cesty k slovanským národom. Vážili ho aj Česi, propagovali ho ako autora piesne Hej, Slováci, ba usporiadali mu slávnostnú manifestáciu, ako pred zhruba polstoročím ostrihomskému arcibiskupovi Alexandrovi Rudnaymu. R. 1884 po oslavách 50. výročia vzniku hymnickej básne Ladislav Rieger musel uspokojiť Uhorsko, že sa česká politika nevmieša do vnútorných záležitostí Budapešti. Jasne koncipovaná vernosť k Uhorsku je Rákócziho prípitok v bieloruskom Minsku:

„Srdečne sa radujem, páni moji [...] keď vidím, že dva najmohutnejšie kmene Slovanstva, ktorým je už samou prírodou vykázaných cieľ, aby ruka v ruke spolu kráčali k oslave rodu svojho a ku záštite slabších rozdrobených súkmeňovcov, zhodli sa spolu, zmierili a zbratali. Boh požehnaj zväzku tomuto! I pokladám si za česť i ja čo reprezentant Maďarov, že mi je dopriate do bližšieho priateľského zväzku vášho vstúpiť, a spolu uistujem ako bratov

¹¹ TOMÁŠIK, Samo, *Malkotenti* (Turčiansky Sv. Martin 1920).

Poliakov, tak i bratov Rusov, že maďarský národ i so svojimi spoluobyvateľmi slovanskými, ktorí sú rovnako nenávideným Nemcami utlačovaní, hotový je vstúpiť do bratského slovanského zväzku. Ostatne, páni moji, myslieť mi treba prv, ako vyžením tých tyranských Nemcov z Uhorska. A k tomu potrebujem vašej podpory! A keď prevedieme úlohu svoju, presvedčí sa Slovanstvo, akých úprimných a spoľahlivých spojencov získalo v mojich krajinách, menovite v Maďaroch. Tomuto novému bratstvu na zdar dvíham svoj pohár!¹²

*

Medzinárodná politika zlikvidovala Uhorsko. Maďari sa považovali pokračovateľmi zmaďarizovanej krajiny, Slováci stratili svoju vlasť. S tým sa slovenský kurucký svet premenil až na nepoznanie. Tematika od Ladislava Nádašiho Jégého cez Jozefa Horáka, Jána Hrušovského, Milana Ferku až po Noru Baráthovú sa stala vnútornou záležitosťou slovenského duchovného života. Stále aktuálnejším odkazom minulosti je, ako suverénne moderné národy Karpatskej kotliny zarábajú historickým dedičstvom. Záverom citujem z knihy Nory Baráthovej:

„Z čias Rákócziho povstania sa zachovala aj pieseň o Kežmarku. Zložil ju neznámy maďarský autor, zrejme kuruc, v tom čase, keď Kežmarok dobyli cisárski [...] aj Rákóczi si našiel svoj azyl a smrť v Turecku [...] pôvodný maďarský text piesne [...] je známa ako aj Bercsényiho rozlúčka:

Gyenge violának eltörött a szára,
az én bánatomnak nincs vigasztalása.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám, Isten veled.

Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában,
elfogyott szegénynek minden katonája.
Suhog a szél Késmárk felett,
édes hazám Isten veled.

Zašliapli fialku, zahynul kvet malý,
nič ma nepoteší v mojom krutom žiali.
Nad Kežmarkom vietor veje,
buďte zbohom, rodné kraje.

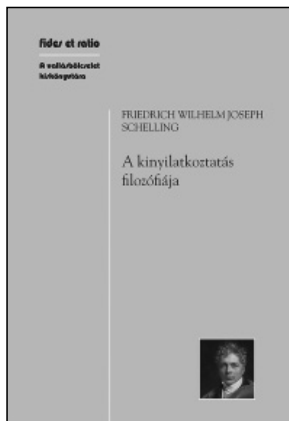
¹² TOMÁŠIK, Samo, *Kuruci* (Praha 1935).

Gróf Bercsényi Miklós osamote smúti,
všetkých vojakov mu zničil cisár ľúty.
Hladí vietor kežmarskú stráň,
kraj môj rodný, zbohom ostaň.

Po Rákócziho povstaní sa stal Kežmarok definitívne
„kuruckým hniezdom“.¹³

¹³ BARÁTHOVÁ, Nora, *Nad Kežmarkom vietor veje...* (Bratislava 1990).

Wilhelm Joseph Schelling A KINYILATKOZTATÁS FILOZÓFIÁJA

Jelen kötet Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) első berlini kollégiumának az anyagát tartalmazza. A jelentős hatású szöveg a kor-szak filozófiájának alapidokumentuma, s egyúttal a német idealizmus alkotó továbbvitele és lezárása. Schelling a keresztény filozófia képviselőjeként túllép az a priori észtudományként felfogott negatív filozófián, megalapozza az előre-el-nem-gondolható létből kiinduló, pozitív filozófiát, és páratlan spekulatív erővel ragadja meg a mitológia és a kereszténység történetét és lényegi tartalmait. A kinyilatkoztatást a faktumként felfogott kereszténységgel azonosítja, melynek tartalma

maga Krisztus. Gondolatai máig hatóan inspirációt jelenthetnek mindazok számára, akik a kereszténység szellemi tartalmát az idealista filozófia perspektívájából kívánják megközelíteni és felfogni.

458 oldal, puhafedeles. Ára: 3500 Ft

Jean d'Ormesson A REMÉNYSÉG ÉNEKE

Jean d'Ormesson, a francia irodalom nagy öregje 2017-ben távozott az élők sorából. Személyiségét keresztény hite megvállása, konzervativizmusa és mélyeséges humanizmusa jellemezte. A reménység éneke című filozofikus „regényében” meglepő egyszerűséggel és őszinte alázattal tárgyalja a tudományos és a keresztény vallásos gondolkodás egymáshoz kötődő kapcsolatait. Módszerében felismerhető Blaise Pascal, Teilhard de Chardin, Alister E. McGrath és mások törekvése a lehetséges kapcsolódási pontok feltárásában. Kis könyvében negyvenkét gondolatot vázol el olyan kérdésekben, mint a világ, a teremtés, a fejlődés és az ember. Gondolkodását életöröm hatja át. A mai ember, akarva-akaratlanul információáradatban él, melyben a rossz legváltozatosabb fajtái uralkodnak. Ő ennek ellenére a reménykedőkhöz csatlakozik: azokhoz, akik hiszik, hogy a világ mégis szép – s bárholonnan indul is el, mindig az „Ómegához” érkezik.

132 oldal, puhafedeles. Ára: 1900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ NÉMETH LÁSZLÓ IMRE

Szabad magyarok Rómában 1944–1946

Küry Béla és a Szabad Magyarok Szövetsége

BEVEZETÉS

Rómában, a Campo Verano temető külföldiek számára fenntartott parcellájában Frank Miklós, római magyar lelkész 1966. augusztus 27-én áldotta meg a római magyarok új sírhelyét, amelybe az egyházközség Küry Béla és Lánczy Katalin földi maradványait hozatta át.¹ Erre azért került sor, hogy haláluk után tíz évvel ne helyezték maradványaikat közös sírba.² Az eseményről három fénykép maradt fenn. Az egyikben Frank Miklós látható, amint megáldja a sírt, a háttérben Prokop Péter pap, festőművész látszik.³ A másikon csak Frank Miklós, a harmadikon a sír, amelyen a két név olvasható (1. kép). A sírra 1983-ban travertinből készült kőlapot helyeztek, amire ráírták azok nevét, akiket időközben a sírba temettek.⁴ Ezen is az első Küry Béláé.

A Római Magyar Lelkeszi Hivatal tíz évvel korábban, 1956. március 17-én kelt értesítője így adott hírt Küry haláláról, aki 42 éves korában távozott az élők sorából:⁵

„Szomorú szívvel értesítem a K. Híveket, hogy folyó hó 14-én déli 12 óraker hirtelen magához szólította az Úr Küry Béla testvérünket. Példás élete, hőiesen viselt keserves szenvedései, mély hite és jóságos lelke mindannyiunk számára felejthetlenné teszi emlékét. Imádkozunk örök nyugalmaért.”

¹ Frank Miklós 1963–1973 között volt római magyar lelkész. A sír a külföldiek parcellájában (38-as) a 8. számú. NÉMETH László (Imre), *Adalékok a római magyar lelkészség történetéhez. Második rész: 1963–1973*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (MEV) 15 (2003) 3–4/127.

² Uo. 126.

³ Frank Miklós életrajza: NÉMETH László Imre, *A római Szent István Alapítvány 50 éve* (Budapest 2015) 36–37. Prokop Péter 1957-től 1999-ig élt Rómában. Uo. 44–46. A fényképek Rómában, a Szent István Házban, az Olaszországi Magyar Katolikus Misszió (OMKM) levéltárában található: OMKM Mellékletek 15/7/21–23.

⁴ NÉMETH László Imre, *Adalékok a római magyar lelképásztorkodás történetéhez. Harmadik rész: 1973–1999*, in MEV 28 (2016) 1–4/173–174. A sírról készült fénykép: CSORBA László, *Magyar emlékek Itáliában* (Budapest 2003) 221.

⁵ A lelképásztori értesítő: OMKM 33. Elektronikus formában: OMKM CD 1.

I. kép: RÓMA, CAMPO VERANO TEMETŐ, 38-AS PARCELLA,
RÓMAI MAGYAROK KÖZÖS SÍRJA (1966)

Az egyházközség törekvése, hogy megőrizték a tíz éve elhunyt honfitársak földi maradványait, valójában órá vonatkozott, Lánczy Katalin csak két évvel korábban, 1964-ben hunyt el. Ki volt Küry Béla, hogy ilyen fontosnak tartották földi maradványainak megőrzését?

KÜRY BÉLA ÉLETE ÉS IRATHAGYATÉKA

Csermák Béla néven Keveváron, Temes vármegyében született 1914. február 20-án.⁶ Középiskolai tanulmányait Gödöllőn a premontreieknél végezte, ahol jó eredménnyel érettségizett, majd Budapesten jogból doktorált.⁷ 1936-ban vette fel özvegy édesanyja, Küry Irén családi nevét, amire az is indíthatta, hogy apja korai halála után nagybátyja, Küry Géza fogadta örökbe.⁸ Tanulmányai befejezése után Jász-Nagykun-Szolnok vármegye szolgabírója

⁶ Életrajza: <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/kurybela/index.html> (2019. 06. 12.).

⁷ STUHLMANN Patrik, *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Reálgimnáziumának és Szent Norbert-Nevelőintézetének értesítője az 1931–1932. évről* (Budapest 1932) 55 és 77.

⁸ Lásd: Küry Béla halálakor készített emléklap (2. kép).

lett.⁹ Az Országos Ösztöndíjtanács javaslatára elnyert kilenc hónapos csere-ösztöndíjjal 1942-ben Rómába utazhatott. Mivel eredményesen dolgozott, 1943-ra is megszavazták neki az ösztöndíjat. Ennek lejártá után nem tért haza, 1943. november 1-jén lemondott állásáról. Ezt követően Rómában az MTI tudósítójaként dolgozott.

A Szent István Alapítvány (SZIA) levéltárában feldolgozás alatt lévő ún. Apor irathagyatékban megtalálhatók az ő iratai is, 38 dokumentum az 1939–1951 közötti évekből.¹⁰ Értékes és érdekes információkkal szolgálnak életének további alakulásáról és rajta keresztül a római magyar közösség életéről a II. világháború utolsó éveiben és a háborút követő években.

Az Apor irathagyatékban található egy névsor, amelyen Rómában élő magyar állampolgárok vannak felsorolva ábécérendben.¹¹ A tizennyolc gépelt oldalból álló listán, amelyre öt nevet kézzel írtak rá, 304 név szerepel. Nincs rajta dátum, így csak következtetni lehet összeállításának idejére. Rajta van Cserháti József pécsi egyházmegyes pap, későbbi megyéspüspök neve, aki az 1942–1943-as tanévben volt utoljára a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke, 1943 őszétől már egyházmegyéjében kapott beosztást.¹² Szerepel rajta Fejér József jezsuita is, aki 1943-ban volt Rómában teológiai hallgató.¹³ Ezek alapján a lista 1943 első félévében készülhetett, és miután magyar állampolgárokat sorol fel, feltehetően a magyar külképviselet részére állították össze. Rajta van Küry Béla neve is. Mint sok más név, az övé is kékkel ki van pipálva, amiről nem tudni, mit jelent. Neve után áthúzva az olvasható, hogy az MTI tudósítója, és fölé azt írták: a Ceres munkatársa.¹⁴ A névsorban lakhelye Via Margutta 78-as szám. 1943-tól a Római Magyar Akadémián (RMA), a Via Giulia 1. szám alatt lakott, így ez is azt erősíti meg, hogy a névsor 1943 elején készült.¹⁵

⁹ Alispáni iratok, 28.291/1936 és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Törvényhatósági Bizottságának jegyzőkönyvei, Alispáni jelentések 1937–1943, Magyar Nemzeti Levéltár, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, IV. 407 és 405.

¹⁰ A levéltár feldolgozásáról: FEHÉR Lilla, *A „klerikális reakció” kísérlete a Szent István Akadémia megalapítására az emigrációban*, in *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században* (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I, vol. 15) (szerk. Tusor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás; Budapest–Róma 2017) 399, 10. jegyzet. A levéltár Rómában, a Szent István Házban van. Az irathagyaték jelenlegi jelzete: SZIA-Apor, Küry. A dokumentumokra Küry névvel és a dokumentum sorszámaival hivatkozunk.

¹¹ SZIA-Apor, Vegyes II.

¹² Diós István, *Lelkipásztoraink, 1945–2010 között elhunyt egyházmegyes és szerzetes papjaink* (Budapest 2015) 99.

¹³ BIKFALVY Géza, *Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003* (METEM Könyvek 53) (Budapest 2007) 65.

¹⁴ A szervezetről lásd: 106. jegyzet.

¹⁵ CSORBA László, *A Római Magyar Akadémia története 1945 után*, in *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)* (szerk. Csorba László; Budapest 1998) 52.

Küry Béla irathagyatéka megőrzött négy naplót, amelyekre kék színű tollal később ráírták a nevét.¹⁶ A naplók felirata és leírása a következő:¹⁷

1.) „1939. jan. – aug. 22-ig” – jegyzetomb kitépett lapokkal, a meglévő lapok száma: 32;¹⁸

2.) „Politikai események 1942 – 1 943. XII. 31-ig” – fekete borítójú füzet teleírva, az utolsó lap üres;

3.) „Politikai események 1944 – 1945. ápr. 30-ig” – kemény borítójú füzet teleírva, az oldalak között kivágott újságcikkek;

4.) „1945. május 1-től” – cím nélkül, hosszú alakú számadáskönyv. Nincs teleírva, az utolsó bejegyzés 1946. március 14-nél olvasható. A következő napnál csak a dátum van feltüntetve, március 15., bejegyzés nélkül. Az oldalak között ebben is vannak kivágott újságcikkek.

Munkájához készíthette ezeket, lejegyezve a napi eseményeket, figyelve a sajtót. Az 1939 augusztusától 1941. december 31-ig terjedő időszakról nincsenek feljegyzések. A Magyarországot érintő legfontosabb eseményeket is feljegyezte, napról-napra követve a magyarországi háborús eseményeket.¹⁹ Irathagyatékában tudósítói munkájára utal két szigorúan bizalmas magyar nyelvű tájékoztató – hat-, illetve négyoldalasak –, amelyeket írógéppel írtak Budapesten 1943. július 22-én és 29-én.²⁰ Ezeket feltehetően hivatalból kapta az MTI-től. Az olaszországi események hazai visszhangjáról olvasható bennük tájékoztatás.

Irathagyatékának másik csoportja műveit, írásait, fordítását, feljegyzéseit tartalmazza.²¹ Ezeket írógéppel írta. Van két olasz nyelvű elemzése Teleki Pálról. Az egyiket (négy oldal) Magyarországról írta Teleki Pál kormányzása idején,²² még a miniszterelnök életében, a másik, öt részből álló (23 oldalas) írás címe: „L’Ungheria sull’orlo dell’abisso”.²³ Ez már Teleki Pál 1941. április 3-án bekövetkezett halála után készült. Ebben Olaszországban még nem közölt dokumentumok alapján ismerteti Magyarországot történetét 1939

¹⁶ Küry 1–4.

¹⁷ A naplók, az egyik mérete miatt, dobozban vannak archiválva.

¹⁸ A naplóból nem derül ki, hogy ezt hol írta. Életrajza szerint ekkor még Magyarországon élt, és csak 1942-ben érkezett Rómába, de ez napló jelezheti azt, hogy korábban is járt már Olaszországban.

¹⁹ Küry naplójába (Küry 3.) 1945. február 13-án ezt írta: „Budapesten a német megszállás megszűnt. Az egész várost oroszok elfoglalták [sic!].” Február 18-án pedig ezt: „Megjelent az első cikk Budapestről (lásd kiv).” Itt található a lapok között egy kivágott cikk az *Il Tempo* c. újságból: *Notizie da Budapest, Corrispondenza al „Tempo”*.

²⁰ Küry 5.

²¹ Küry 21–38. Az angolból készült fordítás kézzel írott, 13 oldal. Címe: „Előzónlész” (Küry 21.).

²² Küry 17. Az írás címe: „L’Ungheria durante il governo di Paolo Teleki, La situazione di Teleki nella politica ungherese”.

²³ Küry 36.

és 1941 között.²⁴ Van továbbá egy olasz nyelvű írása (öt oldal), amelynek címe: „Ultimissime dall’Accademia e Legazione Ungherese”. Ebben elsősorban az RMA és a Pápai Magyar Intézet (PMI) között fennálló feszültségekről van szó.²⁵ Ezt 1951-ben írhatta, mert említést tesz benne Vajda Ferenc római magyar lelkészről, aki 1951 júniusában kivándorolt az Egyesült Államokba.²⁶ Olaszországi eseményekről is van néhány írása. Olasz nyelven írt (három oldalt) Carlo Scorzáról, aki 1943. április 19. és július 25. között volt a Nemzeti Fasiszta Párt utolsó titkára.²⁷ 1945-ben, miután június 25-én összeült az olasz alkotmányozó gyűlés, hosszú (27 oldalas) elemzést írt „Harc az Alkotmányért” címmel.²⁸ 1948 áprilisában „Első vonal V.” című, magyar nyelvű (tízoldalas) írásában az olasz politikai helyzetet ismertette az április 18-ra kitűzött választások előtt.²⁹

Irathagyatékában van egy verse is, amelynek címe „Anyácskám”.³⁰ Halála alkalmából Tóth László irodalomtörténész, aki 1935–1943 között az RMA titkára, majd 1946-tól magyar lektor volt a római és a nápolyi egyetemen,³¹ a *Katolikus Szemlében* (a továbbiakban: KSZ) azt írta róla, hogy „magasabb rendű életprogramja, életének egyetlen igazi ambíciója, luxusa, játéka és szenvedélye az írás volt”.³² Versei nyomtatásban először 1951-ben *Ádám könnyei* címmel jelentek meg, a kötetről Tóth László írt ismertetőt.³³ A versgyűjteményt a KSZ úgy hirdette, mint az emigráció egyik legvitatottabb könyvét.³⁴ Első kötete után további verseket is írt, amelyek azért nem jelentek meg, mert pénzét gyógyszerekre, édesanyja és öccse támogatására fordította. Ennek irodalmi nyoma az irathagyatékban fennmaradt egyetlen verse, amely édesanyja iránti aggodalmáról szól. A tervezett kötetből, melynek címe „Képeskönyv” lett volna, megjelent néhány szép vers az *Új Hungária*

²⁴ Az iratból nem derül ki, hogy az írás nyomtatásban is megjelent. Teleki Pálról legújabban: ABLONCZY Balázs, *A miniszterelnök élete és halála – Teleki Pál (1879–1941)* (Budapest 2018).

²⁵ Küry 34. A két intézmény története legújabban: MOLNÁR Antal – TÓTH Tamás, *A Falconieri-palota Róma* (Budapest 2016).

²⁶ *Élet* 2 (1951. június 20. – július 6.) 12/3. Vajda Ferenc lelképásztori működése: NÉMETH László Imre, *Adalékok a római magyar lelképásztorkodás történetéhez. Első rész 1945–1963*, in MEV 14 (2002) 1–4/205–214. A két intézményről korabeli beszámoló: *Vörös terrorakció Rómában a Pápai Magyar Egyházi Intézet ellen*, in *Élet* 3 (1952. július 10.) 13/1.

²⁷ Küry 33.; RASTRELLI, Carlo, *Carlo Scorza l'ultimo gerarca* (Milano 2010).

²⁸ Küry 22–27.

²⁹ Küry 37. Az írásból három példány van. Az olaszországi politikai helyzetről 1943 és 1948 között: M. SZEBENI Géza, *Az olasz rendszerváltozás és a hidegháború*, in *Magyar Szemle* 11 (2002) 9–10/66–85.

³⁰ Küry 38.

³¹ Életrajza: BÉKÉS Gellért, *Tóth László (1910–1982)*, in KSZ 34 (1982) 2/182–183; személyes visszaemlékezései: TÓTH László, *Emlékszüetes (Egy egyszerű ember emlékiratai)* (Győr 2010, második javított kiadás).

³² TÓTH László, *Küry Béla (1914–1956). Magyar vers idegenben*, in KSZ 3 (1956) 2/62–66.

³³ KSZ 3 (1951) 2–3/52–54.

³⁴ *Élet* 3 (1952. március 10.) 5. A könyv az *Élet* kiadóhivatalában volt megvásárolható 400 líráért.

1955. évi antológiájában, tizenkettőt pedig Tóth László tett közzé nekrológia végén. Verse vagy versei jelentek meg egy 1956-ban, Münchenben kiadott antológiában is, amelynek címe *Dél-amerikai magyarság. Tíz év versei*.³⁵

Írásai között utolsóként teszünk említést a *Csöd király (Il Fallimento)* című balett forgatókönyvéről.³⁶ A forgatókönyvhöz (kilenc oldal) készített *Motivi della forma* című írásának végén a balett tartalmát így összegezte:³⁷ „Ennek a forgatókönyvnek a tartalma be akarja mutatni a modern tragédiát, aminek a következményeivel kell számolni ebben a háborúban, amennyiben az nem történt meg előbb.”

A Szabad Magyarok Szövetsége

Küry irathagyatékának legérdekesebb része a Szabad Magyarok Szövetségének iratai az 1945. és 1946. évekből.³⁸ Borbándi Gyula az emigráció történetéről írt munkájában nem tesz említést a szervezetről.³⁹ Az iratok – hat jegyzőkönyv, egy melléklet és négy névjegyzék – alapján azonban betekintést nyerhetünk ennek a kérészeletű kezdeményezésnek a történetébe. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a szövetség titkára Küry Béla volt. 1944. július 12-én kapta a felkérését, így érhető, hogy az iratok miért az ő hagyatékában találhatók. Az első jegyzőkönyv az 1945. július 15-én tartott közgyűlésről készült,⁴⁰ amelynek melléklete Küry titkári jelentése az 1944. június 6. és 1945. július 15. közötti időszakról.⁴¹ A tizennyolc oldalas jelentés részletes tájékoztatást ad a szövetség működésének kezdeti időszakáról.

Ezek alapján a Szabad Magyarok Szövetségét 1944. június 6-án, a normandiai partraszállás napján a demokrácia régi magyar hívei hozták létre Rómában, akik közül sokan – Küry Béla szerint – „a náci kormány iránti engedelmességet megtagadva” lemondtak állásukról.⁴² A szövetség létrehozása a háború után a római, sőt az olaszországi magyarok első demokratikus megnyilvánulása volt.⁴³ 1944. június 16-án Apor Gábor báró, szentszéki kö-

³⁵ NAGY Csaba (szerk.), *A magyar emigráns irodalom lexikona* (Budapest 2000) 592.

³⁶ Küry 28. – magyarul 2 oldal és Küry 29. – olaszul 4 oldal.

³⁷ „Il contenuto di questo libretto vuol rappresentare l’insieme delle tragedie moderne le cui conseguenze dobbiamo scontare in questa guerra in quanto ciò non è avvenuto prima.”: Küry 30.

³⁸ Küry 6–18.

³⁹ BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza (1945–1985) 1–2* (Budapest 1989).

⁴⁰ Küry 7.

⁴¹ Küry 6.

⁴² A megalakulást valójában az tette lehetővé, hogy 1944. június 4-én Róma felszabadult. Az alapítók egy része 1943. szeptember 8. után mondott le állásáról. Ezen a napon 19.42-kor mondta be a rádió a fegyverletételt. OLIVA, Gianni, *La Grande storia della resistenza 1943–1948* (Torino 2018) 80–82; a korszakhoz: RANZATO, Gabriele, *La liberazione di Roma, Alleati e resistenza (8 settembre 1943 – 4 giugno 1944)* (Bari–Roma 2019).

⁴³ Fejérdy András nemrég megjelent tanulmányában ezzel szemben azt írja, hogy a szövetség 11 taggal július 2-án alakult, és az alapító Apor Gábor volt: FEJÉRDY András, *Magyary Gyula visz-*

vet és a követség alkalmazottai Luttor Ferenc követségi tanácsos kivételével megtagadták az engedelmességet a Sztójay-kormánynak, és Apor Gábor követ felvételét kérte a szövetségbe.⁴⁴ Kűr naplójába 1944. június 15-én ezt írta:⁴⁵

„Báró Apor Gábor, római szentszéki követ bejelentette, hogy megszakított minden érintkezést a jelenlegi budapesti kormánnyal, s rádión felhívta a berni, Helsinki [sic!], stockholmi, lisszaboni és madridi követeket, valamint az istanbuli [sic!] főkonzult egy bizottság (comité) megalakítására a magyar alkotmány szabadságának megvédése érdekében.”⁴⁶

Az újonnan megalakult szövetség június második felében tizenöt főből álló testületet választott úgy, hogy abban minden társadalmi réteg képviselve legyen. A jelentés ábécésorrendben sorolja fel a tagokat, akik két kivétellel mind rajta vannak a már említett 1943-as névsoron:⁴⁷

szaemlékezései, in FEJÉRDY András (szerk.), „I was Francis Moly”. *Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra* (Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források) (Budapest 2019) 25–76. 62, 241. jegyzet. A tanulmány közli a szövetség és az Office of Strategic Services (a továbbiakban: OSS) kapcsolatára vonatkozó forrásokat.

⁴⁴ A Sztójay-kormány 1944. március 22-én jutott hatalomra. BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848–1992* (Budapest 1992) 173. Apor Gábor 1939. január 19-én adta át követi megbízólevelét. NÉMETH, *A római...* 31–32. Luttor Ferenc a követségi tanácsosság mellett 1928-tól az RMA Papi Osztálya, majd az abból önállóuló PMI rektora volt. A háború végén beköltözött a Vatikánba. TÓTH Tamás, *A Pápai Magyar Intézet Róma* (Róma–Budapest 2017) 17–29.

⁴⁵ Kűr 3.

⁴⁶ Csorba László az olasz–magyar kapcsolatokról írt munkájában ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Apor átállását nem fogadták el a Vatikánban – értesítette a történetekről kormányát a szentszéki olasz követség –, mert a Szentszék elismerte az aktuális (Sztójay-féle) kormányt, így ekkor vette át a követség vezetését Luttor egyháziügyi tanácsos, ld. Archivio Storico-diplomatico del Ministero degli Affari Esteri Affari Politici (ASDMAE AP) 1931–1945 Ungh. B. 37. Francesco Babuscio Rizzo feljegyzése (Salerno, 1944. június 19.). – A jelentés mellett elfekszik egy irat, amely szerint Apor táviratban szólította fel öt követtársát (Bern, Helsinki, Stockholm, Lisszabon, Madrid) és az isztambuli főkonzult a szembe fordulóhoz való csatlakozásra, ld. ASDMAE AP 1931–1945 Ungh. B. 37. »Documentazione« (Róma, 1944. június 17.). Erről így írt Bakách-Besseney György volt svájci követ 1944. július 28-án a németek előtt a budapesti török követségen rejtőzködő volt miniszterelnöknek, Kállay Miklósnak: »Róma felszabadítása után Apor felszólítást intézett követtársaihoz, hogy csatlakozzanak hozzá, mikor azonban megtudta, hogy a követi komité már három hónapja működik, ő is titkárával (Perczel) ehhez csatlakozott«, ld. Barcza 1994. II. 359. – Egy másik olasz külügyi följegyzés ennek kapcsán megjegyzi: Apor a szembe fordulás időpontjának megválasztásánál figyelembe vehette azt is, hogy a szövetségesek immár fölszabadították Rómát, ld. ASDMAE AP 1931–1945 Ungh. B.37. »Appunto«. Vidan (?) följegyzése (Salerno, 1944. június 16.) 21.”: CSORBA László, *A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956* (MTA disszertáció, Budapest 2010) 21, 102. jegyzet.

⁴⁷ A tagok foglalkozása az 1943-as névsorban fel van tüntetve, illetve az intézőbizottság névsorán is (Kűr 16.).

Apor Gábor
 Aradi Zsolt⁴⁸
 Boros János
 Csurgay József⁴⁹
 Huszka István⁵⁰
 Kiss László⁵¹
 Kovács László⁵²
 Kovács Pál⁵³
 dr. Krajcsovics Rudolf⁵⁴
 dr. Lénárd Sándor⁵⁵
 dr. Magyary Gyula⁵⁶
 Tolnay Ákos⁵⁷

⁴⁸ Az 1943-as névsorban nem szerepel, annak ellenére, hogy életrajzi adatai szerint 1936-tól Rómában élt. Életútjára lásd: NAGY 33. Az olasz külügyminisztériumban lévő feljegyzésen ez áll róla: „Aradi, ex addetto stampa della stessa Legazione presso la Santa Sede, che trovasi ora a Bari al Centro Anglo-Americano per i Balcani ove si occupa della propaganda radiofonica in lingua ungherese.”: ASDMAE AP 1931–1945 Ungh. B.37. „Appunto” Associazione dei Liberi Ungheresi. (Róma, 1944. szeptember 19.). Idézi: CSORBA, A római magyar követ jelenti... 21, 101. jegyzet. 1944 júniusától az OSS munkatársa volt. FEJÉRDY, „I was...” 61, 238. jegyzet.

⁴⁹ A római Campo Verano temető közös magyar sírjában nyugszik, 1958-ban hunyt el. NÉMETH, *Adalékok... 1973–1999* 174.

⁵⁰ Az 1943-as névsorban foglalkozása követségi sajtó tanácsos.

⁵¹ Az 1943-as névsorban foglalkozása filmrendező. 1940-től élt Olaszországban. *Magyar filmlexikon* (szerk. Veress József; Budapest 2005) 521. A szövetség több tagjával együtt került az OSS kötelékébe. FEJÉRDY, „I was...” 62–63.

⁵² Az 1943-as névsorban nem szerepel. 1944. december 6-án olasz állampolgár lett, ezért megvált igazgatóbizottsági tisztségétől. Érdemei elismeréseként tiszteletbeli taggá választották. Pápán született 1908-ban, zsidó származású. 1934-ben telepedett le Rómában. A zsidómentő Albert Göring orvosa és barátja volt, tőle kapott menlevelet Róma német megszállása idején. CSERÉPFALVI-GALLIGAN Katalin, *Egy másik Göring*, in *Népszabadság* 59 (2001. június 30.) 22–23: <http://nol.hu/archivum/archiv-23121-12405> (2019.03.11.).

⁵³ Az 1943-as névsorban nem szerepel. Üveg- és vákuumtechnikus volt. 1944 októberében az OSS megbízásából Magyary Gyulával együtt Budapestre érkezett. A munkások között kellett szerveznie az ellenállást. Lásd róla még a 124-es jegyzetet.

⁵⁴ Huszonnégy éves korában, 1928-ban hagyta el Magyarországot. Padovában szerzett általános orvosi diplomát. Londonban szakosodott szájsebészetre. 1936-ban telepedett le Rómában, ahol sztomatológiai magánrendelőt nyitott. 1957-ben lett a Magyar Máltai Lovagok Szövetségének magisztrális lovagja. 1975-ben hunyt el. VAJAY Szabolcs, *A Máltai Rend magyar lovagjai 1530–2000 I–II* (Budapest 2002) I, 399. A római Campo Verano temetőben, a közös magyar sír mellett létrehozott máltai sírban nyugszik (38-as parcella, 9-es sír). NÉMETH, *Adalékok... 1963–1973* 127–128. A sír fényképe: CSORBA, *Magyar emlékek Itáliában* 221.

⁵⁵ Rómában 1938-tól élt, 1945–1947 között az RMA orvosa volt, 1951-ben kivándorolt Brazíliába. NAGY 612. Az 1943-as névsor szerint a foglalkozása író. Életrajzi írása 1938-ról és 1943-ról: LÉNÁRD Sándor, *Római történetek* (Budapest 1969). Világhírűvé a *Micimackó* latinra fordítása tette.

⁵⁶ Magyary Gyuláról később még bővebben lesz szó.

⁵⁷ Rövid életrajza szerint a KSZ-ben publikált. Rómában halt meg 1981. február 6-án. NAGY 967. A folyóirat repertóriumának névmutatójában azonban nem található a neve. *Katolikus Szemle-repertórium. 30 év munkája 1949–1979* (Róma 1980). Az 1980–1981-es évfolyamokban sem talál-

Vándor István⁵⁸
Vaskó Béla⁵⁹

A felsorolást így folytatja a jelentés: „az itt felsorolt 15 római magyar, mint a megalakult Szövetség vezetősége szerepelt a Szövetségesek előtt.”

A névsorban csak tizennégyen szerepeltek, a tizenötödik Küry volt, saját nevét azonban kihagyta. A titkári jelentés szerint a névsort az alapításban aktívan közreműködő Aradi Zsolt és Vándor István június végén adták át a szövetségeseknek (OSS).

A névsorban egy pap neve szerepel, dr. Magyary Gyuláé, akit Serédi Jusztinián bíboros, prímás, esztergomi érsek 1940. február 20-án küldött Rómába magasabb tanulmányok végzésére.⁶⁰ Apor Gábor követ ajánlására, július 2-án került kapcsolatba az OSS-szel.⁶¹ Ennek lett a következménye, hogy a casertai székhelyű Angol-Amerikai Főparancsnokság 1944. október 7-én megbízatással Magyarországra küldte, ahonnan 1945. március 23-án érkezett vissza Rómába.⁶² Rajta kívül a szövetségnek még három tagja, Aradi Zsolt, Katona Pál és Tóth Imre (Amerigo) dolgozott az OSS kötelékében.⁶³

A titkári jelentés a továbbiakban beszámol arról, hogy a szövetség első nyilvános megjelenésére 1944. július 22-én került sor, amikor részt vettek a Fosse Ardeatinénél kivégzett Kereszti Sándorért bemutatott szentmisén, és koszorút helyeztek el a vértanúk halálának helyén.⁶⁴ Küry naplójába 1944. március 23-án ezt jegyezte be:⁶⁵ „A Via Rasellán pokolgépet robbantottak az antifasiszták német rendőrcsapat menetelése közben. 32 német katona meghalt.” Másnap, március 24-én a Rómát megszállásuk alatt tartó németek

ható tőle írás.

⁵⁸ Az 1943-as névsorban foglalkozása tisztségviselő.

⁵⁹ A jegyzőkönyvekben keresztneve olykor tévesen József.

⁶⁰ FEJÉRDY, „*I was...*” 51, a kiküldő levél fotója: 260.

⁶¹ Uo. 63.

⁶² Küldetésének történetét hét hangszalagra mondta, amely megjelent nyomtatásban. Lásd: 43. jegyzet. Küldetéséről Fejérdy ezt írja: „Magyary – és talán maga Apor Gábor is – kezdetül úgy tekintett magára, mint aki nem elsősorban az amerikaiak ügynökeként, hanem saját elhatározásából és a Római Szabad Magyarok Szövetsége tagjaként [...] hajlja végre feladatát.”: FEJÉRDY, „*I was...*” 64. A szövetség általunk bemutatott irataiban erről nem történik említés.

⁶³ BARE, Duncan, Angleton magyarjai. Esettanulmány az USA Rómában működő közép-európai katonai elhárításának történetéből, 1945–1946, in Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti levéltára internetes folyóirata 10 (2016) 2/5: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00038/pdf/epa01268_betekinto_2016_2_3.pdf (2019.06.27.). Tóth Imre életrajza: NEMES Péter, Amerigo Tot – Tóth Imre (1909–1984): <http://amerigotot.com/eletrajz-2> (2019.06.12.). 1933. június 4-én érkezett Rómába. 1936-ig a Via Giulian, a Collegium Hungaricum lakott.

⁶⁴ A merénylet és a megtorlás története: PORTELLI, Alessandro, *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine e la memoria* (Roma 2012); RANZATO 368–427.

⁶⁵ Küry 3.

minden német katonáért tíz embert végeztek ki, a pontatlan számítás miatt 335 embert, köztük 75 zsidót. A kivégzetteket elsősorban a börtönökben fogva tartottak közül választották ki. Ezek között volt Kereszti Sándor, akit a Gestapo 1944. február 21-én tartóztatott le.⁶⁶ A Regina Coeli börtönben tartották fogva. Sírja a 298-as számú, az emlékhely nyilvántartásban úgy szerepel, mint a Gruppo Mazziniani d’Azione tagja.

Eredeti neve Keller volt, egyik ágról zsidó származású. A zsidótörvények elől menekült Magyarországról a nővérehez Rómába, aki még a harmincas években egy olasz régiségkereskedőhöz ment férjhez.⁶⁷ Az 1956-os forradalom után a kommunista magyar kormányzat diplomatái megkísérelték antifasiszta kultuszát ápolni, de amikor arra a következtetésre jutottak, hogy nem volt antifasiszta harcos, hanem – Csorba László megállapítása szerint – „csak egy embertelen kor és rendszer vétlen áldozata”, a kezdeményezés hamar elhalt.

Ezzel szemben a kortárs Küry nagy figyelmet szentelt személyének. Elismerést szavaztatott meg Eugenio Curziónak, aki tizenöt oldalas füzetet írt Keresztiről,⁶⁸ és az *Italia Libera* c. lap (amely a Partito d’azione értesítője volt 1943–1945 között) egyik számának 250 példányát ingyen a szövetség tagjainak rendelkezésre bocsátotta.⁶⁹ A füzetben írtak szerint Kereszti Sándor alhadnagy volt a magyar hadseregben, a szovjet fronton harcolt.⁷⁰ 1942-ben Riminiben megismerte Curzio feleségének lánytestvérét, akit hamarosan eljegyzett. Így került baráti kapcsolatba Curzióval, aki fiának tekintette. Közös antifasiszta akciókban vettek részt, otthonaikban büjtattak olasz katonákat. 1943 novemberében, amikor a németek az esküt nem tett olasz katonákat egyre jobban keresték, a náluk menedéket találókat Serronéba vitték, Rómától délre. Ennek környékén angol, jugoszláv, lengyel és dél-afrikai menekültekre akadtak, akikkel Kereszti tudott beszélni, mert sok idegen nyelvet ismert, köztük a németet is. Curzio szerint kapcsolatba lépett Hugh O’Flaherty írral, aki 1938-tól a Sant’Uffizio alkalmazásában állt.⁷¹ Az általa létrehozott hálózat több mint négyezer embernek nyújtott menedéket.⁷²

⁶⁶ A nemzeti emlékhely honlapja: <http://www.mausoleofosseardeatine.it> (2019.03.11.). A kivégzettek között 57-en voltak a Partito d’azione tagjai.

⁶⁷ CSORBA, *Magyar emlékek Itáliában* 224. Az 1943-as névsorban nem szerepel.

⁶⁸ CURZIO, Eugenio, *Un grande eroe ungherese caduto per l’Italia – Alessandro Kereszti* (Editoriale Campidoglio, h.n. 1944). Egy példánya ismert a zürichi Zentralbibliothekban. Az eseményeket a szerző 1944. szeptember 30-án jegyezte le.

⁶⁹ A lapról lásd: FERRATINI TOSI, Francesca – GRASSI, Gaetano (a cura di), *L’Italia libera. Organo del Partito d’azione 1943–1945* (Feltrinelli Reprint, Milano 1975).

⁷⁰ Más források ezt még nem erősítették meg.

⁷¹ Hugh O’Flaherty életrajza és háború alatti tevékenysége: GALLAGHER, J. P., *La Primula Rossa del Vaticano* (Milano 1973) 10–17. A könyv nem tesz említést Kereszti Sándorral való kapcsolatáról.

⁷² GALLAGHER 167.

A Keresztiéknél bújtatott angol katonákat is segítette. Keresztit a németek szolgálatában álló olasz hölgyek közreműködésével tartóztatták le 1944 februárjában. Kivégzésének első évfordulóján, 1945. március 24-én a szövetség delegációja részt vett a megemlékezésen, és Küry beszédet is mondott.⁷³ Irathagyatékában fennmaradt egy magyar nyelvű írása, amelyet ez az esemény ihletett.⁷⁴ Naplójába 1945. március 23-án ezt jegyezte be:⁷⁵ „A múlt év márc. 23-án kivégzett 320 áldozatának az évfordulója alkalmából több gyász ünnepet [sic!] rendeznek, így az Adriano színházban Prof. Arcarelli tart gyászbeszédet (a rádióban is). Gyászmise S. Maria degli Angeliben.”⁷⁶

A szövetség intézőbizottsága 1944. július 31-én tartotta első ülését, amelyen szervezeti kérdésekről tárgyaltak. Augusztus 1-jén egyik tagjuk, Papp Géza fogorvos jóvoltából irodához jutottak, amelynek berendezéséhez többen hozzájárultak.⁷⁷ Erre vonatkozóan Küry augusztus 1-jén ezt jegyezte be naplójába:⁷⁸ „A »Corriere di Roma« hirdetésben felhívja a »Szabad Magyarok«-at jelentkezésre (Via Propaganda Fide 27 III 62453).”

A jelentkezőkről részletes adatlapot készítettek. Csak Rómában lakó magyar lehetett tagja a szövetségnek. Augusztus 17-i ülésükön elhatározták, hogy nem vesznek fel olyan személyt, aki a németekkel együttműködött, vagy az éppen hatalmon lévő magyar kormány szolgálatában áll. Ezen az ülésen Milloss M. Aurélt, a római operaház balettigazgatóját az intézőbizottság tagjává választották, így annak vele együtt tizenhét tagja lett,⁷⁹ a megalakuláskor választott tizenöt taghoz ugyanis időközben a később híressé vált szobrász, Tóth Imre (Amerigo) is csatlakozott, aki a Via Marguttán lakott, ugyanazon a címen, ahol korábban Küry. Bár a jegyzőkönyv erről nem tesz említést, az irathagyatékban megtalálható az intézőbizottságnak egy olyan

⁷³ Szerették volna, ha erről megjelenik egy hír az újságokban, de ez nem sikerült. Titkári jelentés 1945. július 15. (Küry 6.).

⁷⁴ Küry 31–32. A két példányban fennmaradt írás 7, illetve 4 oldalas.

⁷⁵ Küry 3.

⁷⁶ Ténylegesen 335 embert végeztek ki.

⁷⁷ Papp Géza neve szerepel az 1943-as névsorban. A harmincas évek végétől élt Nápolyban, majd Rómában, ahol az egyik legismertebb fogorvos lett. Cs. Szabó László gimnáziumi osztálytársa és jó barátja volt. HAFNER Zoltán, *Roma summus Amor*, Cs. Szabó László és Szőnyi Zsuzsa levelezése (Budapest 1999) 192. Adományozó Szász Viktor volt, aki az 1943-as névsor szerint követségi irodaigazgató volt, a háború alatt, a köztes időben svéd megbízatásból adminisztratív szempontból vezette a magyar követséget (CSORBA, A római magyar követ jelenté... 15), valamint Kovách Gyula, aki az 1943-as névsor szerint kereskedelmi főtítká, kormánytanácsos volt. Róla még lesz szó.

⁷⁸ Küry 3.

⁷⁹ Az intézőbizottság nagy meglepéssel értesült az amerikai és olasz lapokban megjelent méltatásairól. 1945. július 26-i jegyzőkönyv (Küry 8.). Neve szerepel az 1943-as névsorban. Életrajza: VEROLI, Patrizia, *Millos. Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità* (Lucca 1996). A római operaház előcsarnokában 1998-ban elhelyezett emléktáblája: CSORBA, *Magyar emlékek Itáliában* 230–231.

névsora, amelyen a tizenhét név szerepel foglalkozásukkal, lakcímükkel és telefonszámukkal.⁸⁰ A lap alján az áll, hogy a pirossal aláhúzott nevek az ötös bizottság tagjai. Ez az irat másolat, egy név sincs pirossal aláhúzva rajta, az olasz külügyminisztérium levéltárában azonban megtalálható ugyanez a névsor, amelyen a következő öt név van pirossal szedve:⁸¹ Kiss László, Küry Béla, Lénárd Sándor, Magyary Gyula, Vándor István. Az ötös bizottság létrehozásáról sem a titkári jelentés, sem a jegyzőkönyvek nem tesznek említést.

A szövetség szerette volna az olasz sajtóban elhelyezni Barcza György disszidens követnek az ideiglenes magyar kormányhoz intézett sürgönyét, de nem sikerült.⁸² Az augusztus 31-én tartott intézőbizottsági ülésen három tag – köztük Küry – megbízást kapott egy sajtónyilatkozat elkészítésére, amely azonban szintén nem jelent meg. Ugyanakkor hirdetést tudtak közzétenni az *Union Jack* angol és a *Stars and Stripes* c. amerikai lapokban az angol hadseregben szolgáló magyar zsidó katonák és az amerikai hadsereg magyar származású tagjai részére.⁸³ Sikeres volt a hirdetés, mert vagy ötven katona megkereste a szövetséget. Könyveket adtak nekik, és néhányukat vendégül látták római magyar családok. A szövetség az olasz kapcsolatok ápolására is törekedett. Látogatást tettek Andrea Doria Pamfili hercegnél, Róma polgármesterénél és Giovanni Visconti Venosta külügyi államtitkár-nál.⁸⁴ Ez utóbbi látogatásra, amelyen az előbb említett öttagú bizottság vett részt, 1944. szeptember 19-én került sor.⁸⁵

⁸⁰ Küry 16.

⁸¹ A külügyi államtitkárnál tett látogatásról készült feljegyzés, ASDMAE AP 1931–1945 Ungh. B.37. „Appunto” Associazione dei Liberi Ungheresi (Róma, 1944. szeptember 19.). Idézi: CSORBA, A római magyar követ jelenti... 21, 101. jegyzet.

⁸² A volt londoni követ formálisan 1944. április 3-án alakította meg a Követi Bizottságot, amely Magyarország valós érdekeit iparkodott képviselni a szövetségeseknél. BARCZA György, *Diplomata-emlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni nagykövetének emlékirataiból* (Budapest 1994) II, 125–142. Vö. PRITZ Pál, *Iratok a külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945* (Budapest 1994) 446; BORBÁNDI 1,33.

⁸³ Mindkét lap katonáknak készült. A *Stars and Stripes* c. lapot 1861-ben adták ki először. A II. világháború alatt 1942 és 1945 között jelent meg Európában. Mind a mai napig létezik: [https://en.wikipedia.org/wiki/Stars_and_Stripes_\(newspaper\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Stars_and_Stripes_(newspaper)) (2019.06.12.).

⁸⁴ Andrea Doria Pamphili 1944. június 10. és 1946. december 12. között volt polgármester. A szövetségesek nevezték ki a kormány egyetértésével. CARACCILO, Alberto, *I sindaci di Roma* (Róma 1993) 40 és 90. Küry is bejegyezte naplójába (Küry 3.) 1944. június 10-én, hogy „Principe Doria Pamphili Róma polgármestere”, amit aláhúzott. Hivatalát, a napló szerint, június 13-án vette át. Június 9-nél ez a bejegyzés olvasható: „Bonomi megalakította kormányát, amely 20 év után Olaszország első demokrata kormánya.” Az 1944. november 26-i bejegyzésben olvasható, hogy „Bonomi kormánya lemondott”, majd december 10-én új kormányt alakított. Vö. MAMMARELLA, Giuseppe, *L'Italia contemporanea 1943–2011* (Bologna 2012) 40–46.

⁸⁵ ASDMAE AP 1931–1945 Ungh. B.37. „Appunto” Associazione dei Liberi Ungheresi (Róma, 1944. szeptember 19.). Idézi: CSORBA, A római magyar követ jelenti... 21, 101. jegyzet.

1944. szeptember 26-án történt meg a szövetség közjegyzői bejegyzése. Ekkor készítették el a tizenöt pontból álló alapszabályzatot, mely szerint legfőbb szervük a közgyűlés. A 2. pont kimondta, hogy Magyarországon külföldi elemek elfojtották az alkotmányos szabadságot, ezért törvénytelennek tekintik a Szovjetunió elleni háborút. Az alapszabályzatban írtaknak megfelelően többször össze akarták hívni a közgyűlést, de irodájuk nem volt erre alkalmas. Az RMA működése 1943-tól szünetelt, az épület ténylegesen a Vatikánban lakó Luttor Ferenc igazgatása alatt állt, aki a Sztójay-kormányhoz volt lojális, így arra nem volt lehetőség, hogy a szövetség közgyűlését ott tartsák meg.⁸⁶ Létszámuk 1944. október 15-én nyolcvan fő körül volt. Az 1944. október 3-i ülésen megállapították a tagfelvétel szabályait. Az 1944. novemberi ülésen elhatározták, hogy felveszik a kapcsolatot a londoni Szabad Magyar Mozgalommal és az Egyesült Államokban működő *Szabadság* c. lappal, valamint néhány magyar külképvisellel.⁸⁷ Táviratokat akartak küldeni nekik, de végül egyet sem sikerült eljuttatni a címzettekhez. Október elején az amerikai kémelhárító csoport egyik tagja látogatást tett náluk, és nagyon elégedett volt azzal, amit tapasztalt. Karácsonyra három rászoruló magyarnak gyűjtöttek adományt. 1944. december 27-én csatlakoztak a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, amelyről Küry ezt írta naplójába december 23-án:⁸⁸ „Debrecenben szabad magyar kormányt neveztek ki, amely már meg is kezdte működését.” A római szovjet követségen keresztül küldték el a kormánynak az alábbi táviratot:

„A Szabad Magyarok Szövetsége, amely 1944. június 6-án alakult Rómában a német elnyomás és a bérenc kormány elleni harc céljából és azért, hogy a szabad és demokratikus Magyarországot küzdjön, nagy örömmel és megelégedéssel fogadta az ideiglenes nemzeti kormány megalakulásának hírért. Bejelenti csatlakozását és utasításokat kér, hogy Rómában és Olaszországban való tevékenységével minél jobban elősegíthesse a kormány munkáját.”

Válasz nem érkezett. Több nemzet hasonló szervezetével is törekedtek felvenni a kapcsolatot, de a kezdeti lépések után minden kísérletük kudarcot

⁸⁶ CSORBA László, *A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között*, in *Száz év...* 37. Luttor a szövetséget a Sztójay-kormány támogatására szeretne volna rábírní, Magyarü küldetését pedig jelentette Berlinbe. FEJÉRDY, „I was...” 66–67 és uo. 258. jegyzet, valamint 131 és uo. 220. jegyzet.

⁸⁷ A Clevelandben megjelenő folyóiratról említést tesz: NAGY 902. Az 1946. január 19-i ülésen (Küry 10.) örömmel értesültek róla, hogy december 20-án feladott táviratukat, amelyben Magyarország részére segítséget kértek, a folyóirat első oldalán közölte.

⁸⁸ Küry 3. A kormány december 22-én alakult: BÖLÖNY 95.

vallott. Kapcsolatot kerestek a Milánóban élő Markovits István orvossal is, hogy létrehozzák ottani tagszervezetüket.⁸⁹

1945. május 1-jén a szövetség az RMA-ra költözött, amit a szövetség pap tagja, Magyar Gyula tett lehetővé, akit 1945. március 16-án Teleki Géza miniszter bízott meg az RMA ideiglenes vezetésével.⁹⁰ Az 1945. május 22-i igazgatóbizottsági ülésen tisztázták a Vörös Kereszt és a szövetség kapcsolatát. A római magyar Vörös Keresztet Krajcsovics Rudolf és Magyar Gyula szervezték meg. A szövetség egy alkalommal tízezer lírát adományozott nekik. A szövetség sajnálattal vette tudomásul, hogy a magyar segélyszervezet hamar megszűnt. Szükségesnek tartották, hogy tagjaik az érkező menekült magyarok kihallgatásán segédkezzenek. Küry bejelentette, Magyar Gyula mindent megtett, hogy helyet biztosítson az épületben a szövetség közgyűlésének, mégsem tarthatták meg tavasszal, mert az RMA-ra menekülteket fogadtak be. A titkári jelentés beszámolt arról is, hogy az összehívott közgyűlés alkalmával rendes tagjaik száma 86, egy tiszteletbeli tagjuk van és hét olyan magyar nő, akiknek férje olasz. Ez arra utal, hogy egy év alatt nem nagyon gyarapodott a tagság létszáma. Működésük megítélése nem volt egyértelmű. Mivel a szovjet követséggel is kapcsolatban álltak, egyesek oroszbarátnak (russzofilnak) tartották őket, mások viszont reakciónak. Ezeket a vádakot visszautasították, de nem válaszoltak rá.⁹¹

A közgyűlést végül Magyar Gyulának köszönhetően 1945. július 15-én, vasárnap délelőtt megtarthatták az RMA épületében. Apor Gábor korelnökként foglalta el az elnöki széket és nyitotta meg az ülést. A jegyzőkönyv hitelesítésére Magyar Gyulát és Vándor Istvánt kérte fel, majd megállapította, hogy a 81 rendes tag közül 42 tag van jelen személyesen, illetve képviselő útján.⁹² Öt tagból álló szavazatszedő bizottságot választottak, elfogadták az évi zárszámadást és a költségvetést is. A maradvány 1706 líra volt. Elhatározták, hogy nem választanak tisztségviselőket, elkerülendő az esetleges nehézségeket és torzalkodásokat, hanem a szövetséget a következő közgyűlésig, legfeljebb azonban egy évig a tizenöt tagból álló intézőbizottság vezeti. Ennek eldöntéséhez titkos szavazásra nem volt szükség. Ezt követően javaslatot tettek a tagokra. A javasolt új tagok:⁹³ dr. László Sándor orvos, Moskovits István, az Istituto Internazionale d'Agricoltura tisztségviselője⁹⁴ és Vajda Miklós fogtechnikus voltak. Kimaradt Csurgay József (fodrász), Kiss László (filmrendező), annak ellenére, hogy az ötös bizottság tag-

⁸⁹ Az 1945. július 26-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve (Küry 8.) szerint Küry személyesen akarta felvenni a kapcsolatot.

⁹⁰ Kinevezésének története: FEJÉRDY, „I was...” 69 és 216.

⁹¹ 1944. július 15-i titkári jelentés (Küry 6.).

⁹² Ez ötten kevesebb, mint amiről Küry beszámolt.

⁹³ Mind szerepelnek az 1943-as névsorban, ahol foglalkozásuk és címük is fel van tüntetve.

⁹⁴ A Via Margutta 7. szám alatt lakott.

ja volt, Kovács László (orvos) és a Budapesten kivégzett Kovács Pál (üveg- és vákuumtechnikus).

A közgyűlésen titkos szavazással megválasztott tizenöt fős testület a következő lett:

1. Apor Gábor báró, volt szentszéki követ
2. Aradi Zsolt újságíró
3. Boros János cukrász
4. Huszka István tisztviselő
5. dr. Krajcsovics Rudolf fogorvos
6. dr. Küry Béla titkár
7. dr. László Sándor orvos
8. dr. Lénárd Sándor orvos
9. dr. Magyary Gyula egyetemi tanár
10. Moskovits István tisztviselő
11. Tolnay Ákos filmíró [sic!]
12. Tóth Imre (Amerigo Toth) szobrász
13. Vajda Miklós fogtechnikus
14. Vándor István, a Littori S. A. vállalat igazgatója
15. Vaskó Béla asztalos

Boros János javaslatára elhatározták, hogy hirdetéseiket ezentúl az *Il Tempo* és az *Il Momento* című napilapokban ingyen fogják közzétenni. Indítványozásra megtárgyalták Küry Béla tiszteletdíját is, aki felkérésekor kapott tiszteletdíjat, de később lemondott róla. A fejlemények alapján feltehetően továbbra sem kért tiszteletdíjat, de ez a jegyzőkönyvből nem derül ki, mert a vége hiányzik, nincs rajta a felkért hitelesítők aláírása.⁹⁵

A szövetség története az első közgyűlést követően az igazgatóbizottság üléseiről fennmaradt öt jegyzőkönyv alapján követhető nyomon, amelyek közül az első 1945. július hónapban készült, a másik négy 1946 első három hónapjában.⁹⁶ Amint a meglévő jegyzőkönyvekből kiderül,⁹⁷ a köztes időszakban is tartottak üléseket, de azok dokumentációja eddig sajnos nem került elő. Az üléseknek minden alkalommal az RMA könyvtárterme adott helyet.

Az 1945. július 26-i jegyzőkönyv tanúsága szerint a szövetség készült arra, hogy a magyar diplomaták visszatérnek a követségre, ezért munkájuk

⁹⁵ A jegyzőkönyv meglévő része 4 oldalból áll, 2 lapon.

⁹⁶ Küry 9–12.

⁹⁷ Az 1946. január 4-i jegyzőkönyv (Küry 9.) tesz említést egy 1945. december 13-i ülésről.

előkészítése céljából előfizették az olaszországi lapok magyar sajtószemléjét.⁹⁸ Elhatározták, hogy a fasizmussal szembeni bátor kiállása miatt száműzetésbe kényszerült és onnan hazatért Francesco Nitti volt miniszterelnöknek levelet küldenek, és személyesen is felkeresik kifejezve köszönetüket azért, amit az I. világháború után az igazságon és megértésen alapuló béke megteremtéséért tett. Olaszország miniszterelnökeként 1919. június 13. és 1920. június 15. között a béketárgyalásokon a Magyarország javára kedvező brit álláspontot támogatta, amelynek képviselője Lloyd Georg volt.⁹⁹ Továbbá a szövetség kisebb segílyt nyújtott Szócska Adorján egyetemi hallgatónak. Nagyobb támogatásra is kaptak kérelmet, de azt nem tudták teljesíteni.

Az 1945. év második felének története homályba vész. A következő jegyzőkönyv, amely megtalálható az iratgyűjteményben, az 1946. január 4-én tartott ülésen készült.¹⁰⁰ Ezen Aradi Zsolt, aki közreműködött a szövetség létrehozásában, bejelentette, hogy valószínűleg nyolc hónapig távol lesz, és erre az időre visszavonul a bizottsági tagságtól.¹⁰¹ Helyére a következő közgyűlésig Weissmahr Tibort választották meg.¹⁰² A megváltozott körülmények miatt elhatározták, hogy szélesebb körű szociális, kulturális és politikai tevékenységbe kezdenek. Apor Gábor javaslatára gazdasági és kulturális albizottságot alakítottak. Az öt tagból álló kulturális bizottság pontokba szedve fogalmazta meg teendőit, amelyeket László Sándor ismertetett.¹⁰³ Ezek a következők voltak: a hatékony működés feltétele alkalmas helyiség, ahol a római magyarok rendszeresen összejöhetnek (1. pont). Szükséges az olasz–magyar kultúrkapcsolatok kiépítése (2. pont). Javasolták, hogy a szövetség életébe vendégtagként vonják be a Rómába újonnan érkező magyarokat (3. pont), és vegyék fel a kapcsolatot a milánói szervezettel (4. pont).¹⁰⁴ A négy tagból álló gazdasági bizottság is pontokba szedve fogalmazta meg a teendő-

⁹⁸ A jegyzőkönyv 3 oldalból áll, 2 lapon.

⁹⁹ Életrajza és levelei: JUHÁSZ Balázs, *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséhez 1919–1920* (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és tanulmányok 1) (Budapest 2018) 170–171, különösen 138–140, 142. CARTLEDGE, Bryan, *Trianon egy angol szemével* (Budapest 2009) 111–112, 117. A békeszerződéssel kapcsolatos nézetei: NITTI, Francesco Saverio, *Scritti politici I. L'Europa senza pace. La decadenza dell'Europa. La tragedia dell'Europa* (a cura di Maria Sandirocco; Bari 1959) 129–134, 412–416.

¹⁰⁰ Kűrű 9. A jegyzőkönyv 5 oldalból áll, 3 lapon.

¹⁰¹ Nagy Csaba szerint 1945-től Ausztriába költözött, majd 1948-tól az Egyesült Államokba. NAGY 33. Többször visszatért azonban Rómába, 1947-ben Rómában rákos daganattal operálták. Római lakásában egy ideig Nyisztor Zoltán lakott. ADRIÁNYI Gábor – CSÍKY Balázs, *Nyisztor Zoltán* (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae XVII) (Budapest 2005) 228.

¹⁰² Szerepel az 1943-as névsorban, foglalkozása nincs feltüntetve.

¹⁰³ Tagok: Apor Gábor, Boros János, Huszka István, László Sándor, Aradi Zsolt. Utóbbi annak ellenére, hogy bejelentette távolmaradását.

¹⁰⁴ A negyedik pont már korábbi jegyzőkönyvekben is szóba került.

ket, amelyeket felkérésükre Küry Béla ismertetett.¹⁰⁵ Ők is szükségesnek találták, hogy a szövetségnek legyen állandó terme az RMA-n kívül (1. pont). A hatékony működéshez javasolták főállású titkár alkalmazását (2. pont). Meghatározták a szövetség havi költségvetési összegét, a titkár és a segédtitkár fizetését (3. pont), valamint állandó jóléti bizottság létrehozását javasolták Krajcsovics Rudolf vezetésével (4. pont). Végül szükségesnek látták a tagdíj bevezetését, amelyet rendes tagoknak havi 50 lírában, vendégnek 10 lírában állapítottak meg (5. pont). Az ülésen meghatározták a szövetség hivatalos óráit. A titkári teendők ellátására egyhangú döntéssel újra Küry Bélát kérték fel, aki ez alkalommal életkörülményeinek változása miatt elfogadta a tiszteletdíjat, mert délutánonként a Via Aurorán lévő amerikai hivatalban magyarok segélyezésével foglalkozott.¹⁰⁶ Az ülést követően az *Il Giornale del Mattino* január 6-i számában *Felhívás a magyaroknak* címmel tettek közzé egy hirdetést az alábbi szöveggel:¹⁰⁷

„A Szabad Magyarok Szövetsége fokozza tevékenységét 1946-ban, különösen is a szociális gondoskodás terén. A Rómában és Olaszországban élő minden honfitárs együttműködését kéri. Új tagok felvétele és konzultáció kedden, szerdán, csütörtökön, pénteken 9-től 12-ig, szerdán és szombaton 5-7.”

Szerették volna növelni a tagság létszámát, ugyanakkor a Magyarország német megszállása, vagyis 1944. október 15. után érkezettekkel kapcsolatban fenntartásokkal voltak, mert csak olyanok lehettek tagok, akik az ellenállási mozgalomban részt vettek. A Magyarországról érkező menekültek fogadására a Krajcsovics Rudolf által vezetett jóléti bizottság javaslatára az RMA-n átmeneti szállást létesítettek tíz fekhellyel.¹⁰⁸ Ezzel az RMA-nak szerettek

¹⁰⁵ Tagok: Krajcsovics Rudolf, Moskovits István, Weissmahr Tibor, Vaskó Béla.

¹⁰⁶ Az intézőbizottság 1946. március 27-i ülésének jegyzőkönyve (Küry 12.) szerint itt rászoruló magyaroknak 60 000 lírát, 400 ebédjegyet és vagy húsz esetben ruhát osztottak ki. Feltehetően ez lehetett a CERES nevű szervezet, amelyet foglalkozásaként az 1943-as névsorra kézzel utólag ráírtak. A Csorba László által idézett 1950-es ügynöki jelentés (A római magyar követ jelenti... 123, 673. jegyzet) erről ezt írta: „1947–51 között az IRO olaszországi részlegénél a magyar irodát vezette, és ennek során szoros kapcsolatban volt a PMI által a Via Giulia-ra befogadott segélyezési részleggel, amelyet Vajda Ferenc vezetett. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.7. Cs-2/1. »Hontalanok« »Amadeo« jelentése (Róma, 1950. május 22.) 136–139.” A Küry halála alkalmából készült emléklapon is olvasható, hogy az IRO munkatársa volt. SZIA-Apor, Irrattár II. (2. kép).

¹⁰⁷ *Il Giornale del Mattino* 2 (1946) 5/2: „Avviso per gli Ungheresi: L’Associazione dei Liberi Ungheresi intensifichera la sua attività nel 1946 e specialmente nel campo sociale. Tutti i connazionali residenti a Roma e in Italia sono preghati di collaborare. Annessione dei nuovi soci e consultazione martedì, mercoledì, giovedì, venerdì dalle 9 alle 12 e mercoledì e sabato 5-7 Via Giulia 1. Telef. 52-0-52.” Megtalálható a Biblioteca Nazionale Centrale di Roma honlapján: www.digitale.bnc.roma.sbn.it/tecadigitale/giornale/TO00185082/1946/n.5 (2019.03.11.).

¹⁰⁸ 1946. január 19-i igazgatóbizottsági ülés jegyzőkönyve (Küry 10.), 4. o., 2. lap.

volna segítséget nyújtani, hogy szabályozott legyen a menekültek fogadása. A szálláson a menekültek tíz napig tartózkodhattak, amit méltányossági alapon két ízben lehetett meghosszabbítani. Igyekeztek az átmeneti szállást otthonosabbá tenni: az 1945-ben a San Pastoréban létrehozott Magyar Otthontól Mócsy Imre jezsuita közvetítésével tíz ágyat kaptak, továbbá az ott működő szövetkezettől két hatszemélyes asztalt és tizenkét éjjeliszekekrényt rendeltek.¹⁰⁹ Szóba került, hogy állítsanak fel konyhát, de ennek lehetőségét Apor Gábor és mások is elvetették. Hosszú távon azt tervezték, hogy az átmeneti szállást az akadémián kívül szervezik meg Rómában. A jóléti bizottság a lehetőségekhez mérten igyekezett segílyt adni a rászorulóknak. Elnöke megbízást kapott arra, hogy felvegye a kapcsolatot az RMA vezetőjével a lakhatási feltételek megbeszélésére. Február 2-i ülésükön döntöttek arról is, hogy az átmeneti szállás házirendjét a jóléti bizottság (Krajcsovics), az RMA vezetője (Magyary), valamint a szövetség titkára (Küry) fogalmazza meg.¹¹⁰ Két közelgő eseményről is szó volt. Elhatározták, hogy segítik az RMA vezetőjét az ünnepség megrendezésében Mindszenty József hercegprímás közelgő római tartózkodása alkalmával, és azt is, hogy március 15-én ünnepélyt rendeznek.¹¹¹

Mindszenty hercegprímással kapcsolatban 1945. november 28-án Küry a következőt jegyezte be naplójába:¹¹² „Ma este a rádió bementa, hogy Mindszenty József (Pém) [sic!] magyar hercegprímás repülön Rómába jön.” Az új esztergomi érsek ténylegesen november 29-én, 24 órakor indult a Mátyásföldi repülőtérről, Bariban szállt le, és onnan autóval utazott Rómába, ahová december 2-án érkezett meg.¹¹³

Küry naplójában a következő bejegyzés már Mindszenty második római útjára vonatkozik, 1946. február 16-án:¹¹⁴ „A Vatikánba érkeznek a 18-iki koncisztóriumra [sic!] a püspökök, akiket a pápa bíborossá fog kreálni. Mindszenty magyar esztergomi hercegprímást a szovjetek nem engedik elutazni (lásd. kivágatot!).” A napló lapjai között az *Il Giornale del Mattino* február 17-i számából kivágott újságcikk található, amelynek címe: *Pio XII nominerà i nuovi cardinali – Una importante allocuzione del Pontefice*.¹¹⁵ A

¹⁰⁹ San Pastoréban 1945-ben hozták létre az otthont. NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 200. Mócsy Imre 1945–1946-ban a Pápai Gergely Egyetemen tanított. BIKFALVY 155.

¹¹⁰ 1946. február 2-i igazgatóbizottsági ülés jegyzőkönyve (Küry 11.), 3 oldal, 2 lap.

¹¹¹ Az ünnepség programját fotón közli: FEJERDY, „I was...” 269.

¹¹² Küry 4.

¹¹³ NÉMETH László Imre, *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház* (Budapest 2009) 29–30.

¹¹⁴ Küry 4.

¹¹⁵ A kivágás az alábbi cikk része: *Domani in Vaticano Concistoro segreto. Un solenne e memorabile evento*, in *Il Giornale del Mattino* 2 (1946) 41/1. A Biblioteca Nazionale Centrale di Roma honlapján: www.digitale.bnc.roma.sbn.it/tecdigitale/giornale/TO00185082/1946/n.41 (2019. 03. 11.).

cikk ír Mindszentyről is az alábbi alcímmel: *Il Primate d'Ungheria bloccato dai Russi*: amerikai repülőgéppel akart jönni, de nem engedték, majd autóval, de arra sem nyílt lehetősége. A Vatikánba február 16-ra várták. Kűry a következő nap, február 17-én már ezt írta a naplóba: „A magyar hercegprímásnak az orosz hatóságok megengedték a Rómába való utazást.” Mindszenty végül repülővel február 18-án 12 órakor érkezett Rómába.¹¹⁶ Ennél a napnál Kűry csak annyit jegyzett be naplójába, hogy „a Vatikánban megkezdődött a titkos Consistorium”.

Mindszenty március 18-ig maradt Rómában, Kűry naplójában azonban nincs több bejegyzés róla.¹¹⁷ A szövetség a bíboros római tartózkodása alatt megtartotta a március 15-i ünnepet az RMA dísztermében,¹¹⁸ amelyre meghívták a bíborost is, aki azonban nem ment el személyesen. Kísérőjét, Esty Miklós személyi szolgálattevőjét (gentiluomo) küldte, hogy képviselje az ünnepségen.¹¹⁹ Az intézőbizottság jegyzőkönyve Mindszentyvel kapcsolatban azt örökítette meg, hogy a szövetség a bíboros titkárát, Zakar Andrást tanácsokkal látta el arra vonatkozólag, hogyan lehet olcsóbban beszerezni gyógyszereket.

Az irathagyatékban található utolsó jegyzőkönyv 1946. március 27-én kelt.¹²⁰ Ezen egyhangú szavazással felvették tagjaik közé Banfi Floriót, aki 1945–1950 között az RMA titkára volt, és már akkor beszervezett ügynökként dolgozott.¹²¹ Tervbe vették, hogy április 14-én közgyűlést tartanak. Megállapították, hogy az átmeneti szállás jól működik. Elhatározták, hogy elkészítik a szövetség névsorát. E döntés végrehajtásának a jele, hogy az

¹¹⁶ NÉMETH, *Mindszenty...* 37–40.

¹¹⁷ Uo. 50.

¹¹⁸ Említést tesz róla FEJÉRDY, „*I was...*” 69–70 és Csorba is, Szabad Magyarok Egyesülete névvel, ami a megfelelő magyar fordítása olaszul használt elnevezésüknek. CSORBA, *A Római Magyar Akadémia története 1945 után* 46.

¹¹⁹ Igazgatóbizottsági ülés jegyzőkönyve, 1946. március 27. (Kűry 12.). Mindszenty bíboros legutóbb kiadott emlékiratai sem tesz említést arról, hogy Esty Miklós kísérője volt bíborossá kreálása alkalmával. MINDSZENTY József, *Emlékirataim* (Budapest 2015) 123–124. A korabeli források azonban tanúsítják ezt, amit ez a jegyzőkönyv is alátámaszt. NÉMETH, *Mindszenty...* 113, 52. jegyzet. Esty irathagyatékát Budapesten a Szent István Társulat őrzi, amelynek vezetője volt. 1946. évi naplójából hiányzik a februári és márciusi római tartózkodás leírása. A lapokat valaki kivette. A meglévő oldalakon csak az utazás előkészítéséről van szó. Kézrel írt feljegyzésében szó van a római tartózkodásról, március 15-nél azonban nem tesz említést a megemlékezésről. A naplót idézi: MÉSZÁROS István, *Egyháztörténeti adalékok Esty Miklós irathagyatékában*, in MEV 15 (2003) 1–2/107–125.

¹²⁰ Kűry 12. A jegyzőkönyv 7 oldalból áll, 4 lapon.

¹²¹ FEJÉRDY András, „*Hontalanok*”. *A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei*, in *Történelmi Szemle* 51 (2009) 1/62–63. Banfi a magyar titkosszolgálat egyik ügynökként korabeli jelentésében ezt írta Kűry Béláról: „politikai vigéc, [...] aki a pápai segélyakció könyöradományából élösködik”, ÁBTL 3.2.7. Cs-2/1. „*Hontalanok*”. „Amadeo” jelentése (Róma, 1950. május 22.) 137. Idézi: CSORBA, *A római magyar követ* jelenti... 204.

irathagyatékban több névsor is megtalálható, amelyekről részben már volt szó.¹²² Ezek a következők:

– *Szabad Magyarok Szövetségének tagnévsora 1946. április 14-ig*¹²³

A névsor ábécérendben sorszámozva 89 nevet sorol fel. Hat név után oda van írva, hogy szüneteltetendő, egy név (Halász Béla) pirossal ki van húzva, és Kovács Pál neve után oda van írva: meghalt.¹²⁴ Így ténylegesen 81 tag volt.

– *Rómában tartózkodó magyarok névjegyzéke*¹²⁵

Ábécérendben harminchárom nevet tartalmaz, a harmadik oldalon ugyancsak ábécérendben az intézőbizottság névsora olvasható (tizenhat fő). A névsorba nem vették fel a papi személyeket, mert nem tudták, kik tartózkodnak Rómában. Ez a névsor az 1944. július 15-i közgyűlés előtt készült, mert akkor az intézőbizottság névsora megváltozott.

– *Rómában tartózkodó magyarok névjegyzéke*¹²⁶

A névsor ábécérendben 55 nevet tartalmaz. Vannak köztük egyházi személyek is, így Péterffy Gedeon, aki 1946 második felében érkezett Rómába mint a püspöki kar ágense. 1947-ben vette át a PMI vezetését.¹²⁷ Nincs rajta Lutter Ferenc, a volt rektor, aki 1947-ben Dél-Amerikába vándorolt ki. Megtalálható köztük Küry, akinek lakcíme: Via Giulia 1. Ennek alapján a névsor 1946 és 1950 között készülhetett.

– *Intézőbizottsági tagok névsora*

Számozva, ábécérendben tizenhét nevet sorol fel.

– *Rómában élő magyarok névjegyzéke 1946. május 22.*¹²⁸

Az első nyolc oldalon ábécérendben vannak felsorolva a nevek, a 145 név között tizenkettő egyházi személy. A 9. oldal az RMA lakóit sorolja fel, 45 nevet.¹²⁹ A két névsorban összesen 190 név szerepel.

A Szabad Magyarok Szövetségének további története homályba vész. Az utolsó fennmaradt jegyzőkönyv fokozódó aktivitásról tanúskodik: 1944-ben 160, 1945-ben 135, 1946. március 27-ig 115 iratot iktattak, a kikézbcsített levelek száma 1940-ben 91, 1945-ben 78, 1946. március 27-ig 196 volt. En-

¹²² Küry 14–18.

¹²³ Küry 14. – 1 lap.

¹²⁴ Budapesten végezte ki a Gestapo 1945. február 11-én. FEJÉRDY, „I was...” 27, 73. jegyzet. Az 1945. január 19-i ülésen (Küry 10.) Küry javasolta, hogy a szövetség alapítson emlékérmét a nevével, amit elvben elfogadtak, de a kezdeményezést korainak tartották.

¹²⁵ Küry 15. – 3 lap.

¹²⁶ Küry 16. – 2 lap.

¹²⁷ NÉMETH, *Mindszenty...* 229.

¹²⁸ Küry 18. – 9 lap.

¹²⁹ A névsorról készült fényképet közli: FEJÉRDY, „I was...” 270.

nek ellenére nem tudni, hogy a tervbe vett közgyűlést áprilisban megtartották-e.

1946. május 25-én hivatalos magyar kormánydelegáció érkezett Rómába, Pődör László miniszteri osztálytanácsos, kabinetfőnök vezetésével.¹³⁰ Felvette a kapcsolatot az olasz külügyminisztérium magas rangú vezetőivel. Pődör egyik első tevékenysége lehetett, hogy felszámolta a Szabad Magyarok Szövetségét. Magyary Gyulát, aki az RMA-n helyet adott a szövetségnek, leváltották. Az akadémia vezetését Kardos Tibor vette át, akit 1946 augusztusában nevezett ki az új baloldali kulturális kormányzat.¹³¹ A szövetség politikai okból bekövetkezett adminisztratív felszámolása mellett létezésének alapja is megszűnt, mert antifasiszta jelleggel jött létre, a szabadság és a demokrácia helyreállítása érdekében. A német megszállást felváltó politikai rendszer Magyarországon azonban nem ezt hozta el, és napról napra fogyott a remény, hogy a szövetség célja megvalósul a háború utáni Magyarországon.

A hagyaték további érdekes iratai

Küry iratai között van egy bírósági végzés, amelyet a Tribunale di Roma – Sec. I. bocsátott ki 1950. november 16-án.¹³² A dokumentum abban a bírósági eljárásban készült, amelyben az RMA vezetősége arra törekedett, hogy épületéből kilakoltassa azokat, akik oda a háború alatt beköltöztek.¹³³ A végzés az RMA és Imrik Ágoston, Hadnagy Domokos, Küry Béla és Lévy Tibor fellebbezők közötti per dokumentuma.¹³⁴ A végzésből négy példány van, azaz azt az érintettek között nem osztották szét. Küry Béla a bírósági végzésben írtak szerint a Falconieri palota 37-es szobájában lakott Lévy Tiborral együtt. A Via Giuliáról kiköltözött, nem tudni, hová. A római magyar egyházközség névsora szerint az ötvenes évek közepén a Via Oslavia 30-ban lakott.¹³⁵

¹³⁰ CSORBA, A római magyar követ jelenti... 15.

¹³¹ MOLNÁR – TÓTH 137.

¹³² Küry 20.

¹³³ CSORBA, *A Római Magyar Akadémia története 1945 után* 48–55.

¹³⁴ A személyekről: uo. 52.

¹³⁵ A római magyarok névjegyzékében, amelyet Tóth Giulio római magyar lelkész állított össze nagy valószínűséggel 1954-ben, neve és címe a 34. sorszám alatt szerepel. SZIA-Zágon 35.23. Tóth Giulio 1951–1959 között volt római magyar lelkész. NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 215–225.

Magyar szentmisék, magyar lelkipásztorok

Az irathagyatéek szolgál néhány adattal a római magyar közösség egyházi életére vonatkozóan is. A szövetség szervezésében 1944. augusztus 20-án, Szent István napján Monay Ferenc minorita szerzetes, a Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója mondott ünnepi szentmisét és szentbeszédet, amelyben idézte XII. Piusz pápa szavait: „Nagyon szenvedni, magyar dolog.”¹³⁶ 1944. december 31-én pedig hálaadó szentmisét tartottak, amelyet Gallus Tibor jezsuita pap tartott, aki a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban volt repetitor (ismétlő).¹³⁷ A római magyar híveknek is tartott szentmisét és nagybőjti lelkigyakorlatot, ennek érdekében kérte el Kürytől 1946-ban a római magyarok névsorát.¹³⁸ Azt azonban nem tudni, hogy hol misézett.

Végül érdemes néhány megjegyzést tenni a névsorokban felsorolt egyházi személyekről.

Az 1943-as névsorban 73 pap, szerzetes és teológus, valamint kilenc szerzetesnő neve olvasható. Legtöbb a ferences: tizenkilenc, a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban lakók száma tizenegy, és kilenc a jezsuita. Ezzel szemben az 1946-os névsorban csak az alábbi tizenkét pap neve van felsorolva, a csillaggal megjelöltek az 1943-as névsorban is szerepelnek:

Dalos Patrik – oratoriánus, Chiesa Nuova¹³⁹
 Dénes Gergely* – oratoriánus, Chiesa Nuova¹⁴⁰
 Farkas Géza* – Collegium Germanicum et Hungaricum¹⁴¹
 Gallov József – piarista¹⁴²
 Gallus Tibor* – Collegium Germanicum et Hungaricum
 Králik Hugó – ferences, Via Merulana¹⁴³
 Luttor Ferenc* – Vatikánváros¹⁴⁴

¹³⁶ 1944. július 15., titkári jelentés (Küry 6.). Monay Ferenc 1927-től élt Rómában. MONAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók* (Róma 1956) 199.

¹³⁷ Küry 6. Neve szerepel az 1943-as névsorban is. Repetitornak a diákokkal a tanórán kívül foglalkozó házi tanárokat hívták. 1982-ben Németországban hunyt el. BIKFALVY 74.

¹³⁸ Intézőbizottság jegyzőkönyve, 1946. március 27. (Küry 12.).

¹³⁹ Az 1951-ben kiadott ún. Békés-Dalos Újszövetségi Szentírás egyik fordítója. P. BÉKÉS Gellért – P. DALOS Patrik, *Az Újszövetségi Szentírás új magyar fordítása*, in KSZ 3 (1951) 4/1–4.

¹⁴⁰ Az ötvenes évek elején Bogotában működött. 1957-ben a Cadi Landino (Bologna) menekülttábor magyar lelkésze volt. Az év második felében rendi előjárói visszahívták Bogotába. Zágon József levelezése Dénes Gergellyel. SZIA-Zágon 4.14. – 1955–1960.

¹⁴¹ A Szentégi Kongregációban dolgozott. Rómában hunyt el 1969. szeptember 14-én. Sírja a Vatikánban, a Teutonico temetőben van. Diós 140.

¹⁴² Neve keresztnév és cím nélkül van feltüntetve. Róla még lesz szó.

¹⁴³ A szlovákiai ferences provinciának volt a tagja. *Schematismus Ordinis Fratrum Minorum* (Roma 1961).

¹⁴⁴ 1947-ben kivándorolt Argentínába, ahová 1948-ban érkezett meg. Buenos Airesben halt meg 1953. április 28-án. Diós 338.

Magyary Gyula* – Vatikánváros¹⁴⁵

Mészáros György – ferences, Via Merulana¹⁴⁶

Monay Ferenc* – minorita, magyar gyóntató¹⁴⁷

Mócsy Imre – Pontificia Università Gregoriana¹⁴⁸

Vajda Ferenc* – Collegium Germanicum et Hungaricum, San Pastore

A két névsor összevetése mutatja, hogy a II. világháború során a Rómában élő egyháziak létszáma jelentősen csökkent.

A magyar hívek lelkipásztori ellátásának szempontjából még további három nevet kell megemlíteni: Az erdélyi származású Mészáros György ferencesét, aki 1942–1947 között a ferences rendi egyetemen, az Antonianumon tanult. Mindszenty József hercegprímás jelölésére 1945-ben a Pápai Segélyakció (Pontificio Comitato di Assistenza) magyar részlegének (Comitato ungherese) első vezetője lett.¹⁴⁹ Utódját, Gallov József piaristát, aki 1939–1940-ben, majd 1945–1947 között a rend Monte Marión lévő főiskoláján tanított.¹⁵⁰ Fő foglalkozása mellett 1947. július 1-ig vezette a segélyakciót, amikor átadta azt Nyisztor Zoltánnak, aki 1946 telén érkezett Rómába.¹⁵¹ Harmadikként meg kell említeni Vajda Ferenc szatmári egyházmegyes pap nevét, akiről már volt szó. A segélyakció vezetését 1947 őszén vette át Nyisztortól. 1948-ban ő lett a második kinevezett római magyar lelkész.¹⁵²

Küry irataiban csak ez a néhány elszórt adat található a római magyarok egyházi életéről. Nem sok, mégis hiánypótló adalékok ezek, mert olyan évekre vonatkoznak, amelyekről csak igen kevés információ állt eddig rendelkezésre, vagyis arra az időszakra, amikor Mindszenty József bíboros még nem nevezett ki önálló magyar lelkészt a Rómában élő magyar közösség lelkipásztori ellátására.¹⁵³

¹⁴⁵ Rómában halt meg 1988. január 19-én. A római Campo Verano temetőben, a Szuverén Málta Lovagrend sírboltjában nyugszik. FEJÉRDY, „I was...” 22 és 296.

¹⁴⁶ Lásd: 149. jegyzet.

¹⁴⁷ A Vatikánban halt meg 1964. május 5-én. NAGY 707.

¹⁴⁸ 1947-ben hazatért Magyarországra. A kommunizmus alatt internálták, többször letartóztatták. 1980. június 12-én Budapesten hunyt el. BIKFALVY 155.

¹⁴⁹ XII. Piusz pápa hozta létre két korábbi pápai commissio egyesítésével. DEL RE, Nicolò, *Commissio Pontificie*, in *Dizionario Ecclesiastico* (Torino 1953) I, 679. Mészáros 1947-ben kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol a rend kuztódijában működött, több helyen volt kíségető. 1994-ben hazatért Erdélybe. NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 200; MIKLÓSHÁZY Attila SJ, *A tengeren túli emigráns magyar katolikus egyházi közösségek rövid története Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában* (Budapest 2008) 166.

¹⁵⁰ LÉH István Sch.P. – KOLTAI András, *A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997* (METEM Könyvek 21) (Budapest 1998) 124.

¹⁵¹ ADRIÁNYI – CSIKY 221.

¹⁵² ADRIÁNYI – CSIKY 225; NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 205–214.

¹⁵³ NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 201–205.

KÜRY BÉLA HALÁLA ÉS TEMETÉSE

Az Apor irathagyatékban van néhány levél, amely további információval szolgál Küry Béláról.¹⁵⁴

Hlatky Endre, aki Kürynek jó barátja volt, és Apor Gábor mellett munkatársa, Küry halála előtt pár nappal levelet írt Antos Kálmán művésznek az Egyesült Államokba, aki Kürynek még abból az időből volt a barátja, amikor mind a ketten az RMA-n laktak.¹⁵⁵ Küryről azt írja, hogy kilenc hónapja beteg, az ötödik csigolyáját megtámadta egy tuberkulotikus eredetű betegség. Egy újabb levelében már a haláláról értesíti.¹⁵⁶ Apor Gábor segítségével került a San Carlo kórházba, ahol gipszbe tették. Két hónap múlva, karácsony után azonban elhagyta a kórházat, nyugtalan volt, mindenáron haza akart menni. Egy magyar családnál lakott, akik segítettek.¹⁵⁷ Fizikai állapota azonban egyre romlott. Március 14-én vissza kellett vinni a kórházba, ezúttal a Buon Pastore máltai kórházba, és még aznap 12.30 körül meg is halt. Hlatky azonnal két levelet írt, egyet az elhunyt édesanyjának, özv. Csermák Vilmosnénak, a másikat öccsének, Küry Györgynek. Neki jutott az a nehéz feladat, hogy a halálhírt közölje az édesanyával, aki fia betegségéről nem tudott semmit.¹⁵⁸

Küry temetése, amelyet 1956. március 16-án tartottak a Campo Verano temetőben, összehozta az egyébként széthúzástól nem mentes római magyar kolóniát. Szinte teljes létszámban részt vettek rajta, papok és világiak egyaránt.¹⁵⁹ Magyary Gyula mondta a szentmisét, majd a sírnál, amely a külföldiek parcellájában, az RMA régi sírja mögött volt, Tóth Giulio lelkész vé-

¹⁵⁴ SZIA-Apor, 1956 M.N.B. levelezés. A továbbiakban, ahol más lelőhelyet nem adunk meg, ez a lelőhelye az idézett levélnek, az irattár jelenlegi feldolgozottsága mellett.

¹⁵⁵ Hlatky levele Antos Kálmánnak, Róma, 1956. március 10. és Római magyarok névsora (Küry 18.). Hlatky Endre szerkesztő, majd miniszterelnökségi államtitkár volt. 1944 végén emigrált. Rómában telepedett le. Az 1948-ban Rómában megalakult Actio Catholica in Exteris (Külföldi Katolikus Akció) főtítkára, majd védnöke volt. BORBÁNDI 1, 328. Életrajzi adatai: <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok.../hlatky-endre-75DCD/> (2019. 01. 19.). Az Ara Coeli-templomban a ferences harmadrend tagja volt. Vö. Hlatky levele özv. Csermák Vilmosnénak, Róma, 1956. március 14. Hlatky életrajzi írása: *A halál közelében. Hlatky Endre naplója 1944. október 16. – 1945. május 2.* (Budapest 2003).

¹⁵⁶ Hlatky levele Antos Kálmánnak, Róma, 1956. március 20.

¹⁵⁷ Ápolója Masoné [így] volt. Hlatky levele Fahidy Józsefnek, Róma, 1956. április 24. Lánykori neve Bors Ilonka, és az olasz Actio Catholica tisztségviselője volt. Hlatky levele Walter Emilnek, Róma, 1956. június 8.

¹⁵⁸ Hlatky levelei özv. Csermák Vilmosnénak és Küry Györgynek, Róma, 1956. március 14.

¹⁵⁹ A temetésről Hlatky 1957. április 7-én küldött levelet Küry Györgynek, amelyhez mellékelte 9 fotót. Az azokon látható ismertebb személyeket levelében felsorolja: Zágon József, a PMI régense, Tóth Giulio római magyar lelkész, Márton Hugó premontrei, aki tanára volt Gödöllőn, a premontrei iskolában, Apor Gábor, Eszterházy Endre (András), Pallavicini Hubert, Heltai Olga, Kállay Kristófné. A fotókat Tóth Giulio készítette. Hlatky levele Küry Györgynek, Róma, 1956. május 15.

gezte a besztertelést.¹⁶⁰ Csertő Sándor mondott mindenkit megrázó beszédet, amelynek írott szövege fennmaradt az iratgyűjteményben.¹⁶¹ Kítűnik belőle, hogy Kűry Béla az egész magyar közösségben tiszteletnek örvendett. Nem volt túlzás, amit Hlatky Kűry édesanyjának írt halála napján:¹⁶² „A magyar kolóniában Bélának igen sok barátja volt. Olyan pedig, aki nem szerette volna, vagy aki nem becsülte volna, egy sem akadt.”

2. kép: KŰRY BÉLA HALÁLA ALKALMÁBÓL KÉSZÍTETT EMLÉKLAP

¹⁶⁰ Az RMA sírjába (38-as parcella 3-as sír) két ösztöndíjast temettek. Elsőként Kovács Lajos (a sírfeliraton: Ludovicus Kovacs) szombathelyi egyházmegyes papot, aki 1928–1929-ben volt ösztöndíjas, 1929 novemberében hunyt el. Hirtelen halála alkalmával 1929-ben vásárolták a sírhelyet. Tóth T. 84. Másodikként Göbel Árpád János (a sírfeliraton: Johannes A. Gobel) festőművészt, aki váratlanul hunyt el 1931. május 23-án. *Göbel J. Árpád. Nekrológ, in A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Deák Ferenc Reálgimnázium XXXV. értesítője az 1930–31. iskolai évről* (szerk. Péterffy Béla; Zalaegerszeg 1931) 3–4. A sírról készült fénykép: CSORBA, *Magyar emlékek Itáliában* 220–221. A képhez írt szöveg csak egy ösztöndíjasról tudósít.

¹⁶¹ Csertő Sándor esztergomi főegyházmegyes pap volt, 1948-ban emigrált. 1953-tól a Hittani Kongregációban volt levéltáros. NÉMETH, *A római...* 34.

¹⁶² Hlatky levele özv. Csermák Vilmosnénak, Róma, 1956. március 14.

Csertő emlékeztetett arra, hogy Küry protestáns volt, de készült arra, hogy katolizáljon. Szinte naponta járt az Ara Coeli-bazilikába, ahol jó viszonyt alakított ki a ferences atyákkal és a harmadrenddel.¹⁶³ Annak ellenére, hogy reformátusnak keresztelték, nagy tisztelője lett Assisi Szent Ferencnek.¹⁶⁴ X. Piusz katekizmusából készült. Csertő oktatta. Schütz Antal dogmatikáját vette át vele szisztematikusan.¹⁶⁵ Formális áttérése 1956 húsvétjára volt kitűzve. A temetéskor elhangzott beszédből ismert az a részlet is, amely mutatja, hogy határozott szándéka volt a katolizálás: halálakor Tóth Giulio római magyar lelkész az elhunyt táskájából kivette tartózkodási engedélyét, hogy átadja azt az orvosoknak. Az okmányon a protestáns vallás tintával ki volt húzva. Annak ellenére, hogy ténylegesen nem katolizált, a kórházba szállításakor feladták neki a betegek kenetét. Küry lelkiségére utal a beszédnek az a részlete is, amely szerint verseskötetét az Ara Coeliben őrzött kis Jézus szobrához tette le.

A római szokásoknak megfelelően a halál harmincadik napján, április 14-én ferences barátja, Bruno mondott érte szentmisét, és erre az alkalomra szettek volna róla emlékképet készíteni olaszul és magyarul, amely azonban csak májusra készült el (2. kép).¹⁶⁶ A Szent Péter-bazilikában, a Pietà szobornál május 14-én Magyary Gyula által mondott szentmisén osztották ki.¹⁶⁷ Ez az emlékkép is sok információval szolgál róla.¹⁶⁸ Külső oldalára a fájdalmas Szűzanya képét tették, mert nagy Mária-tisztelő volt, ahogy arról Csertő beszélt temetésén. A kép alá pedig latinul ezt írták: „Videte si est dolor similis sicut dolor meus.”¹⁶⁹ Rajta van továbbá egy 1948-ban készült fényképe, amely alatt írásaiból vett ars poeticáját idézték, a másik oldalon pedig életrajzi adatai, és azoknak a felsorolása, akik gyászolják. Foglalkozásai között van megemlítve, hogy az I.R.O. és az olasz miniszterelnökség rádió osztályának tisztségviselője volt. Az előbbinél együtt dolgozott Czakó Józseffel, akit ő vitt oda, s akivel jó barátok voltak.¹⁷⁰ A rádiónál a külföldi adások hír-

¹⁶³ Az iratok között található P. Ferdinando De Angelis OFM névjegye, aki a ferences harmadrend (rövidítése olaszul: T.O.F) vezetője volt az Ara Coeli kolostorban. A névjegyen mondott köszönetet a Küryről küldött emlékekért; Hlatky a következő dátumot írta rá: 1956. május 23.

¹⁶⁴ Erről Apor Gábor ír a testvérének, Küry Györgynek adott ajánlásában, aki Jugoszlávián keresztül emigrált. Róma, 1957. március 30. SZIA-Apor, Irattár II.

¹⁶⁵ Hlatky levele Antos Kálmánnak, Róma, 1956. március 20.

¹⁶⁶ Az emlékkép Hlatky Rómában kelt 1957. április 5-i leveléhez van tűzve, amelyet Rév Liviának írt Bécsbe. SZIA-Apor, Irattár II. Az emlékkép tervezett szövege: SZIA-Apor, 1956 M.N.B. levelezés. Hlatky Küry Györgytől kért adatokat hozzá, Róma, 1956. március 14.

¹⁶⁷ Hlatky levele Küry Györgynek, Róma, 1956. május 15.

¹⁶⁸ A gyászjelentéshez édesanyja is küldött adatokat abban a levélben, amelyben válaszolt Hlatky-nak, Budapest, 1956. április 5.

¹⁶⁹ „Lássátok van-e hasonló fájdalom, mint az én fájdalmam.”

¹⁷⁰ Czakó József 1947-től élt Rómában. A Collegio Teutonico di Santa Maria dell'Animában lakott Hlatkyval együtt, Alois Hudal püspök jóvoltából, aki 1923-tól volt a kollégium rektora. A Pápai Gergely Egyetemen végezte tanulmányait. Az Egyesült Államokba vándorolt ki, ahol többek kö-

anyagának figyelőit szolgálatában állt, csak nehezen jutott ehhez a munkához, és nem keresett vele sokat.¹⁷¹ Hlatky Endre 1957. július 11-én bekövetkezett haláláig rendszeresen váltott levelet Küry édesanyjával és öccsével, Györggyel.¹⁷² Ezekből kiderül, Küry korábban rendszeresen küldött haza csomagokat az IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció (IKKA) közvetítésével, hogy családját segítse. Betegségéről hallgatott, zárkózott volt, nem hagyta, hogy segítsenek rajta, nem akart senkinek terhére lenni. Halála előtt barátai előtt nyilatkozott úgy, hogy irodalmi kéziratait Tóth László vegye magához és őrizze, míg elérkezik az idő azok kiadására. Hlatky írt levelet Kovách Gyulának is, aki a Pápai Segélyakció magyar részlegének munkatársa volt, annak érdekében, hogy kösirt készítsenek neki.¹⁷³ Hátrahagyott ingóságait, három nagy ládát, Tóth Giulio lelkész küldte el édesanyjának Budapestre,¹⁷⁴ aki 1956. október 25-én írt levelével virágot küldött fia sírjára. Hlatky a celofándobozt és benne a gyöngyvirágot a sírkeresztre függesztette.¹⁷⁵ A kösír, amelyet barátai, ismerősei adományából állítottak, novemberre készült el.¹⁷⁶ Neve után azt írták: költő. Sírja felszentelése előtt a temető mellett lévő San Lorenzo fuori le mura-bazilikában mondtak érte szentmisét.¹⁷⁷ A sírjáról való gondoskodáson túl Hlatky volt az, aki az Apor irathagyatékban elhunyt barátjának az iratait kezelte, naplóira, amelyekről említést tettünk a tanulmány elején, az ő keze írásával van ráírva Küry Béla neve. A halál első évfordulóján, 1957. március 14-én pedig Rác Imre szom-

zött az Assembly of Captive Nations magyar előadója volt, amelyet az amerikaiak az emigránsok együttműködési fórumának szántak. Czákó József levele Hlatkynak, New York, 1956. április 20. és NAGY 152. Alois Hudal életrajza: STEINACHER, Gerald, *La via segreta dei nazisti. Come l'Italia e il Vaticano salvarono i criminali di guerra* (Trebaseleghe 2010) 154–164. Az emigráns szervezetről: BORBÁNDI 1, 280.

¹⁷¹ Hlatky levele Antos Kálmánnak, Róma, 1956. március 10. A San Carlo kórházban fekvő Küry érdekében Apor Gábor volt szentszéki követ Rómából 1955. október 29-én írt levelet az olasz rádió és televízió vezetőségének, hogy munkahelyét tartsák fenn neki. SZIA-Apor, 1953–1956 – A-L.

¹⁷² Hlatky a római Campo Verano temetőben a közös magyar sírban nyugszik. NÉMETH, *Adalékok... 1973–1999* 174. Eredeti sírjáról készült fénykép: Magyar Nemzeti Digitális Archívum, Jósza András Múzeum Nyíregyháza Kállay gyűjtemény (leltári szám-2011.217.1.6.): <http://mandadb.hu/tart/mcitem/88354> (2019.03.11.).

¹⁷³ Hlatky levele Kovách Gyulának, Róma, 1956. május 16. A válasz: Róma, 1956. május 18. A segélyszervezet a Pontificio Comitato di Assistenza utódja volt, fejlődésének utolsó fázisa. XII. Piusz pápa 1953-ban hozta létre. PELLOSO, Giuliano, *Pontificia Opera di Assistenza in Italia*, in *Dizionario Ecclesiastico* (Torino 1958) III, 270–271. Kovách Gyuláról lásd: 77. jegyzet.

¹⁷⁴ Hlatky levele özv. Csermák Vilmosnénak, Róma, 1956. augusztus 3.; a válasz, amely Budapesten kelt 1956. augusztus 27-én, és szeptember 1-jén érkezett meg Rómába.

¹⁷⁵ Hlatky levele Küry Györgynek, Róma, 1957. május 14. SZIA-Apor, Irattár II.

¹⁷⁶ A sír számlája, 38 114 líra összegben, Rómában, 1956. november 14-én kelt, a Laboratori Marmi F.lli Zazza állította ki. Hlatky mindenkinek megköszönte a sírra küldött adományt. A levelezésben név szerint említett adakozók: Antos Mária, Cicutti Lajos, Simonfay Ferenc, Straus Vias.

¹⁷⁷ Hlatky levele özv. Csermák Vilmosnénak, Róma, 1957. január 3.

bathelyi egyházmegyes pap, lelkész, a PMI ösztöndíjasa mondott érte szentmisét, amelyen a római egyházközség jeles tagjai is részt vettek.¹⁷⁸

Az elmondottak választ adnak a bevezetőben fölített kérdésre, hogy halála után tíz évvel miért őrizték meg földi maradványait a közös magyar sírban.

¹⁷⁸ Hlatky levele özv. Csermák Vilmosnénak, Róma, 1957. március 18. SZIA-Apor, Irrattár II. A levélíron kívül biztos, hogy Eszterházy András (Endre), Pallavicini Hubert, Csertő Sándor kereste fel a sírt. Rác Imre a bécsi Pázmáneum növendékeként végezte a teológiát. Magyarországról 1955-ben emigrált, Rómában tanult, majd Bécsben doktorált. Az 1956-os forradalmat követően kivette részét a menekültek lekipásztori ellátásából. TÓTH T. 87; NÉMETH, *Adalékok... 1945–1963* 222 és ott a 214. jegyzet; Hlatky levele Csopey Dénesnek, Róma, 1957. április 7. SZIA-Apor, Irrattár II. Rác további életútja: Diós 456.

◆◆◆ RUZSA GYÖRGY

A fémikonok és az orosz szépirodalom

Az orosz kutatás csupán mintegy két és fél évtizede figyelt fel a fémikonokra, e kicsiny, ám rendkívül nagy vallási és művészi jelentőségű műrekekre, pedig a legnagyobb orosz írók, Dosztojevszkij, Csehov és mások gyakran emlegetik őket műveikben.

Alapos, tudományos igénnyel, részletesen először Stefan Jeckel német kutató írt a fémikonokról.¹ Ezt mintegy másfél évtizeddel később egy kétkötetes orosz tanulmánykötet követte.² Három év múlva az esztergomi Keresztény Múzeumban Cséfalvay Pál kanonok, igazgató támogatásával nagy orosz fémikon-kiállítás jött létre.³ Egy évvel később Jos Opdebееck belga kutató publikált részletes munkát e témában.⁴ 2005-ben pedig Budapesten nyílt meg a világ legnagyobb, katalógussal is dokumentált⁵ fémikon-kiállítása, ahol mintegy félezer fémikon volt látható orosz és magyar gyűjteményekből. Talán kevesen tudják, hogy Budapesten van a világ legnagyobb állandó orosz fémikon-kiállítása. E tárlat a Gellért-hegy mélyén, a Pálos Sziklakolostorban látható.⁶

E tárgyak pontos megnevezése egyébként rézalapú ötvözetből öntött ikon (меднолитая икона). Az egyszerűség kedvéért sok nyelvben fémikonnak

¹ JECKEL, Stefan, *Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegossener Glaube* (Bramsche 1995; erste Auflage: 1979).

² ГНУТОВА, Светлана Витальевна (сост. и науч. ред.), *Русское медное литье. Сборник статей 1–2* (Москва 1993).

³ RUZSA György, *Orosz fémikonok. Russische Metall-Ikonen* (Budapest 1996). Itt meg kell jegyezni, hogy Magyarországon e témában korábban már néhány jelentős tanulmány is napvilágot látott. SOMOGYI Árpád, *Paleologkori bizánci enkolpion ósláv változatai*, in *Művészettörténeti Értesítő VII* (1958) 4/274–276; LOVAG S. Zsuzsa, *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum*, in *Folia Archaeologica XXII* (1971) 143–163.

⁴ OPDEBEECK, Jos, *Metalen Ikonen. Blauwdruk van een verzameling* (Geel 1997).

⁵ GNUTOVA, Svetlana – RUZSA, György – ZOTOVA, Elena, *Prayers Locked in Bronze. Russian Metal Icons* (Budapest 2005).

⁶ RUZSA György, *A Pálos Sziklakolostor Ruzsa György Ikonmúzeuma. Orosz fémikonok. Ikonen-museum Georg Ruzsa des Pauliner Höhlenklosters. Russische Metall-Ikonen* (Gödöllő 2013).

fordítják (metal icons, Metallikonen), pedig itt fontos a fém pontos megnevezése, hiszen a réznek különös kultikus szerepe is volt Oroszországban.⁷

Az orosz pravoszláv egyház eleinte ellenezte a fémikonok készítését, de e kicsiny tárgyak nemcsak az óhitűek, hanem a pravoszláv hívők körében is nagyon népszerűek lettek, így végül is engedélyezte használatukat házi ajtatósság céljára.

Meglepően sokszor találkozunk az orosz szépirodalomban a fémikonokkal, bár e kérdést nagyon kevesen vizsgálták. Gyakran érzelmi megközelítésben írnak róluk, máskor viszont csak bizonyos érdekes szituációkban egyszerűen megemlítik. Ezek a kis utalások támpontot nyújthatnak a fémikonok használatára vonatkozóan. Ám ne feledjük, hogy szépirodalomról van szó, s nem minden esetben tekinthetjük ezeket az utalásokat teljesen hiteles forrásnak. Kivételt képeznek ez alól az úgynevezett etnográfus szépírók (Pavel Ivanovics Melnyikov-Pecerszkij, Szergej Vasziljevics Makszimov), akik igen pontosan, jó megfigyelésekkel írnak a fémikonok használatáról. Élményeik a sok utazás, a helyszíni tanulmányozások alapján alakultak ki. A fémikonok és a szépirodalom tanulmányozása ennek fordított szempontja alapján is fontos. Ugyanis, ha jól ismerjük a fémikonokat, sajátos szimbólumrendszerüket, ikonográfiájukat, használatukat, akkor sok esetben jobban megértjük a szépirodalmi alkotásokat is. Erre sajnos kevesen figyeltek fel. (Főleg a szépirodalmi fordításokban tűnhetnek el látszólag apró részletek.) Igaz, Jeckel már egyik korai könyvében is felsorol néhány fontos szépirodalmi említést a fémikonokkal és a fémkeresztekkel kapcsolatban.⁸

Mi azonban először a legkorábbi forráshoz megyünk vissza. E mű szépirodalmi jegyekkel is rendelkezik, de alapvetően vallási, teológiai jellegű. Itt persze a fémikonokra vonatkozó megállapítások kétség kívül forrásértékűek. Ezek pedig Jepifanyij szerzetes és Avvakum protopópa, az ószertartásúak (óhitűek, szakadárok) nagy, klasszikus alakjainak önéletírásai.

Jepifanyij szerzetes önéletírásában többször is említi a fémikonokat, melyek megvédik a gonosztól:

⁷ A rezet Oroszországban régóta speciális kultikus-mágikus szemlélet övezte. Sokáig ritka, értékes anyagnak számított, hiszen sokat kellett külföldről behozni. Amikor ikont öntöttek belőle, gyakran hivatkoztak őszötvetségi szakaszokra. Itt többször is találkozunk a réznek (vagy rézötötvözetnek) mint nemes anyagnak az említésével. Például Mózes második könyvében az oltárépítésnél a következőket olvashatjuk: „Csinálá az oltárhoz hálóforma rostélyt is rézből...” (Kív 38,4). Mózes negyedik könyvében pedig fontos, gyógyító szerepe van a rézkigyónak: „És lón, hogy ha a kigyó valakit megmar vala, és az feltekinte a rézkigyóra, életben marada” (Szám 21,9). Lásd még: RUZSA, György, *The Use and Role of Metals in Art of Russian Icons (Technology, Materials, Symbolism, Sacral References)*, in *Slavica* (2015) 87–111.

⁸ JECKEL 221–222.

„Tüstént álomba merültem, és csendesen, nyugodtan aludtam reggelig. Nem éreztem félelmet, és nem tapasztaltam a gonosz szellem jelenlétét. A Krisztus kegyelméből és a Szentséges Szűzanya rézből öntött szent képmása által kiűzetett a gonosz szellem a cellából.”⁹

„Kinyíltott a pitvar ajtaja, és éjfélkor világos lett a cellában. Amint a pitvarajtó kitérült, bejött rajta két gonosz szellem. Rám néztek, és kifordultak a cellából. A cella ajtaját bezárták, és eltűntek, nem tudnom hová. Én pedig csak azon tűnődtem, most miért nem szorongattak a gonosz szellemek. Nézelődtem ide-oda, mert hogy világos volt a cellában, s egyszer csak a jobb karomra pillantottam, ahogy ott a bal oldalamon feküdtem, hát a Szentséges Szűzanya rézből öntött képmása nyugodott a jobb karomon. Én bűnös ember, pedig, odanyúltam a bal kezemmel, de akkorra el is tűnt. És a cellában sötét lett, az ikon pedig megint ott volt a falon, ahol azelőtt. Megtelt az én szívem nagy örömmel és krisztusi vígassággal. Dicsőítettem Krisztust és a Szűzanyát. Attól fogva majdnem egy évig nem láttam és nem hallottam a gonosz szellemeket sem álmomban sem ébren.”¹⁰

Nem könnyű megnevezni, hogy milyen Istenszülő ikon csodájáról ír Jepifanyij szerzetes. Az ikonokkal kapcsolatban gyakran emlegeti az Istenanyát és Krisztust, valószínű tehát, hogy egy Istenanya a gyermek Jézussal ikonról lehet szó. Ezen ábrázolási típuson belül pedig talán egy Kazányi Istenszülő ikonográfiai típusra gondolhatunk,¹¹ hiszen ekkor – vagyis a 17. század második felében – már ez volt az egyik legnépszerűbb és legelterjedtebb Szűz Mária ikonográfiai típus (1. kép).¹²

Jepifanyij szerzetes barátja és társa, Avvakum protopópa (1621–1682) is említi egy fémikont. Ezt talán határozottabban el tudjuk képzelni. Bolyongásai közben, amikor szánkót húzott, halat fogott, vagy éppen fát vágott az erdőben, a papi teendőket is ellátta. „De amikor kedvemre való emberek voltak körülöttem, kecskelábakra felállítottam egy összehajtható oltárt, úgy mondtam misét. Egyik-másik ember együtt imádkozott velem, volt, aki ká-

⁹ *Jepifanyij szerzetes önéletírása*, in *Avvakum protopópa önéletírása. Jepifanyij szerzetes önéletírása* (ford. és jegyz. Juhász József, utószó Török Endre; [Budapest] 1971) 80; vö. *Житие протопопа Аввакума. Житие инокa Епифания. Житие боярыни Морозовой. Статьи, тексты, комментарии* (Санкт-Петербург 1993).

¹⁰ *Jepifanyij szerzetes önéletírása* 82–83.

¹¹ Az ősi ikont 1579-ben találta meg egy kilencéves kislány édesanyjával Kazány városban, egy tűzvész után. Az itt bemutatott ikon késői variánsa lehet annak az ikonnak, amelyet Jepifanyij szerzetes említi. A Kazányi Istenszülő ikonon, helyesebben Az Istenszülő Kazányi ikonján (oroszul: Kazánszkaja Bogomátyer, Казанская Богоматерь, Казанская Богородица, Казанская икона Божией Матери) az Istenszülő gyermekét a baljában tarja, kezei nem láthatóak. A kis Jézus frontálisan ábrázolják, jobbajával áldást oszt, balját a himation eltakarja.

¹² Az illusztrációként közölt fotókat Spitzer Fruzsina készítette.

1. kép: KAZÁNYI ISTENSZÜLŐ.
Északorosz(?), 19. sz. Rézötívözet. 7,8×6,8 cm.
Magángyűjtemény, ltsz. 1972

2. kép: TRIPTICHON. DEÉSZISZ.
19. sz. Rézötívözet. Fehér, sötétkék zománc. 16,3×44 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma, ltsz. PY 1301

3. kép: TETRAPTICHON. A TIZENKÉT ÜNNEP ÉS A NÉGY ISTENSZÜLŐ-IKON.
19. sz. Rézötvözet. Kék zománc. 15,2×35,5 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma, ltsz. PY 1181

sát főzött közben.”¹³ Ilyen fajta összehajtható – három vagy négy részből álló – rézoltárnak számos példánya ismert (2–4. kép).

¹³ *Avvakum protopópa önéletírása*, in *Avvakum protopópa önéletírása...* 44; vö. *Житие протопопа Аввакума*, in *Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения* (Москва 1960) 53–122. 90. Nem tartozik szorosan témánkhoz, de úgy érzem, pár mondatban illendő itt megemlékezni Viktor Mihajlovics Vaszilenkóról (1905–1991), a Moszkvai Állami Egyetem Művészettörténeti Tanszékének professzoráról, az orosz népművészet és a régi orosz fémművéség nagy kutatójáról, aki kandidátusi disszertációm elővédésén opponensem volt. Ez az akkor hetvenéves, rendkívül friss gondolkodású, igen színes egyéniség, nemcsak nagy tudós, hanem igen kitűnő költő is volt. Anna Ahmatova neoakmeista költőnek nevezte. Mint a korai orosz fémművéség kutatója kiemelten foglalkozott az első ezredforduló körüli fémtárgyakkal, a korai rekeszománcokkal. Mindezek, mint ismeretes, a már ekkortájt kibontakozó ötvösség alapjait képezték. Viktor Mihajlovics Vaszilenko egyébként katonai családból származott, mindkét nagyapja tábornok volt. 1926 és 1930 között a moszkvai egyetemen művészettörténetet tanult, majd 1942-től ott tanított. 1947-ben letartóztatták az ún. Danyil Andrejev-ügyben. Danyil Andrejev (1906–1959) költőt és író, aki Vaszilenko barátja volt, szovjetellenes csoport megalapításával, szovjetellenes agitációval és terrorista cselekmények tervezésével vádolták. Viktor Mihajlovics Vaszilenkót végül is huszonöt év kényszermunkára ítélték. Volt a híres-hírhedt Abesz-Vorkuta táborban is. Együtt raboskodott N. N. Punyin művészettörténésszel, aki e táborban halt meg. Azt beszélték, hogy igen nagy lelki ereje volt, még rabságában is – ha lehetősége nyílt rá – foglalkozott néprajzzal: az ottani északkelet-európai népek népművelésének hízmésmintáit rajzolgatta. 1956-ban szabadult, és visszatérhetett a Moszkvai Állami Egyetem Művészettörténeti Tanszékére. A régi orosz iparművészet kezdeteiről szóló alapvető műve mellett (ВАСИЛЕНКО, Виктор Михайлович, *Русское прикладное искусство. Истоки и становление* [Москва 1977]) költői életművéből érdemes a már halála után megjelent két könyvét kiemelni (*Стихи о русских игрушках* [Москва 2002]; *Миф* [Москва 2011]), és azt, hogy hosszú verset írt Avvakum protopópáról.

4. kép: TETRAPTICHON. A TIZENKÉT ÜNNEP ÉS A NÉGY ISTENSZÜLŐ-ÍKON.
19. sz. Rézötívőzet. Fehér, sötétkék zománc. 17,8×40,5 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma, ltsz. PY 1317

A fémikonokat a hívők egész életükben magukkal hordták, sőt még haláluk után is megőrződtek. Gyakran az elhunyt koporsójába helyezték vagy fejfájára szegezték fémikonját. Egy ilyen fémikonról ír Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837) rendkívül érzékletesen és érzelmesen *A postamester* című elbeszélésében:

„Megérkeztünk a temetőbe, egy kopár helyre, amely semmivel sem volt körülkerítve, itt-ott elvétve fakeresztek, amelyekre egyetlen bokor sem vetett árnyat. Világéletemben sem láttam olyan szomorú temetőt. Na, ez az öreg postamester sírja, mondotta a kisfiú, és felugrott arra a homokcsomóra, amelybe egy rézszentképes fekete kereszt volt beleásva.”¹⁴

Érdekes módon összecseng Puskin művének e részlete a mintegy három évtizeddel később készült Perov-festménnyel, melynek címe: „Jelenet a sírnál” (5. kép). Ezen az érzelmes képen egy sírhantot látunk siratókkal, a sírhanton fakeresztet, melynek közepébe réztriptichont helyeztek. (Egyébként Puskin 1830. szeptember 14-én fejezte be művét, amelyet 1831-ben adtak ki. Vasziliy Perov festményén a függőleges keresztszáron találjuk a dátumot és a szignót: В. Перовъ Москва 1859).

¹⁴ PUSKIN, Alekszandr Szergejevics, *A postamester*, in *Orosz-szovjet irodalom* (Budapest 1961) 79 (Makai Imre fordítása); vö. ПУШКИН, Александр Сергеевич, *Стационарный смотритель*, in *Избранные произведения в двух томах. Том второй. Романы, повести* (Москва 1965) 247–257. 257.

5. kép: V. G. PEROV: „JELENET A SÍRNÁL”.
1859. Olaj, vászon. 58×69 cm. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár

Mihail Jurjevics Lermontovnak (1814–1841) *Vasziljevics Iván cárról, ifjú testőréről meg a vakmerő Kalasnyikov kalmáráról szóló ének* című művében, melynek központi témája a becsület és az önfeláldozás, fontos szerepet játszik egy bronzkereszt. E talán kevésbé ismert műben a felesége becsületét védő Kalasnyikov kalmár és Kiribejevics cári testőr ökölviadalában bukkan föl. A harcban Kiribejevics először megsebzti Kalasnyikovot, kinek mellén egy régi kijóvi (vagyis kijevi) kereszt volt, majd végül is Kalasnyikov győzelmével fejeződik be a küzdelem.

„Széles mellén rézkereszt lógott le,
Benne szentelt kijóvi ereklye.
Menten meggörbült s mellébe furódott,
Vére harmatként gyöngyözött alatta.”¹⁵

¹⁵ LERMONTOV, Mihail, *Vasziljevics Iván cárról, ifjú testőréről meg a vakmerő Kalasnyikov kal-*

A Magyar Nemzeti Múzeum az ilyenfajta kijevei ereklyetartó bronzkeresztből – nagyrészt 11–12. századiak – többet is őriz. Szétnyithatóak, elő- és hátlapból állnak, bennük ereklyét őriztek. Jellemző vonásuk, hogy a kereszt végei lekerekítettek. Előlapján a megfeszített Krisztust ábrázolják, hátlapján gyakran az Istenszülő álló alakját. Magasságuk általában 10 cm körüli. Lovag Zsuzsa több, nagyjából ilyen méretű kijevei keresztet közöl.¹⁶ Ezek a nyakba akasztott vastag bronztárgyak valóban alkalmasak arra, hogy erős ütésekor a mellbe fúródjanak, és súlyos sérülést okozzanak (6. kép).

Az anyai szeretettel és féltéssel is összefüggnek a kis rézionok. Ha valaki elutazott, vagy veszélyes útra ment, harcba indult, akkor az anyák oltalmazóként kis rézionokat ajándékoztak neki. Erről olvashatunk Nyikolaj Vasziljevics Gogol (1809–1852) *Tarasz Bulba* című művében. Bár a történet a 16. században játszódik, az ikon itt megjelenő szerepe a későbbi korokat is jellemezte. (Tegyük hozzá, főleg a későbbi korokat.)

„Az anya, aki gyenge volt, mint minden anya, megölelte őket [két fiát], két kis szentképet vett elő és nagy zokogás közben a nyakukba akasztotta. – Az Isten szűz anyja... oltalmazzon benneteket, kedveseim. Ne feledkezzetek meg róla, és ne feledkezzetek meg anyátokról sem... legalább néha-néha küldjétek neki egy pár szó üzenetet... Többet nem tudott mondani.”¹⁷

Ám a történetben iszonyatos, kegyetlen halállal találkozunk. Az egyik fiút az apja, Tarasz Bulba öli meg, mert fia az ellenség egyik lányába szeret, a másik fiút borzalmas kínzások közepette végzik ki.

Anton Pavlovics Csehov (1860–1904), az emberi külső lefestésének oly nagy mestere, néha csak egyszerűen, objektíven, tömören leír, mint például a *Gyerekek* című elbeszélésében: „Az ötödik partner, Andrej, a szakácsnő fia, barna bőrű, beteges fiúcska. Karton ing van rajta, mellén rézkereszt. Mozdulatlanul áll az asztalnál és elgondolkozva nézi a számokat”¹⁸ (7. kép).

márról szóló ének, in *Mihail Lermontov válogatott művei* (összeáll. és jegyz. Pór Judit; [Budapest] 1974) 265–282. 279 (Radó György fordítása); vö. ЛЕРМОНТОВ, МИХАИЛ, *Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова*, in *Уő, Поэмы* (Москва 1965) 105–120. 117–118.

¹⁶ LOVAG Zsuzsa, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums* (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica III) (Budapest 1999) N° 18–22, N° 25–26.

¹⁷ GOGOLY, Nyikolaj, *Bulyba Tárász* (ford. Kiss Dezső; Budapest é.n.) 18; vö. ГОГОЛЬ, Николай, *Тарас Бульба. Повесть*, in *Чтоб вовек едины были* (Москва 1987) 25–142. 38.

¹⁸ CSEHOV, Anton Pavlovics, *Gyerekek*, in *Уő, Beszélgetés a kutyával. Elbeszélések és kisregények. 1885–1866* (Budapest 1974) 195–201. 196 (Rab Zsuzsa fordítása); vö. ЧЕХОВ, АНТОН Павлович, *Детвора*, in *Уő, Избранные произведения в трёх томах. Том первый. Повести и рассказы. 1883–1890* (Москва 1950) 85–96. 86. Andrej bizonyára tyelnyiket (тельник), vagyis kisméretű mellkeresztet hordott. Az elnevezés egyébként onnan származik, hogy ezeket a kereszteteket közvetlenül a testen (тело, tyelo) viselték. A férfi kereszt rendszerint latin kereszt

6. kép: EREKLYETARTÓ MELLKERESZT ELŐLAPJA.
KRISZTUS, ISTENSZÜLŐ,
JÁNOS EVANGÉLISTA ÉS KÉT SZENT.
Kijevi Rusz, 12. sz. Rézötívözet 6,1×5,7 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma,
ltsz. PY 1590

7. kép: KERESZT (TYELNYIK).
19. sz. Rézötívözet. 3,4×1,7 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma,
ltsz. PY 1438

Máskor finoman sejtet valamit: „Szavkának nemcsak étrendje, hanem ruházata is magán viselte a női »száanalom« nyomait. Aznap este is új gyapjúövet vettem észre rajta, és piszkos nyakában élénkvörös szalagot, amelyen rézkereszt függött. Ismertem a női nem vonzódását Szavka iránt, és azt is tudtam, hogy a legény nem szívesen beszél erről, ezért nem is firtattam tovább a kérdést”¹⁹ (8. kép).

Van olyan érdekes helyzet, amikor Csehov éppen a rézkereszt-viseléssel mélyebben jellemzi az ábrázolt személyt. A *Gőzfürdőben* című elbeszélésben egy borbély még a gőzfürdőben is hord rézkeresztet, ráadásul nagyot. Többször hangsúlyozza, hogy ő böjtöl is. Ám ő nem jámbor hívő, hanem merev gondolkodású, sőt fanatikus ember. Amikor vitába keveredik a fürdőben egy hosszú hajú fiatalemberrel a korszerű műveltségről, rögtön ellenséges lesz. „– Ez is azok közül a ... hosszúhajúak közül való... Akik folyton az eszmékkal állnak elő...”²⁰ Kiszalad a fürdőből, hogy máris följelentse.

alakú, benne az orosz kereszt körvonalával, míg a női kereszt levél alakú, benne ugyancsak az orosz kereszt körvonalával. A gyermek kereszt különösen kisméretű. Talán még ilyen kisméretű kereszt lehetett Andrej nyakában.

¹⁹ CSEHOV, Anton Pavlovics, *Agafja*, in Uő, *Beszélgetés a kutyával...* 271–283. 276 (Szöllősy Klára fordítása); vö. ЧЕХОВ, АНТОН ПАВЛОВИЧ, *Агафья*, in Uő, *Избранные произведения в трёх томах. Том первый* 112–121. 115–116.

²⁰ CSEHOV, Anton Pavlovics, *Gőzfürdőben*, in Uő, *Beszélgetés a kutyával...* 19–27. 20 (Rab Zsuzsa

Ám amikor megtudja, hogy ez a hosszú hajú ember diakónus, sírós hangon földig hajolva kér bocsánatot. „– Mert, hogy én azt hittem: eszmék vannak a fejében.”²¹ Csehov itt mindjárt az elején, az „első képben” éppen a rézkeresztrel sejtet valamit, hiszen kissé szokatlan a gőzfürdőben nagyméretű rézkereszt viselése. Ilyesféle nagy, nyakba akasztható rézkeresztet mutatunk be a 9. képen. „– Hé, te, hogyishínak! – kiáltotta egy fehér testű, kövér úr, amikor a gőzfelhőben meglátott egy magas, ösztövé, ritkás szakállú embert, akinek nagy rézkereszt függött a mellén. – Még egy kis gőzt! – Én, nagyságos uram, borbély vagyok, nem fürdőszolga. Gőzt adni nem az én dolgom. Parancsol köpülőzést?”²²

8. kép: KERESZT (TYELNYIK).
19. sz. Rézötvözet. 5,2×2,6 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma,
Itsz. PY 1212

9. kép: KERESZT.
18. sz. Rézötvözet, fehér, kék zománc.
15×2,5 cm.
Magángyűjtemény, Itsz. 1995.

fordítása); ЧЕХОВ, Антон Павлович, *В бане*, in Уо, *Избранные произведения в трёх томах. Том первый* 47–53. 48.

²¹ ЧЕХОВ, *Гőzfürdőben* 22; vő. ЧЕХОВ, *В бане* 50.

²² ЧЕХОВ, *Гőzfürdőben* 19; vő. ЧЕХОВ, *В бане* 47.

Természetesen a másik íróóriás, Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910) műveiről sem szabad megfeledkezünk. Mint annyiszor, *A hamis szelvény* című elbeszélésében is erkölcsi kérdéseket vet fel, a bűnbe sodródó ember életét mutatja be. Vegyenzkij atya egy szelvényhamisító gimnazista ügyét próbálja rendezni.

„– Bizony, nagyon szomorú, nagyon szomorú – bólogatott Vegyenzkij atya, miközben a mellén csüngő keresztet simogatta. – Örülök, hogy éppen nekem adta át ezt az ügyet; én, mint az egyház szolgálója, mindenképpen igyekezni fogok a fiatalembert jó útra terelni, azonban ugyanakkor azon leszek, hogy a leckéztetés minél kevésbé fájjon.”²³

Makszim Gorkij (1868–1936) *Inasévek* (helyesebben: Emberek között) című művében a következőket olvashatjuk:

„Igen gyakran hoztak öregemberek és öregasszonyok eladásra a Nyikon előtti időkből származó, régi nyomtatású könyveket, vagy ilyen könyvekről készült másolatokat, az irgizi és a kerzenyeci remeték szép kezemunkáját; a rosztovi Dmitrij által nem javított szertartáskönyvek [helyesebben: mineonok] másolatait; régi festésű ikonokat, kereszteteket és összehajtható, zománcozott rézikonokat, amiket a tenger mellékén öntöttek, ezüst meritókanalakat, amelyeneket a moszkvai fejedelmek ajándékoztak az italmérések bérlőinek; mindezt titokban, körüllesve, a kabátjuk alól kínálták.”²⁴

Érdemes ebből az idézetből több részletet is kiemelni. „Mindezt titokban, körüllesve, a kabátjuk alól kínálták” – ez a mondat arra utal, hogy az ószertartású ikonok és kereszték készítését és árusítását sokáig tiltották. „A rosztovi Dmitrij által nem javított szertartáskönyvek [mineonok] másolatait” – itt Rosztovi Szent Demeter (1651–1709) püspökről és híres egyházi íróról van szó, aki keményen elítélte az ószertartásúak nézeteit. Ők pedig hagiografikus műveit kritizálták. A *Книга житий...*, azaz a Szentek élete című négykötetes munkáját Kijevben adták ki (1689, 1695, 1700, 1705). Mindegyik kötet három-három hónap szentjeinek életét ismerteti.²⁵

²³ TOLSZTOJ, Lev, *A hamis szelvény*, in Uő, *Gazda és cseléd. Hadzsi Murat* (Budapest–Uzsgorod 1961) 123–186. 141 (Szöllősy Klára fordítása); vö. Толстой, Лев Николаевич, *Фальшивный купон*, in Uő, *Избранное* ([Ленинград] 1983) 166–221. 182.

²⁴ GORKIJ, Makszim, *Inasévek* [Emberk között], in Uő, *Gyermekkorom. Inasévek. Az én egyetemem* (ford. Radó György; Budapest 1961) 423; vö. ГОРЬКИЙ, МАКСИМ, *В людях*, in Uő, *Собрание сочинений в тридцати томах 13. Повести 1913–1923* (Москва 1951) 203–510. 385.

²⁵ A mineon szót görögül *μνηαίον*, egyházi szláv nyelven *миніа*, oroszul *минія* formában írják. Rendszerint четъи миніи formában használják. Jelentése четъи, azaz olvasásra és nem istentiszteletra szánt havi olvasmányok. A legismertebbek közé tartoznak Rosztovi Szent Demeter már

Ismeretes az is, hogy az óhitűek a Nyikon patriarcha által még nem javított könyveket tartották az ősi, hiteles munkáknak, továbbá, hogy a tenger mellékén, vagyis északon állt a híres Vig kolostor, ahol igen nagy számban, rendkívül magas technikai és művészi színvonalon készítettek fémikonokat. Jellegzetes jegyük az igen vékony, finom öntés. „Összehajtható, zománczott rézionok” – ilyen típusú alkotásokat már említettem Avvakum protópópa írásainál. Leszkov, Melnyikov-Pecserszkij és Makszimov is sokszor ír az óhitűek életmódjáról, ikonjairól.

Nyikolaj Szemjonovics Leszkov (1831–1895) *A lepecsételt angyal* című elbeszélésében személyes találkozások alapján mutatja be az óhitűek életét, és Luka Kirilov jámbor ikonfestő gondolatait is ismerteti az ikonfestészet lényeges vonásairól. *A vadállat* című elbeszélésében egy különös bronzkeresztet említ: „Meghallotta ezt Alekszej atya is, az idős falusi pópa, kinek mellén a tizenkettes év bronzkeresztje függött. Az öreg szintén sóhajtott és suttogva mondta: Imádkozzatok a megszületett Jézushoz!”²⁶ Itt a tizenkettes év bronzkeresztje kifejezés a napóleoni háború bronzkeresztjeire utal, amelyeket még a század végén is sokan hordtak.

Melnyikov-Pecserszkijt és Makszimovot – mint említettük – etnográfus szépíróknak is szokták nevezni. Hosszú éveket töltöttek az óhitűek társaságában. Sokat beszélgettek velük, megismerték vallási nézeteiket, életmódjukat, tárgyait, szokásaikat. Mindkét író hatalmas munkássága szépirodalmi vonatkozásban és dokumentációként egyaránt figyelemre méltó. Kár, hogy a magyar olvasó kevésbé ismeri őket, hiszen magyar nyelven műveikhez nem nagyon lehet hozzájutni, még a róluk szóló ismertetések is hiányoznak. Sajnos a mintegy húsz éve megjelent *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig* című nagyméretű, 347 oldalas összefoglaló munka Melnyikov-Pecserszkij nevét mindössze kétszer említi, Makszimovét egyszer sem.²⁷

Larisa Nyikolajevna Szavina irodalomtörténész Melnyikov *Az erdőkben* és *A hegyekben* című, továbbá Makszimov *A tisztátalan, titokzatos erő és a kereszt ereje* című művét nagyszerűen elemzi a rézkereszt és a rézionok szempontjából.²⁸ Kár, hogy ezen írók más munkáit nem vizsgálja e kitűnő kutató.

említett mineonjai, vagyis havi olvasmányai, melyeket részben Makarij oroszországi metropolita Nagy, havi olvasmányainak (*Великие Минеи Честии*) és a bollandisták *Acta Sanctorum*ának felhasználásával állított össze. Rosztovi Szent Demeter mineonjait egyházi szláv nyelven írta.

²⁶ ЛЕСКОВ, Николай Семёнович, *Зверь*, in Уо, *Отцовский завет. Рассказы* (Москва 2000) 180–198. 196.

²⁷ ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.), *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig* (Budapest 1997).

²⁸ САВИНА, Лариса Николаевна, *Русские писатели-этнографы XIX века о меднолитых иконах, крестах и складнях*, in *Этнические взаимодействия на Южном Урале: Материалы VI Всероссийской научной конференции* (Челябинск 2015) 412–416.

Pável Ivanovics Melnyikov (1818–1883), aki írói álnevén Andrej Pecserszkijként vagy Melnyikov-Pecserszkijként is ismert, igen terjedelmes, ám – enyhén szólva – sokban vitatható életművet hagyott ránk. Már gyermekkorában jól ismerte az óhitűek életformáját, mert családi birtokukon számos óhitű élt. 1847-től a nyizsegorodi főkörmányzó mellett úgynevezett különleges megbízatású hivatalnokként dolgozott, három év múlva pedig a belügyminisztériumnak lett szintén különleges megbízatású hivatalnoka.

Közvetlenül részt vett az óhitűek üldözésében, beleértve kolostoraik és imaházai elpusztítását. Így aztán az óhitűek körében különböző legendák születtek, például az, hogy ő szövetséget kötött az ördöggel, a falon is átlátott, és a kormányzóság parasztjai néha azt vették észre, hogy sárkányon lovgagol. Hivatali feladata volt, hogy e szakadár kolostorokat beszélgetés, meggyőzés alapján a „jegyinovérije”-hez fordítsa, vagyis más szóval a pravoszláv ószertartásúakhoz, azaz bizonyos hagyományokat megtartva elismerjék a Moszkvai Patriarchátus fennhatóságát. Ám Melnyikov-Pecserszkij nagyon szigorú, kemény módszereket javasolt. Például azt, hogy olyan régiókban, ahol együtt lagnak pravoszlávok és szakadárok, csak a szakadárokat sorozzák be katonának. A szakadárok elkülönülésének okát a pravoszláv papság alacsony erkölcsi színvonalában látta. Később változtak nézetei. Az 1860-as évek táján már a vallási türelemért szállt síkra.

Legismertebb műveiben, a híres dilogiában, *Az erdőekben* (*В лесax*, 1871–1874) és *A hegyekben* (*На гopax*, 1875–1881) olykor igen érzékletesen és részletesen ír a nyizsegorodi óhitű kereskedők életéről és az óhitűek Komarovszkij-kolostorának²⁹ rendkívül tragikus sorsáról. E két munkájában – melynek cselekménye nagyjából az 1840-es évek közepétől az 1850-es évek közepéig tart – az író az óhitűek nehéz, gyakran kalandos életét mutatja be, továbbá kolostorépületeik elpusztítását, melyben maga is mint vezető kormányhivatalnok részt vett.

Az erdőekben című regényében érdekesen ismerteti a víz alatti Kityeys városáról szóló legenda történetét. A híres óorosz legendában Kityeys olyan csodás városként jelent meg, amely láthatatlanná tudott válni, hogy megmeneküljön a tatárok támadásától. Egyébként e legendának egy variánsát dolgozta fel Nyikolaj Andrejevics Rimszkij-Korszakov *Legenda a láthatatlan Kityeys városáról és Fevronyija szüzleányról* című operájában.³⁰

²⁹ A Komarovszkij-kolostor (Комаровский скит) a Kerzsenyec folyó (Gorkij írásában épp az előbb olvashattunk a kerzsenyeci óhitű remetéről) partján állott. Napjainkban e kolostor már nem létezik, csak néhány kömlyékbeli síremlék maradt meg, melyeket zarándokok látogatnak.

³⁰ 1881-ben Melnyikov végleg letelepedett Nyizsnyij Novgorodban, s nyarait egy Ljahovo nevű kis faluban töltötte, ahol kedvére kertészkedett. Borisz Szadovszkij (Szadovszkij) költő, író, kritikus (1881–1952) arról ír, hogy Melnyikov gyakran összeveszett a muzsikokkal – erről írott panaszok is fennmaradtak –, és a hetvenes évek végétől Melnyikov szellemileg már nem volt teljesen egészséges. A ljahovói parasztok előtt gyakran két egymást keresztező érdemrendszalaggal díszít-

Melnyikov életművének³¹ jelentősége abban áll, hogy bár igen kegyetlenül viszonyult az óhitűekhez – igaz, később változtatott nézetein, s tegyük hozzá, a köztörvényes bűnözőket is keményen üldözte –, életmódjukat gyakran a legapróbb részletekig gondosan leírta. Bizonyos adalékokat csak az ő munkáiból ismerünk, mint például éppen a rézkeresztek és rézikonok használatát.

Az erdőkben arról olvashatunk, hogy Taifa apáca nem hajlandó esküjében az Isten szót kiejteni, hiszen a „bizony Isten” (еѣ-Боры) kifejezést az egyház régóta tiltotta, s csak a bizony-bizony (еѣ-еѣ) kifejezést engedélyezte. Az ikonhoz, a rézikonhoz, a rézkereszthez való fordulás, azok megcsókolása nagyon hiteles eskünek számított.

„Istenre esküdni nem fogok – válaszolta Taifa –, ez a világiaknak is nagy bűn, hát még a szerzeteseknek. Ha megengeded, akkor neked most az evangélium szerint lesz – folytatta kezét felemelve az ikonokhoz –, legyen neked bizony-bizony! És hétmehajlásos üdvöletet végzett, kivette az ikontartóból a rézkeresztet és megcsókolta.”³²

A hegyekben című mű első könyvének második részében a Csubalov testvérek találkozásakor arról olvashatunk, hogy az egyik testvér, amikor odament testvérének házához, „a rézkereszt előtt, mely a kapu szemöldökfájának közepére volt szegezve, szabályos hétmehajlásos üdvöletet tett”.³³ Melnyikov etnográfusként ehhez lábjegyzetet is fűz, melyben arról ír, hogy az „óhitűeknél és a környezetükben élő pravoszlávoknál is megőrződött egy régi jámbor szokás, mely szerint a szemöldökfára rézkeresztet szögeznek”.³⁴

A Karcolatok a pópás óhitűekről című művében Melnyikov – többek között – az inkább kalandor, mint jámbor, némaságot fogadott remete, Avfonyij Kocsujev életét mutatja be. Megtudjuk, hogy Szimbirszk vidékén az

tett vitorlavászon köpenyben jelent meg, papucsban, tolldíszes háromszögletű kalappal, hatalmas üveg vodkát lóbalva. САДОВСКОЙ, Б. А., *Записки (1881–1916)*, in *Российский архив I* (Москва 1991) 110.

³¹ Összegyűjtött műveit többször is kiadták: Мельников, Павел Иванович (ПЕЧЕРСКИЙ, Андрей), *Полное собрание сочинений в 7 т.* (Санкт-Петербург 1909); Мельников-ПЕЧЕРСКИЙ, Павел Иванович, *Собрание сочинений в 6 т.* (Москва 1963); Мельников, Павел Иванович (ПЕЧЕРСКИЙ, Андрей), *Собрание сочинений в 8 т.* (Москва 1976). Munkásságával több könyv és tanulmány foglalkozik, vö. pl. Боченков, Виктор В., П. И. Мельников (Андрей Печерский). *Мировоззрение, творчество, старообрядчество* (Ржев 2008); СЕЛЕЗНЁВ, Фёдор А., *Особые поручения чиновника Мельникова. Писатель Андрей Печерский на государственной службе*, in *Родина* (2014) 2/37–40.

³² Мельников, *Полное собрание сочинений...* т. 2, 369.

³³ Мельников, *Собрание сочинений...* (1976) т. 5, 449.

³⁴ Уо.

óhítú remetéket mily nagy tisztelet övezte, s habozás nélkül – megtiszteltetésnek érezve – segítettek nekik:

„Mintegy két versztnyire ettől a várostól [Szimbirszktől] a raszkolnyikov Mingaljev kertjében, a szakadék és a meggyfák között volt egy barlang, amelyben megtelepedett Kocsujev. Egy szál ingben, önsanyargató bilincsből jött ide, nyakában nagy rézkereszt függött. Itt tette meg harmadik fogadalmát, vagyis a szent balgaságot. Egyszer, amikor Mingaljev megszemlélte a kertet, meglátta a barlangban a régi módon imádkozó balgát, ezen a kegyelmen egészen fellelkesült. Felajánlotta neki a házát. A balga semmi érthetőt sem mondott, csak jelekkel kérte Mingaljevet, hogy engedje meg neki, hogy a barlangban maradhasson. Mingaljev beleegyezett.”³⁵

Melnyikov-Pecerszkijtól lényegesen eltérő szemléletű volt Szergej Vasziljevics Makszimov (1831–1901). Turgenyev buzdítására 1851-ben irodalmi és etnográfiai célú nagy utazásra vállalkozott, nevezetesen arra, hogy gyalog járja be a Vlagyimiri kormányzóságot, s így teljesen közelről ismerhette meg az ottani parasztság életét, tárgyait. Később Nyizsnyij-Novgorodban is hosszabb időt töltött. E városban persze nem kemény-kegyetlen hivatalos személyként tartózkodott, mint Melnyikov-Pecerszkij. Járt a vjatszki kormányzóságban is, és utazásáról számos érdekes és pontos leírásban számolt be: *A Kosztomai kormányzóság falusi fonóiban* (*Крестьянские посиделки Костромской губернии*), *Kocsisok* (*Извоицики*), *Szabók* (*Швецы*), *A medvék vezére* (*Сергач*), *Votjákok* (*Вотяки*) stb. Ezek a művek később *Az erdő sűrűjében* (*Лесная глушь*) című gyűjteményben jelentek meg.³⁶

Makszimov igen sokfelé utazott Oroszországban, az északi régiókban is hosszabb időt töltött. Ez utóbbi nagy utazásról az *Egy év északon* (*Год на Севере*) című könyvében írt.³⁷ Már halála után jelent meg egyik legfontosabb műve, *A tisztátalan, titokzatos erő és a kereszt ereje*.³⁸

Makszimov a legkülönbözőbb szituációkban, rendkívül sokszor említi a rézkereszteket. Csak néhány példa: „– Meg vagy te keresztelve? – kérdeztem a szamojédot. Válasz helyett a szamojéd benyúlt rénszarvasbőr ruhájába, és nagy nehezen szakálla és gallérja alól elővett egy kopott rézkeresztet.”³⁹ Később arról esik szó, hogy a szamojédok jó keresztények-e.

³⁵ МЕЛЬНИКОВ-ПЕЧЕРСКИЙ, Павел Иванович, *Очерки поповщины*, in Уб, *Собрание сочинений...* (1976) т. 7, 189–555. 454.

³⁶ МАКСИМОВ, Сергей Васильевич, *Лесная глушь 1–2* (Санкт-Петербург 1871).

³⁷ МАКСИМОВ, Сергей Васильевич, *Год на Севере* (Санкт-Петербург 1859).

³⁸ МАКСИМОВ, Сергей Васильевич, *Нечистая, неведомая и крестная сила* (1903), új kiadása: (Москва 1996). Válogatott művei is ezen a címen jelentek meg: *Нечистая, неведомая и крестная сила. Сборник* (Москва 2007).

³⁹ МАКСИМОВ, Сергей Васильевич, *Год на Севере* (Москва 2014) 394.

„Meg vannak-e keresztelve, mind meg vannak keresztelve. Bármelyiket kérdezd, mindjárt egy keresztet mutat, de hit ez egyáltalán...”⁴⁰ Arról is olvashatunk egyébként, hogy bár mindegyik szamojéd meg van keresztelve, templomba nem járnak, gyermekeiket tízéves koruk táján vagy még később keresztelik meg, az egyházi házasságkötést nem ismerik.

A következő idézet azért is fontos, mert kiderül belőle, milyen hatások érthették a használat során a rézkeresztek felületét. Makszimov megfigyelése ebből a szempontból is jelentős. Az író arról számol be, hogy vidéken nagyon gyakran találkozott a hisztériával, vagyis azzal a jelenséggel, amit úgy magyaráztak, hogy az ördög bújt az emberbe.

„Mielőtt hozzáfognának az ördögűzéshez a kunyhókban rendszerint az ikonok előtt kis mécseseket gyújtanak, kezükben égő viaszgyertyákat tartanak, az asztalra egy vízzel telt edényt tesznek, és abba belemerítik a rézkeresztet, melyet az ikonsarokból vettek ki, továbbá a vízbe még egy széndarabkát és egy csipet sót is dobnak. A víz fölött imát mondanak. A beteg nő iszik ebből a vízből három hajnalban, és meggyógyul, de a kiabálást nem hagyja teljesen abba, és időnként testében továbbra is érez szagatást és görcsöket.”⁴¹

Alekszej Nyikolajevics Tolsztoj (1883–1945) *Első Péter* című hatalmas munkájában többször is említi a fémkeresztet. E műben az író a kor társadalmának igen széles körű bemutatására vállalkozik, a legkülönbözőbb társadalmi rétegekről ad színes képet. Éppen ennek tükrében jelennek meg a fémkeresztek.

A legszegényebb rétegek körében is hordtak rézkeresztet. Kisméretű kereszt vagyis tyelnyik lehetett, melyet az író említ: „– Szörpkészítők vagyunk, de most kevés méhszörpöt isznak, senkinek sincs pénze. – Én vagyok a hibás? Mindent elszedtem. Így van? A szakállas fölemelte és leeresztette meztelen vállát, sovány mellén felemelkedett és leszállt a rézkereszt, s gúnyos mosollyal csóválta meg a fejét.”⁴² Ilyenfajta tyelnyiket hordhatott Csehov említett Agafja című elbeszélésének hőse, Szavka is.

A felsőbb papságot is bemutatja az író, és jól jellemzi egy fémkereszttel. „Egy jól megtermett, dús hajú ember lépett be, a Blagovescsenszkij-székes-egyház protópójája, egyik kezében réz ereklyetartó kereszt, a másikkal egy füstölőt lóbált.”⁴³ A magasabb egyházi körökben még Első Péter korában is

⁴⁰ Уо.

⁴¹ МАКСИМОВ, *Нечистая, неведомая и крестная сила* (2007) 112.

⁴² ТОЛСТОЙ, Alekszej, *Első Péter* (ford. Németh László; Budapest–Uzsgorod 1981) 697; вö. ТОЛСТОЙ, Алексей, *Собрание сочинений. Том седьмой. Петр Первый* (Москва 1959) 707.

⁴³ ТОЛСТОЙ, *Első Péter* 132; вö. ТОЛСТОЙ, *Собрание сочинений. Том седьмой...* 133.

ismertek lehettek, és igen nagyra értékelték az ősi (11–12. századi) kijevei ereklyetartó keresztet. Mint említettem, több ilyen is láthatunk a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Tolsztoj részletesen ír Péter cár házasságkötéséről is. „Körülvezették őket a szentképtartó asztal körül. Péter sebesen lépdelt, Jevdokiját a két nyoszolyóasszony támogatta, különben elesett volna... Most már házastársak voltak... Odanyújtották nekik csókra a hideg rézkeresztet, Jevdokija térdre ereszkedett...”⁴⁴ Ez esetben valószínű, hogy nem rézkeresztet csókoltak meg. Ilyen kiemelkedő, ünnepélyes szertartás alkalmával feltehetően a legértékesebb liturgikus tárgyakat használták. Megcsókolásra nagyobb méretű, kiemelkedő, rendszerint nemesfémből készült keresztet nyújtottak. Erre szolgáltak a nagyobb, ezüst oltárkeresztek. Ilyeneket őriz például a Vlagyimir-Szuzdali Múzeum. A gyűjtemény legkorábbi oltárkeresztje egy 16. századi 31 cm magas, domborított ezüstlapokkal borított fakereszt, rajta a megfeszített Krisztus öntött, aranyozott alakjával.⁴⁵ Figyelemre méltó a szuzdali Pokrovszkij-kolostorból származó 38 cm magas aranyozott ezüst oltárkereszt is, melynek hátlapján az 1604-es évszám („лета 112 по седьмой тысящи”) látható.⁴⁶ Jelentős a gyűjtemény további öt oltárkeresztje is.⁴⁷

Ilyen értékes, nagy, ezüst oltárkeresztek nem nagyon maradtak fenn. A nagy műveltségű író kevésbé ismerhette ezeket a tárgyakat, hiszen ne feledjük, hogy éppen a mű megírásának idején (1929–1934) már igen jelentős volt az egyházi kincsek államilag szervezett kifosztása, külföldi eladása, az arany és ezüst liturgikus tárgyak tönkretétele, beolvasztása. Ekkortájt a történetész, művészettörténetész kutatók is igen nehéz helyzetben voltak: egyházi témában – még művészettörténeti vonatkozásban is – szinte lehetetlen volt publikálni.⁴⁸ Bármily gondosan készült is történelmi munkájának megírására

⁴⁴ ТОЛСЗТОЙ, *Első Péter* 135; вö. Толстой, *Собрание сочинений. Том седьмой...* 137.

⁴⁵ ТРОФИМОВА, Надежда Н., *Русское прикладное искусство XIII – начала XX в. из собрания Государственного объединенного Владимиро-Суздальского музея-заповедника* (Москва 1982) № 97. 197–198 (Инв. № В-2973).

⁴⁶ Уо. № 98. 198–199 (Инв. № В-1702).

⁴⁷ Уо. № 99–103. 199–202.

⁴⁸ Csak egy példa. Alekszandr Ivanovics Anyiszimov (1877–1937) korának egyik legnagyobb művészettörténésze volt. Vezetése alatt restaurálták – többek között – Rubljov híres Ószövetségi Szentháromság ikonját és a híres Vlagyimiri Istenszülő ikont. 1920 és 1929 között a moszkvai Állami Történelmi Múzeumban osztályvezetőként dolgozott. Több felsőoktatási intézményben is tanított, köztük a Moszkvai Egyetemen is. Anyiszimov az Istenszülő Vlagyimiri ikonjáról írott kitérő tanulmányát hazájában sehol sem tudta közzétenni, így végül kéziratát Prágába küldte, ahol a Kondakov-kör 1928-ban publikálta. (АНИСИМОВ, Александр Иванович, *Владимирская икона Божией Матери* [Прага 1928]). Ettől kezdve a tudósra hatalmas nyomás nehezedett, minden munkahelyéről eltávolították. 1930 októberében letartóztatták kémkedés és szabotázs kóholt vádjával, majd tízévi lágermunkára ítélték. Az északi Szoloveckije-szigetekre vitték. 1937. szeptember 2-án kivégezték. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az e sorok írójának moszkvai kutatásában oly sokat segítő Marina Mihajlovna Posztnyikova-Loszeva (1901–1985), aki a moszkvai

a szerző, igen sok apró részletet korhűen ábrázolt, az ezüst oltárkeresztek jelentősége talán elkerülte figyelmét. Ismert egyébként, hogy munkájának megírásakor kiemelkedő történészek műveit (N. Usztrjalov, Sz. Szolovjov, I. Golikov) használta fel forrásként, de Nagy Péter kortársainak feljegyzéseit is, nevezetesen Pjotr Andrejevics Tolsztoj (1645–1729) grófét is, aki egyébként távoli rokonságban állott vele, s Nagy Péter titkosszolgálatának egyik vezetője volt.

Külön kiemeljük, hogy a legmegkapóbban Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij ír a rézkeresztekről. Érdeemes felfigyelnünk *Bűn és bűnhődés* című regényének arra a látszólag apró részletére, amelyben a főhős, Rogyion Romanovics Raszkolnyikov bűnhődésének vállalásakor – kissé zavarosan beszélve az idegösszeomlás határán – a rablógyilkosság során a halott nyakából levágott rézkeresztet újra megemlíti:

„Szonya szótlanul kivette a fiókból a két keresztet, a ciprusfát meg a rezet, keresztet vetett előbb magára, aztán őrá [Raszkolnyikov-ra], és Raszkolnyikov mellére tette a ciprusfából valót. – Szóval: jelkép, azt jelenti, hogy vállalom a keresztet, hehe! Mintha eddig nem eleget szenvedtem volna! És ciprusfa, vagyis az egyszerű nép keresztje. A rezet, a Lizavetáét te viseled majd... mutasd csak! Hát ez volt az ő mellén abban a percben. Emlékszem még két hasonló keresztre, egyik ezüst, a másik szentképes, a vénasszony mellére dobtam mind a kettőt akkor. Az kellene most, komolyan, azt kellenne felvennem... Eh, összeviszsa beszélek, a legfontosabbat meg elfelejtettem. Valahogy szórakozott vagyok, Szonya! Ide hallgass! Azért jöttem, hogy megmondjam neked, hogy tudd... Szóval csak ezt akartam... Csak ezért jöttem. (Hm, gondoltam, hogy másról is beszélek majd, az igaz.) Hisz te akartad, hogy elmenjek, no, most teljesül a kívánságod, börtönben fogok ülni, hát akkor mért sírsz? Te is sírsz? Hagyd abba, elég volt! Jaj de nehéz ezt mind elviselni!”⁴⁹

Állami Történelmi Múzeum Ötvösoosztályának volt a vezetője – egyházi családból származó férje származásában halt meg –, ugyancsak sokat szenvedett a cenzúrától. Ha mégis kiadták liturgikus ötvöstárgyról szóló művészettörténelmi tanulmányát, a címben nem nevezhette meg pontosan a tárgyat. Tanulmányt írt például a Pesnoszkij-kolostor 15. századi tönjénfüstölőjéről. E tanulmánya a következő címen jelent meg.: *Az orosz ezüstművesség egy 15. századi emléke*, vö. ЛОСЕВА, Марина Михайловна, *Образец русского серебряного мастерства XV века, in Сборник Оружейной палаты* (Москва 1925) 113–117. Lásd még: СТЕРЛИГОВА, Ирина Анатольевна, *О Марине Михайловне Постниковой-Лосевой*, in *Искусство Христианского Мира. Сборник статей. Выпуск 5* (Москва 2001) 338–347.

⁴⁹ DOSZTOJEVSKIJ, Fjodor Mihajlovics, *Bűn és bűnhődés* (ford. Görög Imre, G. Beke Margit; Budapest 1971) 331; vö. ДОСТОЕВСКИЙ, Фёдор Михайлович, *Собрание сочинений в 15 томах 5* (Ленинград 1989) 494–495.

A kereszt végül is a szenvedés, az önfeláldozás, a megtisztulás és az új élet reményének szimbóluma lesz.⁵⁰ Valószínű, hogy itt levél alakú, női, réz mellkeresztből (tyelnyik) van szó. Ilyen típusú kis rézkeresztből többet is őriz A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma (10. kép).

10. kép: KERESZT (TYELNYIK, NŐI). 19. sz. Rézötvözet. 4,7×2,5 cm.
A Pálos Sziklakolostor Ikonmúzeuma, ltsz. PY 1595

Végezetül érdekes magyar vonatkozásra hívom fel a figyelmet. Ballagi Aladár történész oroszországi utazásairól beszámolva a rézikonokkal kapcsolatban a következőket írja: „Fürdőkben tapasztaltam, hogy minden orosz keresztet vagy egyéb jelvényt visel nyakában; ez olyan szabály, mely alól,

⁵⁰ Vö. ПАЛАЧЕВА, Вера Владимировна – ФЛЕГЕНТОВА, Татьяна Николаевна, „Испытание крестом”: крест как „Визуальный знак” в романах Ф. М. Достоевского („Преступление и наказание”, „Идиот”, „Подросток”), in *Вестник КемГУ* (2008) 2/159–163. 159; РУЖА, Георг, *Русский крест. Кресты в собрании будапештского Музея русских меднолитых икон* (Будапешт 2017) 12.

mint értesültem, nincs kivétel.”⁵¹ Ez érdekes módon összecseng az egyik fentebbi Csehov-idézettel.

Ballagi Aladár szépirodalmi művet is említ, nevezetesen Karacs Teréznek (1808–1892), a nőnevelés nagy úttörőjének, híres írónőnek naplóját, melyre hivatkozva különös adatokat közöl. „Karacs Teréz naplójából tudjuk, hogy az 1849-ben Miskolcon százanként elhalt orosz katonák meztelen mellükön rézlemezű keretbe foglaltan viselték egyebek közt Kossuth Lajos medaillon arcképét.” Itt valószínű, hogy a rézikonokhoz hasonló kisméretű tárgyakról van szó. Ballagi Aladár így folytatja: „A dolognak az lehet a kulcsa, hogy Kossuth ily miniature arcképét, melyet a felvidéki városokban kereskedők árulgattak, az oroszok szentnek nézték, megvásárolták, s annak védelme alatt folytatták a harcot Kossuth népe ellen.”⁵²

⁵¹ BALLAGI Aladár, *Búcsújáráshelyek Oroszországban* (Budapest 1888) 25.

⁵² Uo.

◆◆◆ DUDÁS RÓBERT GYULA – PÖLCZ ÁDÁM*

Mindszenty József látogatása Passaicban (1974. május 19.)

Mindszenty József hercegrímás, Esztergom érseke, 1971. szeptember 28-án reggel hagyta el Magyarország és ezzel egy időben egyházmegyéje területét. Noha névlegesen 1974. február 5-ig Esztergom főpásztora volt, az egyházmegye igazgatását már hosszabb ideje nem tudta ellátni, mert 1948. december 26-án¹ hazaárulás és valutaüzérkedés vádjával letartóztatták,² majd elítélték. Igaz, 1956. október 31-én kiszabadulva vissza tudott térni egyházmegyéje területére és hivatalába (a budapesti Úri utcai primási palotába), de a vezetést csak minimálisan tudta átvenni, hiszen erre sem ideje, sem módja nem maradt, mert a szovjet támadáskor, november 4-én az amerikai nagykövetségre kellett menekülnie, így ismételtelen akadályoztatott (impeditus³) lett. Az 1948-tól 1971-ig tartó, csaknem 22 év fogság, majd „önkéntes fogság” után VI. Pál pápa (1963–1978) hívására, hosszas tárgyalások után vállalta élete utolsó keresztjét – az emigrációt.

* A passaicai beszéd retorikai elemzése Pölcz Ádám munkája. A tanulmány megírásában Dr. Udvarvölgyi Zsolt történész, szociológus, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola főiskolai tanára volt segítségünkre.

¹ *Szabad Nép* 6 (1948. december 29.) 1.

² Vö. MINDSZENTY József, *Emlékirataim* (Budapest 1989) 228–233.

³ Azt az esetet, ha egy püspök hosszabb ideig van távol egyházmegyéjétől, kétféle módon jelölik a hivatalos iratokban. Az egyik a *sede plena* (szó szerint: betöltött székkal), ami azt jelenti, hogy bár fizikailag távol van tőle (például gyógykezelésen van), egyházbiztosan betölti azt. A másik, s ehhez Mindszenty ragaszkodott, az *impeditus* (akadályoztatott) kifejezés, amely a külső, gyakran erőszakos akadályoztatást jelenti. Az első esetben a Szentszék kinevezésével apostoli adminisztrátor vagy ennek hiányában káptalani helynök vezeti az egyházmegyét, a második esetben ez korlátozott. Vö. BALOGH Margit, „A bíboros már nem lakik nálunk”. *Mindszenty József bíboros érsek távozása a budapesti amerikai nagykövetségről (1971. szeptember 28.)*, in *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecseyi Lajos tiszteletére* (Budapest–Győr 2012) 626.

A LELKIPÁSZTORI UTAK CÉLJA

Mindszenty külföldre távozása után nagyon különös egyházi helyzetbe került, s ezen lényegében az 1974. február 5-én életbe lépett felmentése sem változtatott. A távozását előkészítő megállapodásban, amely 1971 szeptemberében kelt, az Apostoli Szentszék és a magyar állam – többek között – az alábbiakat fektette le: A Szentszék ígéretet tett arra, hogy Mindszenty egyáltalán nem fog távozása után beavatkozni a magyar egyházi életbe, s tartózkodik attól, hogy Magyarország regnáló kormányával és annak politikájával kapcsolatosan véleményt nyilvánítson.⁴ Ezzel a „gumiszabállyal” azt kívánták elérni, hogy Mindszenty – amennyire csak lehetséges – vonuljon vissza. Ez egyrészt gyakorlati visszavonulást jelentett, lehetőleg helyezkedjen el egy kolostorban, s ne nyilatkozzon, másrészt pedig ennek útján akarták ellehetetleníteni az akkor még készület alatt álló *Emlékiratok* megjelenését. Mindszenty egyik elvárásnak sem tett eleget, rövid időn belül elhagyta a Vatikánt, ez által kivonva magát a közvetlen ellenőrzés alól.

Elhallgattatását segítette elő az is, hogy kérésére után semmiféle joghatóságot nem kapott a magyar hívek felett. Mindszenty elképzelése az volt, hogy ha már nem lehet a magyarországi egyház vezetője, akkor a külföldön élő magyarok lelkipásztori ellátását veszi kézbe. Ezen szándékának azonban a Szentszék határozottan, különféle adminisztrációs akadályok állításával ellenállt. Háttérbe szorítása abból is látszik, hogy még minimum-elképzelésének megvalósítására sem kapott lehetőséget: nem nevezték ki az ausztriai magyarok ordináriusává. Ezt a tisztséget továbbra is a kismartoni püspök, a félig magyar származású Stefan László⁵ töltötte be. Azt a kérését pedig, hogy a magyarok pasztorációjára segédpüspököket kapjon, megválaszolatlanul ad acta tették.⁶ Látszólagos (illetve egyes vélemények szerint valós) megaláztatását a bíboros nem vette magára, vagy ezt legalábbis kifelé nem mutatta, noha – a bíborosok különleges egyházi helyzetét teljesen figyelmen kívül hagyva – még a Bécsi Főegyházmegyében is csak a helyi főpásztor, Franz König bíboros érsek (1956–1985) engedélyével végezhetett volna lelkipásztori tevékenységet. Ez alól egyedüli kivétel a Pázmáneum⁷ területe

⁴ A megállapodás szövegét teljes egészében közli: ADRIÁNYI Gábor, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy* (Budapest 2004) 110–114.

⁵ Stefan László (Pozsony, 1913. február 25. – Kismarton, 1995. március 8.) püspök, Burgenland apostoli kormányzója 1954–1960 között, majd az újonnan alapított kismartoni (Eisenstadt) egyházmegye első püspöke 1960–1992 között, az ausztriai magyarok ordináriusa. Jól beszélt németül, horvátul és magyarul.

⁶ Vö. A külföldi magyarok ellátásáról (1972. október 5.), szövegét közli: SOMORJAI Adám, *Ami az emlékiratokból kimaradt* (Pannonhalma 2008) 147–149.

⁷ Pázmáneum (Collegium Pazmanianum) a Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek által 1623-ban Bécsben alapított papnevelő intézet.

volt, amely épület elvben az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott,⁸ bár akkor gyakorlatilag a bécsi püspökség kezelésében állt. A kimondva-kimondatlanul érvényben lévő „szankciók” ellenére Mindszenty életének ebben az utolsó néhány évében teljesebben ki mint püspök-lelkipásztor. 1972 és 1975 között a világ számos országában járt, Ázsián kívül valamennyi kontinensen, szinte mindenhol, ahol magyarok éltek. Több mint száz városban mutatott be szentmisét, vagy végzett egyéb egyházi szertartást. A Vatikán és a magyar állam megállapodását rá nézve semmisnek tekintve számos esetben tartott sajtótájékoztatót, ahol nem rejtette véka alá, többek között a magyar rezsimről alkotott véleményét sem. Mindemellett – lelkipásztori útjai között – előkészítette és befejezte *Emlékiratainak* szerkesztését, s lépéseket tett annak kiadására.

Mindszenty így írt lelkipásztori útjairól *Emlékirataiban*: „Az utak, a sokféle nemzeti és lelkipásztori probléma megbeszélése nem estek nehezemre, hiszen 23 év kényszerű elszigeteltségben töltött idő után a hivatásommal járó intenzív tevékenység, az emberekkel és a világgal való misztikus kapcsolatok örömmel töltöttek el.”⁹

Útjaival kapcsolatosan Habsburg Ottó főherceg (1912–2011) – akit Mindszenty a végletekig tisztelt, és akire legitimista felfogása miatt királyként tekintett – így nyilatkozott: „[Mindszenty] az emigrációt kiemelte a kicsinyes pártpolitikai tülekedésből, személyének kisugárzó ereje ismét fokozta az emigránsok magyarságtudatát és jó értelemben vett nemzeti öntudatát. Az emigrációban integráló szerepe volt.”¹⁰ Más kérdés, hogy ez az egyesítés elsődlegesen lelkipásztori és nem politikai integrálást jelentett, a magyarok Mindszentytől függetlenül továbbra is ugyanolyan széthúzóak voltak, mint idehaza.¹¹

Ausztrián kívüli lelkipásztori útjainak összesítését az 1. táblázat tartalmazza.

<i>Időpont</i>	<i>Felkeresett országok, főbb települések</i>
1972. május 1.	Svájc – Zizers – Zita királyné felköszöntése 80. születésnapja alkalmából
1972. május 20–23.	Német Szövetségi Köztársaság – Bamberg, Szent István ünnepség
1972. június 15.	Német Szövetségi Köztársaság – Burg Kastl Magyar Gimnázium felkeresése

⁸ Vö. VALENTIN Géza, *Mindszenty bíboros a Pázmáneumban*, in *A bécsi Pázmáneum* (szerk. Zombori István; Budapest 2002) 349–351.

⁹ MINDSZENTY József, *Emlékirataim* (Budapest 1997) 484.

¹⁰ HABSBERG Ottó, *Milyen ember volt a primás?*, in FÜZÉR Julián OFM (szerk.), *Szentnek kiáltjuk!* (Youngstown 1987) 109.

¹¹ Vö. BALOGH Margit, *Mindszenty József (1892–1975)* (Budapest 2015) 1322.

1972. augusztus 26–29.	Belgium – Brüsszel
1973. április 28. – május 1.	Német Szövetségi Köztársaság – Köln
1973. június 30. – július 1.	Német Szövetségi Köztársaság – Augsburg
1973. június 14–20.	Nagy Britannia
1973. szeptember 18–29.	Észak-Amerika: Kanada és USA (New York, NY; New Brunswick, NJ) – 2. észak-amerikai útja
1973. november 24. – december 4.	Dél-Afrika
1974. május 26. – június 29.	Amerikai Egyesült Államok – 3. észak-amerikai útja
1974. június 29.	Német Szövetségi Köztársaság – Stuttgart
1974. július 1-3.	Német Szövetségi Köztársaság – München
1973. július 13.	Német Szövetségi Köztársaság – Essen
1973. október 10.	Német Szövetségi Köztársaság – Frankfurt
1974. október 13.	Német Szövetségi Köztársaság – Regensburg
1974. október 24. – december 19.	Ausztrália és Új-Zéland
1974. december 20–23.	Amerikai Egyesült Államok (Hawaii, San Francisco, CA, New York, NY) – 4. észak-amerikai útja
1975. április 8.	Nagy Britannia (London)
1975. április 9–26.	Venezuela és Kolumbia

1. táblázat: MINDSZENTY AUSZTRIÁN KÍVÜLI LEKIPÁSZTORI ÚTJAI

MINDSZENTY BÍBOROS ÚTJA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (1974. MÁJUS 6. – JÚNIUS 29.)

Mindszenty az Egyesült Államokban összesen négy alkalommal járt, ebből kétszer 1974-ben. Míg a későbbi, decemberi út egyfajta magánútnak volt minősíthető, addig az 55 napos, május–júniusi nagy amerikai út valódi diadalút volt a bíboros részére.¹² Ez az út, melynek része volt a passaiçi látoga-

¹² Korábban, 1946-ban mint regnáló hercegprímás kereste fel a kanadai Mária-kongresszust, majd meglátogatott számos kanadai és Egyesült Államok-beli magyar közösséget. Második amerikai útja elsődlegesen Kanadára terjedt ki, az USA-ban tervezett látogatásokat különféle szervezési anomáliák miatt lemondta. Egyedül New Brunswickban (NJ) tett látogatást és szentelte fel az új-raépített Szent László-templomot.

tás is, mind a magyarság, mind pedig Mindszenty szempontjából különleges helyzetben zajlott le. Még csak néhány hónap telt el azóta, hogy VI. Pál pápa felmentette Mindszentyt az esztergomi érseki cím alól, s nyugállományba helyezte. Ezen az úton – jól megfigyelhetően – a magyar hívek teljes támogatásukról és lojalitásukról biztosították a bíborost, nemcsak egy magyarországi egyházmegye vezetőjeként kezelve, hanem Magyarország lelki fejedelmének minősítve őt.¹³

A hercegprímás amerikai útjának programjai többé-kevésbé jól nyomon követhetőek a korabeli amerikai (magyar) sajtóban,¹⁴ illetve egyéb forrásokban. Sajnos az első kézből származó forrás, Msgr. Mészáros Tibor¹⁵ naplója 1974. május 16-án megszakad, s innentől kezdve különféle sajtóorgánumból, illetve emlékkönyvekből tudjuk a program pontjait összeállítani. Ebben jelentős nehézség, hogy – ma már felderíthetetlen okokból – több helyszínnel kapcsolatosan nem, vagy csak minimálisan adnak információt. Ilyen helyszín például Passaic (NJ) vagy Detroit (MI). A bíboros kaliforniai programja ellenben különösen jól követhető, mivel azt Jaszovszky József¹⁶ helyi magyar lelkész könyvében – rengeteg egyéb dokumentum kíséretében – gyakorlatilag percre pontosan közli.

Mindszenty útja öt nagyobb központ köré épült. Az első időszakban a keleti parton New Yorkból kiindulva látogatott el különféle településekre, majd az észak-keleti egyházközségek (Cleveland és környéke) kerültek sorra, innen utazott át nyugatra (San Francisco, Los Angeles, Dallas), ezek után a Nagy Tavak környékét (Chicago és környéke) járta be. Innen zárásképpen még visszament a keleti partra, s Pennsylvania északi részét látogatta meg.

Mindszenty József bíboros amerikai lelkipásztori útjának 13. napján, 1974. május 19-én, vasárnap érkezett meg a New Jersey államban található Passaic településre. A település azért is különleges a diaszpóra magyarságának életében mert ez tekinthető (a mai napig) New York agglomerációjában élő magyarság egyik fő bástyájának, a szintén New Jersey államban található New Brunswick mellett. A Passaic-i Szent István királyról elnevezett magyar templom 1903-ban épült, s azóta (mind a mai napig) folyamatos a magyar lelkipásztori jelenlét.

¹³ *A Lelki Fejedelem szeretet-útja Amerikában*, in *Katolikus Magyarok Vasárnapja* (1974. június 9.) 2.

¹⁴ *Katolikus Magyarok Vasárnapja, New Yorki Magyar Élet, Californiai Magyarság*.

¹⁵ Mészáros Tibor (Felsőpaty, 1919. augusztus 12. – Bázél, 2003. szeptember 6.) veszprémi egyházmegyei áldozópap, Mindszenty titkára az emigrációban.

¹⁶ Jaszovszky József (Kecserpeklány, 1907. március 16. – San Francisco, CA, 2002. január 3.) esztergomi főegyházmegyei áldozópap, a San Francisco-i érsek joghatósága alá tartozó magyarok lelkésze 1952–1984 között.

1. ábra: MINDSZENTY ÁLTAL FELKERESETT ÁLLAMOK

Mivel a bíboros 1973-ban járt a másik jelentős New Jersey-i magyar településen, New Brunswickban, ezért a helyi magyarok – a két magyar közösség közötti rivalizálás miatt érthetően – nagyon remélték, hogy Mindszenty meglátogatta őket. Az itteni szentmise azért – is – különleges a témát kutató számára, mivel Kerkay László az egyházközség – mai napig – lelkes tagjának köszönhetően a teljes beszéd (sőt a teljes szentmise, illetve a fogadás teljes hangfelvétele) fennmaradt, sőt Németh János helyi videós 8 mm-es filmre az események nagy részét rögzítette. Ez utóbbinak – a kor technikai akadályai miatt – nem készült hangsávja. Így ez az alkalom tekinthető az 1974-es amerikai látogatás leginkább hang- és képfelvétellel rögzített eseményének. Emellett az egyházközség egy korábbi plébánosa, Vas László,¹⁷ 2014-ben összegyűjtötte a közösség fényképeit, és azokat publikálta.¹⁸ A passaici beszéd teljes szövegét a jelen tanulmány mellékeltében közöljük. Mindszenty útjának e kevésbé ismert szakaszáról fontos adalékokkal szolgáltak a látogatáskor jelen lévő személyek, akik ma is életben vannak. Közléseik különösen értékesek, mivel a korabeli amerikai magyar sajtó – ma már felderíthetetlen okokból – a passaici látogatásról egyáltalán nem számolt be.

¹⁷ Vas László (Nagyvárad, 1965. április 27. – Nagyvárad, 2018. január 7.) nagyváradai egyházmegyei áldozópap, passaici (NJ) adminisztrátor, majd plébános 2007–2018 között.

¹⁸ St. Stephen Roman Catholic Magyar Church, Passaic, New Jersey May 19th 1974. His Eminence József Cardinal Mindszenty Prince-Primate – Mindszenty József hercegprímás: <http://www.st-stephenspassaic.com/history/evkonyvek/mindszenty/index.html> (2019.06.21.).

A PASSAICI LÁTOGATÁS

Mindszenty és kísérete a pennsylvaniai Philadelphiából érkezett a településre, ahova elément Dunay Antal¹⁹ passaici magyar plébános, aki korábban felkereste a bíborost Bécsben, a Pázmáneumban, és személyesen hívta meg Passaicba, valamint a helyi Szent Név Társulat vezető tagjai. Az út a két település között nagyjából két órát tett ki. A bíboros autókönvoja helyi idő szerint 10:30-kor érkezett a passaici Third Streetre, ahol maga a templom és a plébánia található, de a bíboros már korábban – nagyjából egy háztömbbel előbb – kiszállt, és gyalog közelítette meg a plébániát, ahol köszöntötte az őt fogadókat. Rövid pihenés és átöltözés után vonultak át a plébániáról az utca túloldalára, a Szent István királyról elnevezett templomba. A mise után Mindszenty rövid látogatást tett a szomszéd utcában található református templomban, ahol György István²⁰ főgondnok fogadta, mivel a templom lelkésze, Kecskeméthy József²¹ nem sokkal korábban nyugállományba vonult. 13:30-tól rövid fogadást tartottak a plébánián, majd látogatást tettek a pater-soni katolikus temetőben, ahol Gáspár János, Mindszenty korábbi zalaegerszegi segédlelkésze nyugszik. 15 óra tájban a bíboros látogatást tett a garfieldi magyar cserkészeknél,²² majd 16:00 órától a magyar iskola dísztermében²³ nyilvános fogadáson vett részt, melynek hanganyaga fennmaradt. Ezen jelen volt Michael Dudick²⁴ görög katolikus püspök is. Ennek végeztével Mindszenty rövid pihenőt tartott a plébánián, elvégezte a zsolozsmát, majd elfoglalta esti szállását a Saddle Brook településen található Mariott Motor Hotelban. Másnap vonattal továbbutazott Washingtonba, a fővárosba.

Mindszenty érkezése egy-egy magyar közösség számára hallatlan jelentőségű esemény volt. Számos visszaemlékező jelezte, hogy arra a napra legtöbben szabadságot vettek ki, ami az akkori Amerika munkaalapú társadalmában rendkívüli dolognak számított. A passaici egyházközség egyik tagja, Kerkayné Maczky Emese²⁵ írásban számolt be a látogatásról. Véleménye

¹⁹ Dr. Dunay (Demetrovics) Antal (Nagykölked, 1915. február 27. – Passaic, NJ, 1977. május 29.) Passaic plébánosa 1963–1977 között.

²⁰ György István életrajzi adatait sajnos nem ismerjük.

²¹ Kecskeméthy József (Canonsburg, PA, 1906. augusztus 14. – Ligonier, IN, 1995. november) Passaic református magyar lelkésze. 1973-ban vonult nyugállományba.

²² 6. Gábor Áron és 38. Rozgonyi Cicelle Cserkészcsapatok, vö. <https://sites.google.com/site/garfieldcserkeszek/> (2019.06.24.).

²³ Az iskola épülete ma is az egyházközség tulajdonában van, városi iskolaként funkcionál.

²⁴ Michael Dudick (St. Clair, PA, 1916. február 24. – Uniontown, PA, 2007. május 30.) passaici görög katolikus püspök 1968–1995 között.

²⁵ Kerkayné Maczky Emese (Szolnok, 1940. december 11. –), korábban a passaici Amerikai Magyar Múzeum gondnoka és a Szent István Magyar Iskola igazgatója, számos tanulmány és könyv szerzője.

sok szempontból egybehangzik több másik hívőével, különösen, ami VI. Pál pápa szerepét illeti:

„Az érzéseim halványak. Akkor volt Béla fiam egyéves, az előkézületeti munkákba én nem folytam bele olyan mélyen.

Az biztos, hogy mindnyájan nagy izgalomban voltunk. Hiszen itt külföldön mindenki tudott Mindszenty bíboros hercegprímás úr meghurcolásáról... még VI. Pál pápa részéről is. Ezt mi így láttuk. Amikor a Vatikán és Kádárék megegyeztek abban, hogy Mindszentynek el kell hagynia Magyarországot, és ő ezt nagy áldozatnak tartotta, már akkor »csúnyán« néztünk. Aztán mikor jött a hír, hogy a pápa »számúzi« egy kolostorba Rómában, és nem érintkezhet magyarjaival, na... Aztán nagy örömmel vettük, amikor megtudtuk, hogy Bécsbe távozott a rabság elől és a Pázmáneumban élhet, és ott az látogathatja meg, aki akarja, és ő is elkezdhet mozogni. Ha már egyszer el kellett hagyja Magyarországot. 1973-ban járt Kanadában, és utána New Brunswickba jött templomot szentelni. Óriási dolog volt ez itt. Laci bá [Kerkay László, az adatközlő férje] ott volt, fényképezett, persze csak a tömegben... De aztán ígéretet kaptunk, hogy amerikai körútra is jön, és ide Passaicra is.

Nem sokkal jövetele előtt jött a hír, hogy VI. Pál megfosztotta rangjától, a hercegprímási címtől. Azt a felháborodást és fájdalmat, amit mi akkor éreztünk, azt nem lehet leírni. Hangsúlyosan csak hercegprímás úrról beszéltünk, és úgy is szólította nálunk mindenki. Annyi tisztesség legalább volt a pápában, hogy életében nem nevezett ki senkit az esztergomi primási székbe.

Amúgy nekem VI. Pál nem szent, hiába avatták szentté. Mindszenty hercegprímás úr meghurcolását – így éreztünk – nem tudtuk felejteni. Mert ezt ráadásnak tekintettük a kommunisták által okozott szenvedésnek.

Különös szeretettel és örömmel vártuk ezért is. Hogy szép legyen a szentmise, újra megalakult az énekkar. Egy régi énekkaros (gyönyörű basszus hangja volt) kikötötte, hogy csak akkor énekel, ha hivatásos karmester és kántor vezeti. Ilyen persze volt Bartkó Júlia²⁶ személyében. Ő 1956-ban menekült, és hamarosan meg is alakította az énekkart. Egy pár évig működött. 1967-ben, amikor én idejöttem, már nem működött. De Marci bácsi [Horváth Márton] tudta, hogy teljesíthető kikötése, mert Júlia itt élt közöttünk. Heti több énekpróba is volt, hogy valóban minden tökéletes legyen a nagy napon. Ezeket részt vettem (a két kisgyerekekkel, Hajnalka öt éves volt). Szerintem ez sikerült is, mert Júlia valóban profi volt. Itt még megjegyzendő, hogy Mindszenty hercegprímás úr kedvéért

²⁶ Bartkó Júlia (Gombos, 1914. június 19. – Belleville, NJ, 2007. október 10.) a passaicai Szent István-templom első női kántora, Kodály Zoltán tanítványa.

alakult meg újra az énekkar, de aztán együtt maradtunk évekig. Júlia tanította be a passiót, amit utána vagy 30 évig énekeltünk, még [Vas] László atya idejében is. Tulajdonképpen Mattyasovszky Gyurka²⁷ halála vetett ennek véget. Tényleg nem volt senki, aki vezényelte volna. Az ő ideje alatt, még ott voltak a régi énekesek, akik álmukban is tudták mit kell csinálni... de most már senki sincs.

Laci bá erősítő berendezést vásárolt saját pénzen, hogy mindenhol hallani lehessen minden mozzanatot: a szentmisét a templomon kívül, ha esne az eső, a nagyteremben és fordítva. A nagyteremben a fogadáson elhangzottakat akár kint, akár a templomban hallani lehessen. Mindent kipróbált, minden tökéletesen működött. – Ma mindkettőnk előtt rejtély, hogyan oldotta meg, hogy fényképezett és ugyanakkor ő vette fel hangszalagra az egészet.

A nagy napon díszmagyarban (akinek volt díszmagyarja, az mind viselte, volt, aki kölcsönként), néhányan népviseletben (akkoriban az még nem volt olyan nagy divat, csak saját itt készített volt) nagy-nagy izgalommal vártuk a templom előtt. Nagyon örültünk, hogy a passai rendőrség is teljesen magáévá tette a magas vendég látogatását. Minden magyar származású rendőr jelentkezett fizetés nélkül, hogy kísérje, bárhová megy. Már a város határába eléje mentek. A Bizub temetkezési vállalat kölcsönadta limuzinját. Szerintem nem volt Passaicban ember – persze akinek valami köze volt a magyarsághoz vagy a Szent Istvánhoz [vagy a] templomhoz –, hogy ne vett volna részt valamilyen formában a magas vendég fogadásán.

Hetekig, hónapokig hatott a látogatás varázsa. Szinte még el sem múlt az öröm, amikor jött halálhíre. Egyszerűen nem fogtuk föl, hogy hogyan történhetett. Egy olyan életerős, nagy akarattal rendelkező férfi volt nálunk 1974 májusában és 1975 májusában örökre itt hagyta a sok árva magyart. Hirtelen nagyon árvának éreztük magunkat. New Yorkban a Szent Patrik-katedrálisban volt érte gyászmise. Azon mi is részt vettünk, megint díszmagyarban, gyászszalaggal... és mind a mai napig nem tudjuk Őt elfelejteni, a kisugárzását, a beszédét, a jelenlétét mindenki hordozza magában, aki akkor találkozott vele.

Utolsó főpásztori levelét a magyar nyelvről, amit Venezuelában írt – közvetlen az operációja előtt –, már csak halála után olvastuk a *Katolikus Magyarok Vasárnapjában*, legépeltem indigóval többször is, és osztogattuk, akinek csak tudtuk...²⁸

²⁷ Mattyasovszky György (Szeged, 1930 – Passaic, NJ, 2014) vállalkozó, a Szent István-templom kórusának vezetője, a templom kántora.

²⁸ Kerkayné Maczky Emese visszaemlékezése.

A BÍBOROS AMERIKAI BESZÉDEINEK FŐ MONDANIVALÓJA

Mindszenty amerikai útja során elmondott beszédeit áttekintve (nagyjából 40 beszéde maradt fenn részben vagy egészben) megállapíthatjuk, hogy a bíboros, bár elmondhatta volna többször ugyanazt a beszédet, hiszen egy-egy helyszín között nagy távolság volt, mégsem ezt tette. Minden egyes helyszínen más-más beszédet mondott, a helynek megfelelő módon adaptálta alap gondolatait, melyeket azután Mészáros Tibor általában röviden angolul is összefoglalt. Beszédeit a klasszikus retorika alapjaira építette, s mondhatni az egyszerű nép nyelvén beszélt, még akkor is, ha emiatt a beszédben a történelmi tényeket és realitásokat kevésbé vette figyelembe.²⁹

Beszédeinek egyik fő tartalma a hazaszeretet, valamint a magyarsághoz való ragaszkodás volt. Ennek egyik példája az alábbi: „Mi a hazánkat nem azért szeretjük, mert számunkra boldog, békés életet biztosít. Mi azért szeretjük hazánkat, mert a szenvedés keresztjét hordozza.”³⁰ Fontosnak érezte, hogy az Egyesült Államok, amennyire lehetséges, segítse a kisebbségek anyanyelvének megőrzését: „Legyen ez az Amerika segítségére az itteni magyaroknak. Az emberi jogok közé tartozik a kisebbségek anyanyelve is, és az amerikai magyaroknak meg kell őrizni anyanyelvük kincsét.”³¹

Ez különösen azért lényeges, mert ez az időszak volt az amerikai beolvasztási törekvések csúcsidezőszaka. A nemzetiségeket a 19. század végén Izrael Zangwill, az „olvasztótégely” (melting pot) ideáljával szerette volna helyettesíteni. A sok különböző dél- és kelet-európai nép tömeges bevándorlása minden reális megfigyelőnek azt jelezte, hogy az angolszász recept revízióra szorul. Az olvasztótégely-elmélet szerint az Amerikában letelepedő népek keveredése új és felsőbbrendű embert fog produkálni. Ez az embertípus eltünteti, leváltja a nemzetiségi (népi) csoportosulásokat és új, kozmikus nemzetet hoz létre. Ez a mítosz egészen a II. világháborúig, sőt sok tekintetben a hatvanas évekig a hivatalos nemzetideál volt.³² Ennek hatására az emigráns magyar társadalom korábbi homogén jellege megszűnt, megkezdődött az átrétegződés, s ezzel a magyarság lassú, de biztos csökkenése.³³ Ez a folyamat az 1970-es években, Mindszenty látogatásának időszakában érte el csúcspontját.

Külön felhívta a figyelmet arra, hogy ha lehetséges, mindenképpen vegyenek részt a hívek a magyar nyelvű szentmisén:

²⁹ Vö. a passaici beszédben Szent István iskolaalapításai stb.

³⁰ *Mindszenty bíboros mondta*, in *New Yorki Magyar Élet* (1974. június 22.) 3.

³¹ *A Lelki Fejedelem szeretet-útja Amerikában* 1.

³² LUDÁNYI András, Szétszórtsági magyar sors: múlt, jelen, jövő: http://bgazrt.hu/_dbfiles/blog_files/8/0000010928/Kisebbségkutatás_2015_2%20korr-2.57-61.pdf (2019.06.24.).

³³ Vö. FERMI, Laura, *Illustrious Immigrants. The Intellectual Migration from Europe 1930–41* (Chicago, IL, 1968) 111–116: <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/emigracio/fermi3.html> (2019.06.24.).

„A II. vatikáni zsinat a kisebbségek jogává tette az anyanyelven végzett szentmisét. Tehát amíg magyar misét találunk a közelben, azon vegyen részt mindenki, és pedig gyermekeivel. Az eddigi amerikai magyar alkotásokra, melyek a XIX. század végétől épültek, áldozatos hűséggel kell vigyázni, hogy azok veszendőbe ne menjenek és veszendőbe ne menjenek gyermekeik.”³⁴

Mivel számos alkalommal tett látogatást protestáns templomban, többször beszélt az ökumenizmusról is. A vallások közötti különbséget félretette, a nemzet megmentését helyezte előrébe.

Beszédeiben saját helyzetére is reflektált: „Papi életemnek, amelynek terjedelme 59 esztendő, 44 százalékát töltöttem börtönben és számkivetésben. Ha újra kellene kezdenem az életemet, ugyanígy kezdeném megint, azokért az igazságokért, amiért a börtönt és a számkivetést viselnem kell.”³⁵

Összefoglalva 40 (részben vagy egészben) fennmaradt beszédét, fő mondanivalóját és útjának céljait illetően az alábbiakat állapíthatjuk meg:

1. Magyar misézés minden helyen ahol van magyarul tudó pap – emiatt külön megfeddte a Texasban élő bencéseket, illetve Lengen (Lengyel) Imre³⁶ South Norwalk-i plébánost, amiért az előbbieket elzárkóztak a magyar pasztorációtól, utóbbit pedig, mert liturgikus nyelvként az angolt használta.
2. Fontosnak nevezte az iskolák fenntartását, valamint a magyar cserkészek szerepének fontosságát – ezek támogatására több alkalommal is jótékonyági estet tartott, valamint külön hangsúlyozta, hogy ahol magyar iskola már nem lehetséges rendszeresen, ott házi tanítással oldják meg a magyar nyelv és kultúra oktatását.
3. Kihangsúlyozta a család szerepét, különösen a jó család kérdését – ez az, amit senki el nem vehet az embertől, ez köti össze őket egymással és az otthonnal is. Felhívta a papság figyelmét a családlátogatás fontosságára, tehát a pap minél többször keresse fel a híveket, ezzel is kötve őket a magyar közösséghez.
4. Határozottan kiállt a magzatirtás, a válás ellen, hangsúlyozta az öngyilkosság elleni fellépést, és kérte a lelki megújulást.

³⁴ *A Lelki Fejedelem szeretet-útja Amerikában 2.*

³⁵ *Lelki fejedelmünk, Mindszenty József szeretet-útja Amerikában*, in *Katolikus Magyarok Vasárnapja* (1974. július 28.) 1–2.

³⁶ Lengen (Lengyel) Imre (Bridgeport, CT, 1902. január 25. – Trumbull, CT, 1999. június 9.) South Norwalk, CT magyar származású plébánosa 1933–1977 között.

5. Hangsúlyozta az ökumenizmus szerepét, de nem elsősorban vallási téren, hanem a nyelvi síkon egymás felé nyitás szempontjából.

BIZTATÁS AZ EMIGRÁCIÓBAN – SZENT ISTVÁN NÉGY SZENTÉLYE. MINDSZENTY JÓZSEF PASSAICI BESZÉDÉNEK RETORIKAI ELEMZÉSE

Mindszenty József 1974-es passaici útján a magyar emigráció közösségének templomába látogatott el, ahol – a fennmaradt hangfelvétel alapján – mintegy félórás szentbeszédet mondott. Az idős, beteg bíboros gondolatait lassan, megfontoltan, nagy szünetekkel és olykor érzelmi felindulástól sem mentesen, mégis letisztultan tárta hallgatósága elé.

Beszédének műfaja nehezen határozható meg. Az egyházi szónoklatok jellemzően a tanácsadó beszédek közé tartoznak: a prédikátor igyekszik meggyőzni a híveket arról, mi hasznos és mi káros számukra, és szeretné a hallgatóságot a jó döntés felé terelni. Mindszenty bíboros beszéde az egyszerű stílusba sorolható, funkciója – az elmaradhatatlan tanácsadó jellegén túl – a tanítás: a múlt felidézése, az identitás erősítése a történetmesélésen keresztül, valamint a Szent István-i bölcsesség bemutatása és párhuzamba állítása a passaici közösség sorsával. A retorikai szituáció tehát a következő: Mindszenty bíboros mint politikai üldözött, az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik ikonikus alakja a budapesti amerikai követségen töltött „kényszerfogsága” után, az egyesült államokbeli körútja során meglátogatja a magyar közösséget Passaicban, ahol a hívek gyülekezete várja őt, és várja az általa hozott üzenetet is.

A beszédet megelőző köszöntés és a gyülekezet válasza, valamint az angol nyelvű köszönetmondás nem képezi a szónoklat szerves részét, ugyanakkor értékes többletet ad a beszéd kontextusához. A szokásos katolikus köszöntés után (Dicsértessék a Jézus Krisztus!) vontatott, erős akcentussal elmondott, talán előre megírt szöveg hangzik el, amely az udvariassági gesztuson túl többet is jelez: ugyan magyar közösség előtt, de idegen országban vagyunk, s ez markánsan előrevetíti az elhangzó szavak jelentőségét. Tükröződik benne a szónok lelki és fizikai állapota, de nyelvtudásáról is benyomást szerezhet a hallgató.³⁷

Mindszenty retorikai érzéke mindemellett rögtön a szónoklat elején megmutatkozik, hiszen a hallgatósággal való közösségteremtés már a megszólításban megtörténik: „Kedves Hallgatóim! Kedves Magyarjaim!” A szavakban megjelenő birtokviszonnal a szónok kifejezi a jelenlévőkkel való

³⁷ Vö. MÉSZÁROS Tibor, *Akit övéi nem fogadtak be* (Pécs 1997) 252–253.

sorsközösséget, ami egyúttal hitelességet is kölcsönöz neki, hiszen akkor már néhány éve – 1971 óta – ő maga is emigránsként éli az életét.

A továbbiakban a szónok hitelessége (éthosza) tovább erősödik, ugyanis olyan témát választ, amely közel áll a hívekhez: a beszéd Szent István érdekei köré épül. Az alap gondolatot az első magyar királyról elnevezett templom és annak védőszentje adta, ahogyan a bíboros a beszéd elején utal is erre („Szent István király, a ti védőszentetek”).³⁸ A megszólítás után ez a felütés is kiváló eszköz lesz a hallgatóság jóindulatának megnyeréséhez: Mindszenty az emigránsok őseit is megemlíti, s ezzel világossá teszi, hogy tud a helyiek előéletéről, hagyományairól. A szónoki érvelés így már az elejétől fogva érzelmi dominanciájú, erőteljesen jelen van benne a pathosz, a hallgatóságra gyakorolt érzelmi hatás. Az éthosz és a pathosz összekapcsolódása adja a beszéd hatásosságának jelentős részét, s ezt a felsorolt történelmi tények és párhuzamok teszik kézzelfoghatóvá.

A beszéd gondolatmenete letisztult, a szöveg szerkezete azonban nehezen határozható meg. A bevezetés szintén nehezen választható el az elbeszéléstől és az érveléstől, utóbbi kettő elkülöníthetetlenül egybemosódik, a beszéd lezárása pedig váratlanul, előzmények nélkül történik. (Feltehetően a hangfelvételen hallható harangszó az idő lejártát jelezte, emiatt kellett a szónoknak hirtelen lezárnia mondanivalóját.)³⁹ A beszéd szerkezeti elemzése azért is bonyolult, mert a szónok nem ad meg tételmondatot, és a gondolatmenet felosztását sem közli, az elbeszélés/érvelés tulajdonképpen in medias res kezdődik. Az elődökre való hivatkozás és Szent István kapcsán a tételmondatot a következőképpen „pótolhatjuk”: A ti őseitek Szent István útmutatását követték, és nektek is érdemes ugyanazt követni, ha meg akarjátok tartani közösségeketek.

A beszéd során a későbbi fontos kapaszkodókat is csak utólag, visszaolvasva/-hallgatva találja meg az olvasó vagy a hallgató: a beszéd végén derül csak ki pontosan, hogy Szent István négy szándékaról beszél a szónok, s ezek szem előtt tartását ajánlja a hívek figyelmébe. E négy szándék (vagy Mindszenty szóhasználatával: szentély, intézmény) a gondolatmenet sorrendjében a következő:

1. a templom és az iskola
2. a családi otthon
3. a keresztény állam

³⁸ A beszéd a passaici Szent István király templomban hangzott el.

³⁹ A harangszóval kapcsolatosan Kerkayné Maczky Emese az alábbiakat közölte: „Elfejtettük a nagy izgalomban kikapcsolni a harangokat. És amikor délben elindult a harangozás, ami nagyon hangos volt, fejezte be hirtelen a beszédét. Szó sem volt arról, hogy a harangozással jeleztük volna, hogy itt az ideje abbahagyni. Borzalmasan bántott ez akkor bennünket, de hát ez volt, utólag nem lehetett ezen segíteni.”

4. a családi szentély: a házasság

A bíboros érvelése induktív: Szent István egyedi példáján keresztül mutatja be a közösség számára általánosan fontos erkölcsi szándékokat. Az első ilyen szándék – Szent István-i intézmény – a templom és az iskola elválaszthatatlansága, amit a szónok definícióval erősít meg: „iskola és templom – egy ikertestvér”. Elválaszthatatlanok, hiszen a templom a műveltség terjesztésének, az olvasás, az írás és a számolás tanításának is terepe volt, ezért az iskola nem kerülhetne messze a templomtól sem fizikailag, sem spirituálisan, mert másképpen a sátán zsinagógája lesz belőle. „A templom nélküli, egyház nélküli iskola, az a sátánnak az ikertestvére” – utal a szónok a korabeli viszonyokra is. Mindszenty beszéde alatt többször „kikacsint” a retorikai szituációból: a bíboros határozottan elkülöníti egymástól, és ellentétbe állítja a Szent István-i szándékokat a korabeli állapotokkal, különösen az 1970-es évekbeli (magyarországi) politikai viszonyokkal (2. táblázat). A felállított ellentétek igen élesek: a Szent István-i pozitív erkölcsiség ütközik meg a romlott, égi hazát vesztett jelen képével.

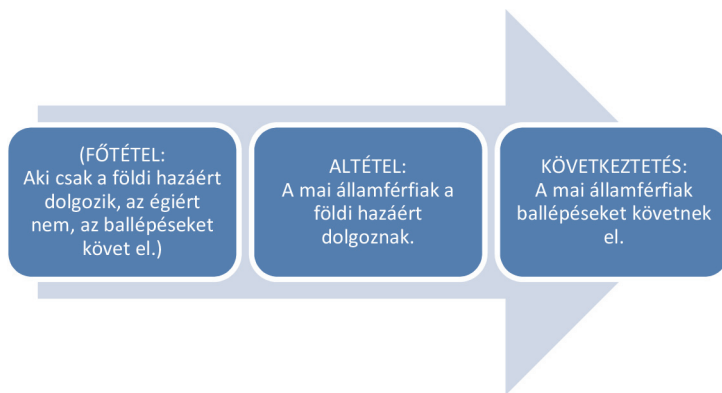
<i>Szent István-i elgondolás</i>	<i>Korabeli viszonyok</i>	<i>Következtetés</i>
Templom és iskola egysége nem bomolhat meg, mert a templom és az iskola ikertestvér.	Ma otthoni hazánkban nem ez a helyzet, az iskola távolra került a templomtól fizikailag és lelkileg is.	Az iskola a sátán zsinagógája lett.
Szent István a pápától kért koronát, nem a németektől és nem Bizáncból	Ha kérnek tőlük valamit, a hatalmasok könnyen vazallusokká süllyesztenek népeket.	Ha manapság nagyhatalmaktól kér valamit az ember, akkor ugyanúgy, mint régen, könnyen vazallussá süllyedhet.
Szent István a földi hazáért és az égi hazáért egyszerre tett meg mindent.	A mai államférfiak legjobb esetben is csak a földiért dolgoznak.	Az égi haza mellőzése miatt sok ballépésük van az államférfiaknak a földi haza körül. Emberi jogokat hirdetnek, de sehol sem kérik számon azokat.

2. táblázat: A SZENT ISTVÁN-I ÉS A KORABELI SZÁNDÉKOK ÖSSZEVETÉSE
MINDSZENTY BESZÉDÉBEN

A táblázatban szereplő érvek a jó és a rossz, valamint a hasznos és a káros ellentétére épülnek: Szent István hasznos intézkedéseket hozott, „mindenben vigyázott”, s ez a magyarság javára vált. A mai államférfiak viszont az em-

beriségre (a magyarokra) káros módon viselkednek, ami nem segíti a nemzet(ek) javát.

Ha Arisztotelész tanítása szerint vizsgáljuk meg az érveket, akkor valójában enthümémákkal (vagy csonka szillogizmusokkal) van dolgunk, hiszen a következtetések háttérében a közönség által is kikövetkeztethető elméleti műveletek állnak. Mindszenty hatásosságának jelentős oka az is, hogy nem esik túlzásba, nem magyarazza túl érveit. Egyik enthümémájából éppen a főtételek marad ki (2. ábra).

2. ábra: A MINDSZENTY ÉRVELÉSÉBEN MEGJELENŐ EGYIK ENTHÜMÉMA MODELLE

A szövegben kevés a megszólítás (összesen háromszor fordul elő). A szónok nem ezzel igyekszik a hallgatóság figyelmét megragadni, inkább az erőteljes történelmi példázatokkal segíti a figyelmet.

Az első keresztények templomlátogatási gyakorlata után esik szó a másik Szent István-i szándékról, amelyet az otthon maradó, tűzhelyet őrző édesanya és a hazatérő családtagok már-már túlságosan is idillikus leírása mutat meg, s erre erősít rá Mindszenty személyes példája a hasonló Vas megyei hagyományokról. Ezek a példák mind a mondanivaló bevésszítését segítik, hiszen a hallgatóság tagjaihoz közel álló témákat érint a szónok.

Az előzőeken túl a beszédben erőteljesen jelen vannak a jelképek, valamint a körülmények is. A templom és a temető mint jelkép fontossága a harmadik szándék említésekor, a keresztény állam megalapításában és Mária-nak (a Magyarok Nagyasszonyának) való felajánlásában tükröződik. Ennek hosszú felvezetésében Szent István deutsch-altenburgi templomépítésének történetét, hagyományát mondja el Mindszenty. A körülmények közül (a politikai helyzet visszatérő említésén túl) az emigráció és a hozzá társuló számkivettség-érzés kap nagy hangsúlyt. Emigráció=számkivetés. Ez az

azonosítás csak egyszer hangzik el, mégis megerősíti a beszéd kontextusát, megsokszorozza a biztató szavak („De tegyük is és tesszük is ezt!”, „Erősen fogjátok ezt a feladatot és tartsátok meg!” stb.) jelentőségét, és felerősíti a jelképekre való hivatkozás fontosságát: az úgynevezett számkivetetteket igyekszik saját elődeik közösségéhez és egyúttal a magyarsághoz kapcsolni a szimbólumok említésével.

A negyedik Szent István-i szándék a család szentélye, vagyis a házasság, amelyről a korábbiakkal ellentétben kevesebb szó esik, ugyanakkor a tömörebb említés erőteljesebb szavakat, retorikailag hatásosabban felépített befejezést eredményez. A szónoklatot elnyújtott, de rekonstruálható poliszillo-gizmussal (láncokoskodással) zárja a szónok:

- A házasságban Isten szándékainak kell érvényesülnie.
- (Ha Isten szándéka érvényesül, akkor) a jogokat és a velük összekötött kötelességeket együtt gyakorolják.
- Ha a kötelességeket mellőzik, akkor az erkölcsi kommunizmus és bolsevizmusba eshetnek.
- Ha erkölcsi kommunizmusba esnek, akkor odadobják a családi szentélyt a mostani világdívatnak.

Ez a láncokoskodás valójában az egész beszéd esszenciája lehet: a ragaszkodás az erkölcsi hagyományokhoz megmentő erejű, mellőzése azonban a szent dolgok megcsúfolásával, erkölcstelenséggel, önfelszámolással jár.

Összegezve: Mindszenty József passaici beszédének célja a hagyományok felelevenítésén keresztül megerősíteni a magyar közösség identitását, erkölcsiségét, és a Szent István-i szándékok megtartására ösztönözni a hallgatóságot. A szónoklat hosszú történeteket, példázatokat tartalmaz, retorikailag mégsem csúszik félre, hiszen a példa és a példázat a tanítás, illusztrálás egyik legfontosabb eszköze, segíti a jobb megértést (gondoljunk a Bibliára!). A beszéd gondolatisága emellett az emigráció mint számkivetettség fogalma köré épül, egyúttal erőteljes jelképhasználat jellemzi a szöveget, amely ezt a számkivetettséget próbálja ellensúlyozni. Mindszenty olykor erőteljesen ellentétbe állítja a Szent István-i elképzeléseket a korabeli politikusi gondolkodásmóddal – utóbbi kárára, s az egyszerű stílus ellenére olykor erőteljes, érzelmi nyomatékkal kimondott szószerkezeteket is használ (pl. „a sátán zsinagógája”). A szónok már a beszéd elején fölépíti és hitelesíti a saját éthoszáét, és a hallgatósághoz való hozzáállásában sem ejt hibát: közösséget teremt, amelyben szinte észrevétlenül magát is elhelyezi, s ezzel elnyeri hallgatósága jóindulatát.

FÜGGELÉK

*Mindszenty József beszéde Passaicban*⁴⁰

Dicsértessék a Jézus Krisztus! (Mindörökké! Ámen!)

Excellence, I express my thanksgiving for the provision, government ecclesiastical of the Hungarian emigrants, when we, Hungarian bishops are forbidden and frustrated to govern our faithful. [Excellenciás Uram, kifejezem hálámat a magyar emigránsok egyházi ellátásáért és irányításáért, amikor nekünk, magyar püspököknek megtiltják és megnehezítik híveink vezetését.]

Kedves hallgatóim! Kedves magyarjaim!

Látogatva az öt világrészben a magyar emigránsokat eljutottam hozzátok is, akiknek eleji már a megelőző századokban itt voltak. Ez a templom, ez a magyar közösség mutatja a mi eleinknek az ittlétét. Azóta egy század elmúlt, hogy az első magyar kivándorlók idetették lábukat. A száz esztendő alatt igen sok fordulata volt az időeknek. Az első szándék, ami megjelent a mi drága elődeinknek a lelkében, az volt, hogy ami intézményeket Szent István király, a ti védőszentetek adott az országnak otthon, azok az intézmények meglegyenek itt, az idegen földön is. Ő rendelte, hogy minden nagyobb területnek legyen egy egyházmegyéje, megyéspüspökkel, és tíz ilyen területre osztotta föl az országot. Minden tíz községnek rendelt egy templomot és egy plébánost. És vasárnaponként a hívek indultak körmenetileg a tizedik községbe, a központba, imádkozva és énekelve. Olyanok voltak ebben a körmenetben, akik ma már keresztények, de a megelőző esztendőben, vagy néhány évvel azelőtt még pogányok voltak. De ezek a pogányokból lett magyarok egész odaadással szolgáltak Istennek az ő hitük és egyházuk szertint. És eljutottak oda, a székhelyre és az ott levő templomban – téved, aki azt gondolná, hogy a vasárnapi szentmisével kezdték volna. Célszerűségi okokból a templom először iskola volt. A szentélybe markos legények behordták az iskolai táblákat, a számolóoszlopot, és úgy egy fél óráig volt írás, olvasás, számolás a kicsi óvodakorban lévő kis magyarok között, és az ősze csavarodott nagyapák – az első nemzedék – előtt, és tanultak szorgalmasan. Az iskola a templomból indult el. A mi őseink a templomban először az iskolát látták. És később az iskola, az idők változásával, kivonult a templom-

⁴⁰ A beszéd hanganyagát a <http://ststephenspassaic.com/galeria/hangtar/mindszenty/mindpred.mp3> oldalról jegyeztük le (2019.07.06.).

ból, de sehol se ment messze a templomtól, és ha messze távolodik a templomtól, akkor a sátán zsinagógája lesz belőle, mint ahogy ma otthoni házánkban is ez a helyzet.

Aztán utána, ugyanazon a markos legények, kivitték ezeket a táblákat és iskolai eszközöket, és kezdődött a vasárnapi szentmise és a szentbeszéd. Iskola és templom! Egy ikertestvér. A templom nélküli, egyház nélküli iskola, az a sátánnak az ikertestvére.

És amikor vége volt a szentmisének, amelyen általában mindannyian járultak a szentáldozáshoz, kicsi magyarkák, öreg, őszbe csavarodott magyarok, csak az édesanya nem volt köztük, mindenki itt volt, kivétel nélkül! Az édesanya otthon maradt, háztűzörzőnek, mert akkoriban a gyufával nagy gondok voltak, és ha kialudt a családi tűzhely, nagy baj származott abból. Egynek otthon kellett maradni, hogy a tűz soha ki ne aludjék. S ugyanakkor az édesanya készítette is odahaza az ebédet a zarándok családtagoknak. De amikor kimentek ők a templomból – akkoriban a temető körülvette a templomot – [...?...] és megható dolog, hogy azok a kis magyarok, akik benn voltak a templomban, azok az öregek, akik ugyanott voltak, elmentek a családtagjaihoz, és ott elimádkoztak egy Miatyánkot és egy Üdvözlégyet az örökkévalóságba átköltözöttékért. Gyönyörű kép az első magyar keresztyéneket életéből. Aztán kimentek, és mindegyik a maga sírja mellé odaállott, elrebegette az imádságot, mert ahol a mai nemzedék imádkozik, nem szabad elfeledkezni a megelőző, immár a temetőbe költözött nemzedékről sem. Az állatok semmiféle magatartást nem tanúsítanak az elődeikkel szemben, az állatok nincsen története. A megelőző nemzedéknek a tisztelete és emlékezte az ésszel és a jóakarattal bíró embernek a sajtásága. De tegyük is, és teszszük is ezt!

Aztán kinyitották a temető kapuját, és a központi községnek, falunak elmentek a síkatoraiba, ahol sátrak állottak fölállítva, a mindennapi életszükségleti cikkekkel. Ott aztán egy hétre megvásárolták a templomba járók a szükségeseket, persze nem használtak annyi cikket akkoriban, mint amennyit mi használunk mostanában, s aztán szépen sorba állottak, és imádkozva, énekelve hazatértek.

Az utcaajtóban ott várta őket az otthon maradt házőrző édesanya. A férj megcsókolta a feleségét, s mondta neki, részed legyen kedves hitvesem a szentmisében. Azok a magyarok tudták, hogy a szentmise végtelen értékű emlékezet, végtelen értékű kincs! És a gyerekek is odaszaladtak az édesanyjukhoz, kezét csókoltak, s azok is mondták: Édesanyám, része legyen a szentmisében!

Vas megyében, az én szülőföldemen, mindmáig megmaradt az a szokás, hogy az édesanya korábbi szentmisére megy el, és a főmisére ő marad otthon főzni, és amikor hazatérnek a családtagok a templomból, akkor az arc-

csók és a kézcsók nem marad el, és egy megszentelt csókot adnak az édesanyának – része legyen a szentmisében.

Ezt itt is, Passaicban, ahol nem volna szokásban – és tudom, hogy kell odahaza valakinek lenni –, hát annak vigyük el ezt a szent csókot, és kívánjuk neki, hogy része legyen a szentmisében.

De hát a magyar nemzet kicsi nemzet volt itt, mert a rokonságnak a nagy része ott maradt az Urál táján, Európának a keleti végén, és a kisebbség, körülbelül egymillió ember jött el Közép-Európába, és hát a leggyötremesebb ponton, ott foglalt nemzetet és hont, és Szent István már jól látta, hogy a magyarság már kevés ehhez a poszthoz, és bizony Szent István vigyázott is arra a kevés egymillió magyarra, amely az ő népe volt. Bécsből nem messze és a történelmi magyar határtól sem messze van Deutsch-Altenburg helység. Szent István király ott templomot építtetett, hálából a Magyarok Nagyasszonyának, éspedig azért, mert egy egész éjszakán vívódott, hogy amikor II. Konrád császár megtámadta Magyarországot, hát akkor ő számolgatta egész éjszaka imádság közben, ha győzelmes csatát aratok is, akkor is tíz–húszezer magyar megint odatesz. S azt mondta a Nagyasszonynak: Segíts meg Nagyasszony, hogy elkerüljük ezt a csatát! És hajnal végeztével jön az előőrs jelentése, hogy Konrád császár, valami okból egész seregével visszavonult. És Szent István király állotta a fogadalmát, mert amit az ember egyszer kimond, azt becsülettel meg kell tartania, annál inkább, ha az Istennek és a Nagyboldogasszonynak tett valami ígéretet. S nézzétek, Bécsben él úgy egy huszonötezer magyar menekült most, és volt közöttük egy áldott emlékeztető, Vencel Frigyes nevű magyar, aki folyton nógatta a magyarokat, hogy Nagyboldogasszony napján a bécsi magyarok menjenek ki ide Németóvárra, a Szent István-i templomba. Meg is tették, magam is kétszer mondtam a szentmiséjüket ott, prédikáltam nekik, és ugyanő a magyar temetőben, mert akkoriban magyarok voltak ezen a tájon is, a magyar temetőben fölvasárolt saját maga részére egy sírhelyet, egy második sírhelyet a temető sarkában, hogy mindenszentek ünnepén oda gyűljenek a hazai temető helyett, amit a helyi temető nem pótol, hát ehhez a jelképes sírhoz jöttek el a bécsi magyarok, és ott imádkoztak.

Nézzétek, mindezeket Szent István szerezte, és Szent István nagyot gondolt a magyarság sorsával. Ti tudjátok, hogy ő 1038. augusztus 15-én összehívta az országnak egyházi és világi vezetőit, s haldokolva fogta a szent koronát, és elmondotta, hogy emberekben nincs segítség, Nálad, Nagyasszonyban van minden reménység. Vedd oltalmazdába ezt a szent koronát és az általa jelképezett országot! Ez a magyar Mária-vállalás, az égi pártfogó vállalása nemcsak egyházi jelentőségű, hanem közjogi jelentőségű is, mert jelen volt a Szent Korona, jelen volt a szent király, jelen voltak az egyházi és a

világi vezetők, és ők mind kérték a Szűzanyát a szent királlyal erre a pártfogásra.

Aztán jöttek nehéz idők, nem sikerült elhozni az Urál tájáról az ott maradt magyarokat. Mert amikor hívogatták őket, Julián barát, ugyanakkor a mongolok is rátörték az ottani magyarokra, és Julián barát egyedül tért haza azal a vész hírrel, hogy ide is jön a tatár, Közép-Európába.

De nézzétek, Szent István mindenben vigyázott, ő már akkor, amikor nemzetének korona kellett, ő sokat tépelődött: van neki két nagy hatalmú szomszédja, amelyek századokat töltöttek ott a területükön. Egyik oldalon a német birodalom, a másik oldalon, délen pedig Bizánc, a görög császárság volt. Hát most melyikhez forduljon? Akár egyiktől kér valamit, akár a másiktól, az pályázik a függőségre, hogy a magyarok vazallusok legyenek. Szent István nem olyan könnyedén vállalta a vazallusságot, mint mostanában, hogy vazallusokká süllyesztenek népeket, könnyelmű hatalmasok. Szent István nem így volt, azt mondta, egyikhez se fordulok, a Szentszék messze is van, de annak evangéliuma is van, és attól kérek én koronát magam számára. És így is lett! Mennyi gondoskodás volt abban a Szent Istvánban: az a földi hazáért és az égi hazáért mindent megtett. A mai államférfiak legjobb esetben valamit a földiért tesznek, de az égiért ritkán tesznek valamit, és nagyon sok ballépésük van a földi haza körül is. Emberi jogokat hirdetnek, de sehol se kérik számon az emberi jogokat!

A magyar nép tanult is az ő szent királyától. Nektek, akik annyi küzdelem mentetek át őseitekkel együtt, akik felépítették a ti templomokat, a családi házat is elkészítették, iskolára is gondoltak... Azóta, hogy ők elköltöztek, a világon nagyon sok változás történt, és szinte alig győzzük számolni a változásokat. Ami elmúlt, az ritkán tér vissza, és az embereknek mindenkor külön kell megküzdeniük és megharcolniuk.

Ne csodálkozzatok azon, hogy a számkivetésnek, az emigrációnak vannak folytatásai. Ahogy Szent István látta ezt a nemzet sorsában, mi is ezt vegyük számításba, és ahogy minden nemzedék megharcolta a maga harcát, a mi nemzedékünk is hivatva van ennek a harcnak a megharcolására. Az egészben az a fontos, hogy mi, kevesen, itteni magyarok és minden jó szándékú ember erősen álljunk a helyünkön, ne lógassuk a fejünket, azt tartsuk magasan, ne legyünk letörtek, ne legyünk kétségbeesettek, hanem összetartással csökkentjük a bajokat és a keresztekét. Ez a fontos. Ahogy ma ily szép számmal itt vagytok az Úr Jézus oltáránál, minden vasárnap ez legyen a helyzet, és ha vannak közönyösök köztetek, és odahaza maradnak – bár nem magyar dolog vasárnap az otthonmaradás –, hát azokat a közömbösöket is hozzátok el ide!

Sehol annyira a magyar egységet nem tudjátok megteremteni, mint a vasárnapi magyar szentmisén és a vasárnapi szentbeszédén. Én a II. Vatikáni

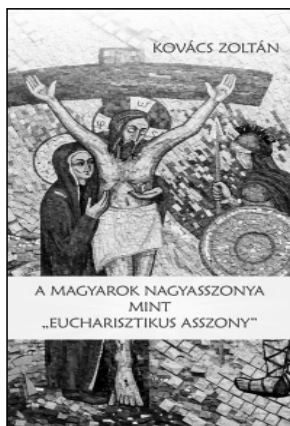
Zsinatot nagyra értékelem ama intézkedéséért, hogy a kisebbségeknek a nyelve bevonul a szentmisébe, és a régi latin nyelv helyett a maguk anyanyelvén imádkozhatnak itt együtt. Kedves híveim, ez egy oly nagy történelmi tény, a ti kereszties életetekben, hogy ennek örülnünk kell, és ha valami miértünk is történik itt a világon, hát azt értékeljük és használjuk föl! Ez annyira fontos, mint ahogy Szent Istvánnak fontos volt a templom-iskola, mint ahogyan fontos volt a ti őseiteknek az iskola. Igaz, hogy nagy keresztet jelentett ez az idők változásával a ti számotokra. De nézzétek, gyermekeitekért vállaltátok a gondokat erre, és hát az, amit a gyermeknevelésért teszünk, az a legértékesebb szülői tevékenységünk! Hiszen akarjuk megadni nekik azt, amit nekünk a szüleink megadtak, és mi akarjuk azt, hogy a magyar nyelv, a legszentebb örökség, is maradjon meg számukra. Odaadással, lelkipásztorotokkal összefogva igyekezzetek megoldást találni, és már van némi érdeklődés a külvilágban is a ti keresztetek iránt, és reméljük, hogy a segítsége sem fog elmaradni, ti pedig erősen fogjátok ezt a feladatot és tartjátok meg.

Kedves Híveim, én ma tiértetek mutatom be a szentmiseáldozatot, és a paténára, a tányérkára, ráteszem a ti gondjaitokat is. És kérem az Úr Jézust, és Szent Istvánt hívom segítségül a Magyarok Nagyasszonyával, hogy segítsen titeket a keresztviselésben, ami jó célt szolgál, hiszen minden családban a legnagyobb érték a gyermek, azért áll a család, és azért kell mindent elkövetnünk. Igaz, hogy változik az időknek a képe, fiatalok költöznek el egyik helyről a másikra, és az idősebb korosztály magára marad... Elismerem ez egy nehézség, a fiatalokat kérem, hogy ne könnyedén széledjenek, maradjanak együtt a családdal, amennyire csak tehetik, a szülők pedig folytassák itt helyben a drága elődöknek a lába nyomában az iskolákért való küzdelmet.

Egy negyedik intézménye volt Szent Istvánnak, az pedig a családi szentély volt. Azelőtt a magyarok, Szent István előtt, nem éltek szentségi házasságban. Csak hát pogányosan éltek. Most Szent István családi szentélyt adott az említett három más szentély mellé. Azokat nem tudtátok elhozni, azt a hármat, amikor kikergettek benneteket, de a családi szentélyt sokan kihozták, mert a család egésze jött ki. Ezt a családi szentélyt mint Szent István-i örökséget becsüljétek meg! Szentségi keretben éltek, a házasságban Isten szándékainak kell érvényesülni, ahol jogokat igénybe veszünk, ott a velük összekötött kötelességeket is teljesítenünk kell!

Aki csak jogot gyakorol a családban, de amellet a kötelességeket elmulasztja vagy elkerüli, az bizony, akár mennyire haragszik a kommunizmusra, bolsevizmusra, ebben az esetben ő is beleesik az erkölcsi kommunizmusba és a bolsevizmusba. Ez pedig távol legyen tőlünk, hogy a családi szentélyünket odadobjuk egy csúnya mostani világdivatnak! Föjlajánlom a szentmisét, ti kíséritek imádsággal azt a föjlajánlást, hiszen a hívek is bemutatják a szentmiseáldozatot, nemcsak az egyház papja. Ámen.

Kovács Zoltán A MAGYAROK NAGYASSZONYA MINT „EUCHARISZTIKUS ASSZONY”

„A hívek közössége úgy tekint Máriára, az »eucharisztikus asszonyra«, mint önmaga legszebb ikonjára, és szemléli benne az eucharisztikus élet páratlan mintáját” – olvassuk a 2020-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alapdokumentumában. Első pillantásra talán úgy tűnhet, hogy az Eucharisztia és a Szűzanya témája nem áll túl közel egymáshoz. Ha azonban Krisztusra tekintünk, aki mint feltámadt Üdvözítő, valóságos Teste és Vére által jelen van az Ol-táriszentségben, hamar rádöbbenünk: akit e szentségben magunkhoz veszünk, az nem más, mint az Isten-szülő méhének gyümölcse! A Szűzanya kétségtelenül közelebb visz bennünket Fiához. De remélhetjük-e mi, a XXI. század magyar katolikus hívei ezeréves Mária-tiszteletünk valóságos megújulását attól, hogy az Eucharisztia által Krisztushoz szorosabban kapcsolódunk? Kovács Zoltán mariológus legújabb könyvében erre is választ keres. Szeretettel ajánlom e kötetet a közelgő Eucharisztikus Kongresszusra való lelki készüléshez! (Erdő Péter bíboros)

164 oldal, puhafedeles. Ára: 1600 Ft

MÁRIA ANYA – MÁRIA ANYÁNK

A könyv a magyar nyelvű népi Mária-költészet forrásait tárja az olvasók elé 526 tételben; népeénekek, legendaballadák, parasztbibliai történetek és a jellegzetesen népi liturgia (Mária menyegzője, Mária temetése) sokversszakos „istóriáinak” formájában. A közölt szövegek Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajztudós 1959 és 1985 között zajlott, országos és határon túl kiterjedő gyűjtő- és lejegyző munkájának 2016 után Medgyesy S. Norbert által megszerkesztett és bevezető tanulmánnyal ellátott eredményei. A költői szépségű Mária-énekek sokasága a mennyei édesanya földi életének időrendjében olvasható. A Mária-énekek, Németh István szerkesztésében, a 209 tételes CD-ROM-ról az előénekesek autentikus hangján hallgathatók.

1016 oldal, keménytablás,
színes kép- és CD-melléklettel. Ára: 1900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

♦♦♦ SZEMLE

BEKE Margit (szerk.), *A Katolikus Budapest III–IV. Oktatási és nevelési intézmények* (Szent István Társulat, Budapest 2019) 1064 o.

Az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága 2013-ban adta ki *A Katolikus Budapest* című átfogó munka *Általános történeti szempontok – Plébániák* címet viselő első két kötetét. 2019-ben a sorozat következő állomásaként két újabb vastag kötet látott napvilágot, amelyek a katolikus oktatási és nevelési intézmények témáját járják körbe. A nagyszabású vállalkozáson összesen huszonnyolc szerző dolgozott, munkájukat szerkesztőként Beke Margit irányította.

A kiadvány azt az igen ambiciózus célt tűzte maga elé, hogy bemutassa a főváros területén található összes, valaha volt és jelenleg is működő fontosabb katolikus oktatási intézményt. Ebből óhatatlanul az következik, hogy a munkát bizonyos egyenetlenségek jellemzik, hiszen a vizsgálat tárgyát képező különböző oktatási intézmények – a bölcsődéktől egészen az egyetemekig és a felnőttképzési intézetekig – természetesen rendkívül különböző célokat szolgáltak, másrészt pedig működésük dokumentálása igen eltérő módon és eltérő részletességgel történt az egyes történeti korokban. A szerzőknek sokféle forrásból kellett tehát dolgozniuk, egyebek mellett egyházi és világi levéltári forrásokból, iskolai értesítőkből, nyomtatványokból, sajtócikkekből, visszaemlékezésekből, illetve sok esetben szemtanúk vagy jelenleg is aktív pedagógusok, szakértők szóbeli közléseiből. A kötetekben közreműködő szakemberek – elsősorban történészek, teológusok és oktatáskutatók – ennek ellenére törekedtek arra, hogy lehetőség szerint egységes szempontrendszer szerint végezzék kutatásaikat. Írásaik bemutatják az egyes intézmények fizikai környezetét, működési feltételeiket, alapításuk körülményeit és az egyházzal fennálló kapcsolataikat, közösségi életüket és szellemiségüket, valamint egyfajta archontológiát is nyújtanak, tehát listászerűen számba veszik az intézmények vezetőit.

Az első nagy szerkezeti egység az Általános áttekintés címet viseli, és azt tüzi ki célul, hogy – elsősorban a történeti szakirodalom eredményeire támaszkodva, de esetenként az elsődleges forrásokhoz is visszanyúlva – a magyarországi művelődéstörténet és oktatáspolitikai szélesebb összefüggéseibe ágyazva mutassa be a katolikus oktatási törekvéseket a középkortól napjainkig. Ez a könyvfejezet valóban az általános összkép megrajzolására törekszik, de alkalmanként – elsősorban a középkori és kora újkori összefüggésekben – jól érezhető a szándék a budapesti egyházi oktatási intézmények múltjának felvillantására is. Érdekesség, hogy az 1921 és 1948 közötti korszakot két szerző is bemutatja saját alfejezetében, ennek ellenére a Horthy-korszak fejlődését mindketten csak röviden tárgyalják: Hévízi Józsa alig egy oldalt szán a korszaknak, míg Beke Margit írása – amely a Magyar Katolikus Almanach 1988-as kötetében megjelent tanulmány aktualizált változata – elsősorban az egyházi oktatásigazgatás rendszerének változásait vizsgálja ebben az időszakban.

A bevezető után következő fejezetek a katolikus egyházhoz kötődő oktatási intézmények bemutatására vállalkoznak. Az igen számos vizsgált iskola csoportosítását a szerkesztő a különböző intézménytípusok, illetve a fenntartók alapján oldotta meg, ami logikus döntés, ugyanakkor azzal a következménnyel jár, hogy egy alfejezeten belül sokszor találkozunk már megszűnt, illetve jelenleg is működő intézményekkel, azaz a fejezeteken belül keverednek az elsősorban történeti jellegű leírások a ma is fennálló iskolákról adott pillanatfelvételekkel.

A tárgyalás során alapvetően az oktatási piramis csúcsáról haladunk a közép- és alacsonyfokú intézmények felé, bár előfordulnak kisebb következetlenségek: a kiadvány elsőként például a jelenleg az egyházi közoktatás irányítását végző központi intézményeket ismerteti, és csak ezután, a következő önálló fejezetben tér rá a felsőoktatásra. Ennek külön érdekességet ad Erdő Péter írása a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről, hiszen ő az 1990-es évek elején aktív résztvevője volt az egyetem létrejöttének, amelyet később rektorként is irányított. A negyedik fejezet a felsőoktatáshoz kapcsolódó kollégiumokat, az ötödik pedig az egyetemi gimnáziumokat és a nevelőintézeteket veszi számba.

A továbbiakban a kiadvány a fenntartók alapján csoportosítja a tanintézeteket: a hatodik rész a főegyházmegye fenntartásában működő intézményeket mutatja be az óvodáktól a gimnáziumokig, a hetedik – és egyben természetesen a leghosszabb, mintegy 380 oldal terjedelmű – rész pedig a szerzetesek fenntartásában álló iskolák múltját és jelenét ismerteti. A nyolcadik fejezet az újabb alapítású közösségek és mozgalmak, azaz a Krisztus Légiója, a Mária Műve, az Opus Dei és a Regina Pacis fenntartásában működő iskolákat mutatja be. A kilencedik fejezet a különböző katolikus egye-

sületek intézményeit vizsgálja a Pesti Első Bölcsőde Egylettől a Kolping Mozgalom óvodáin át a Keresztény Ifjak Országos Egyesületének kezelésében állt tanoncotthonokig. A tizedik rész a sajátos típusú intézményeket tárgyalja, mint például a speciális fiúotthonokat, a dolgozó leányok iskoláit és otthonait, valamint a különféle jótékonyági intézmények gyermekvédelmi intézményeit. Az utolsó fejezet a Más katolikus szellemiségű intézmények címet viseli, és – mintegy 170 oldalon – tizenkét kiválasztott fővárosi kerület népoktatásának és középfokú szakoktatásának történetét mutatja be, általában az 1948-as időhatárral bezárólag.

Látható tehát, hogy a kétkötetes munka rendkívül összetett és sokszínű anyagot dolgoz fel, amit az is érzékeltet, hogy a tartalomjegyzék többszintű alcímrendszerrel dolgozik, és a különböző hierarchikus egységeket a minél hatékonyabb tagolás szolgálatában – szokatlan nyomdatechnikai megoldással élve – három különböző színnel jelöli. Ez az apróság is jól jelzi: a készítőik komoly hangsúlyt fektettek arra, hogy minél befogadhatóbbá tegyék az általuk összegyűjtött és rendszerezett, óriási mennyiségű anyagot. Ezt szolgálják egyebek mellett az egyes tanintézmények diáklétszámának alakulását szemléltető grafikonok, a gazdag illusztrációs anyag, valamint esetenként rövid forrásközlések is. A kiadvány legfontosabb erénye tehát adatgazdagsága, amelynek révén a jövőben fontos segítséget jelenthet mindazok számára, akik érdeklődnek a katolikus oktatástörténet, illetve a budapesti helytörténet iránt.

Klestenitz Tibor

Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés. Kiállítási katalógus I–II (szerk. Koltai András; Piarista Rend Magyar Tartománya, Budapest 2017–2019) 544 + 732 o.

A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumában 2017. november 15. és 2018. február 25. között megrendezett jubileumi kiállítás két katalóguskötetnek műfaja ugyancsak sajátos. Tizenhét témáját (Templom, Iskola, Fizikai szertár, Természetrajzi szertár, Történelmi tár, Sekrestye, Oratórium, Rajzterem, Kórus, Íróasztal, Rendházon kívül, Rendház, Színház, Csónakház, Társalgó, Tervtár, Piarista utca) zárójelben magyarázó alcímek, annotációk értelmezik. Így derül ki például, hogy a szertárak természettudományos oktatást, utazásokat és földrajzot jelentenek, a Sekrestye lelkipásztorkodást, az Oratórium hitoktatást, a Rajzterem műgyűjtést, az Íróasztal költészetet és irodalmat, a Tervtár építészetet takar.

A tartalomjegyzék annotációi aztán teljessé teszik a tájékozódást, hiszen minden tematikai egységet nagytanulmányok követnek, az egyes kiállítási tárgyakat pedig nemegyszer kistanulmányyszerű magyarázatok. A szerkesztés mestermű – mivel kiállításról van szó, a kronológia nem tartható –, különösen élvezetes át-átlapozni a Katalógusból a tanulmányokba. Például a második témakör anyaga 1890 körüli íróasztallal kezdődik, 1784. évi hidrogénballon kísérlettel, 1929-ben készült festménnyel, 20. századi írókészlettel, 1924-es Remington írógéppel, a rendtartomány 18–19. századi térképeivel folytatódik, a 24. számon a podolini diákok 1794. évi írásgyakorlatai, a pesti iskola 1916/17-ben készült, szinte máig használt padjaival zárul.

Piaristák magyar nyelvű, 18. századi prédikációi a Templomban és az Oratóriumban is visszaköszönnek, a rendtörténetet 19–20. századi kápolnai csengő, az 1959. évi címer, Petrus Miotte 17. századi rézmetszete, a rendalapító életéről készült műalkotások, majd ma is használatos modern kelyhek képviselik. A nagytanulmányok és a Katalógus összhangjába értelemszerűen disszonancia keveredik, de kiállításon ez természetes. Sőt! A kötetekben könnyebb visszalapozgatni, mint a kiállítás helyszínén.

A piaristák a magyar művelődésben cím után igen helyesen a *magyarországi* terminus kap hangsúlyt (magyarországi iskolák élete, a természettudományok oktatása Magyarországon, magyarországi piarista történetírók, magyarországi iskolai színjátszás, templomok Magyarországon). Ez a két terminus hihetetlenül nehéz, ugyanakkor alapvető, a mai keresztény Európa igényének kötelező korparancsa: a piaristák legalább olyan feladatot látnak el a szlovákság hitre, tudásra nevelésében, mint a magyarságéban. Annak mai felismerése, hogy a két etnikum retrospektív nemzettudata azonos volt, transzcendentális segítség nélkül egyik fél számára sem felfogható. A Katalógus finom lelkiségű ebben a kérdésben is. Nem zárja ki a közvetlen szlovák vonatkozásokat, de az olvasóra bízva, észreveszi-e Tomek Vince hungarus vallomásának tudatformáló erejét, netán magáévá tenné, alkalmazná mai keresztény nemzeti megnyilvánulásainkban.

Az impozáns, bár kissé nehezen forgatható kötetekben lapozva feltárul, miként szolgáltak a piaristák Szent István soketnikumú országában. A Kalazanci Szent Józseffel találkozó, Pázmány-portrét rajzoló Szelepcsényi György esztergomi érsek barsi szlovák faluból származott. Bírálta a szlovákok által akkoriban használt biblikus cseh nyelven készült nyomtatványokat, különösképpen Kopcsányi Mihálynak az 1641 nyarán történt csodás pozsonyi eseményekről szóló írását, valamint Tomáš Belavý pozsonyi szlovák hitshónok, később bajmóci prépost munkáját.

A piaristák sem véletlenül kerültek éppen Bajmócra, ahonnan 1660 nyarán kiutasították a szlovák evangélikus lelkészeket, és nyolc jezsuita katoli-

zálta a lakosságot (I, 29–30). A Bajmócra érkező első piaristák Privigyére költöztek, ott nyitották első iskolájukat. A Koltai–Tusor szerzőpáros pontosan fogalmaz, amikor Onofrio Conti provinciális „magyar” jelzőjét kommentálják: „Az olasz piarista azonban nem föltétlenül a *magyar* nyelvre gondolt, mivel a Magyar Királyságban [...] szlávul (szlovákul) beszélő alattvalóit tekintette magyaroknak” (I, 22). Ezért is működött a Felföldön annyi csehül és más nyelveken beszélő piarista, mint például a morva F. Hanacius vagy a csehországi Nicolaus Hausenka, akiről a tudós tárgyilagosságával Koltai András megjegyzi, hogy „aligha tudott magyarul, hiszen mindvégig szlovákok között működött”. Az első piarista iskolákba már anyanyelvükön, tehát szlovákul írni-olvasni tudó fiatalok kerültek. Így volt ez a statisztikák szerint a teljesen szlovák Breznóbányán, a rend első iskolájában is, ahol 1674-ben Simon Hajek plébánost Paulus Frankovicz lengyel provinciális utasította anyakönyv vezetésére (I, 373).

A kötetek a piarista hivatás szellemében ma is tanítanak. Jelzik a magyar szakirodalomnak a helynevek helyes használatát. Siptár Dánielnek a missziókról szóló tanulmányában a következők olvashatók: „privigyei piaristák érkeztek nemcsak Breznóbányára [...], hanem Predajnára (Garampéteri), a hozzá tartozó Lopérna, Jeszenyére és Lehotára (Felsőszabadi), valamint rövidebb ideig Valaszára (Garamolaszka)” (381). Uróbbi Bartók Béla tót népdalgyűjteményének leggazdagabb terepe.

Példaértékű ebből a szempontból Koltai András tanulmánya is a hitre nevelésről. Az anyanyelven folyó hittantanítás szlovákul, magyarul vagy németül folyt, és kitűnő C. Fleury katekizmus nyugatszlovák (Bernolák) nyelvű fordításának említése Jozef Kubányi tollából (Nagyszombat 1808). Magyar fordítása 1820-ban jelent meg.

Nem hallgatja el Koltai Amdrás a magyarosodást sem. Ez már a Szent István-i szellemiség alkonya, amikor „a nyelvváltást sok iskolában már korábban megvalósították, még olyan nemzetiségi területeken is, ahol ideiglenesen maradhattak volna a régi gyakorlat mellett. A magyar nemzeti eszméért lelkesedő piaristák például Nyitrán 1841/1842-ben a földrajzot és a történelmet már magyarul tanították” (II, 126). Híven Dugonics András Etelka-jegyzetéhez, miszerint „az tót rüh már Miskoltzot is meglepett”.

A magyar–szlovák nemzetegység példája sem marad ki a Katalógusból. Zakar Péter Erdősi Imréről, a branyiszközi hősről szóló tanulmánya is helyet kapott a kötetben. Az apja után Poleszniről Erdősire magyarosított/fordított nevű piarista egyetlenként tudott szlovákul Guyon ezredes környezetében, és ő állt Branyiszki hőseinek élére. A magyarosodás nem kerülhette el a piarista rendet sem. Igen sokan magyarosították nevüket. A rózsahegyi rendház ebédlőjében látható Rózsahegyi János, aki Gloncsák, Cserhelyi Sándor, aki Czweck, Etele Károly, aki Sztriezsenyecz, Budavári József, aki Potkán

volt (II, 240), de említhetnénk Deményi Lászlót is, akinek szlovák evangélikus apja Trencsénben Demián névre hallgatott.

Tomek Vince nem magyarosította sem nevét, sem nemzet tudatát. Nem lett sem magyar, sem szlovák. Szellemissége a piaristák igazi korparancsa, ami bőségesen árad ebből a kiadványból. Akár forrásként szolgálhatna egyháztörténetünk jelentős részében a magyar–szlovák vonatkozások monografikus feldolgozásához.

Szekér Barnabás miniatűr cikkében olvashatunk Stefka Antalról (1777–1850), aki cseh származású volt, és akvarellt készített Podolinról. Ez a város legkorábbi képi ábrázolása. „A kép szélén a Galícia felé vezető út mellett, a Poprádba ömlő patakon (ma Krížny potok) túl a ma is álló Szent Anna-kápolna látható” (II, 547).

1981. április 25-én adták elő a Piarista Színpadon Sumonyi Zoltán *Pázmány* c. drámáját (II, 368). A költő Sumonyinak a Szinnyei-bibliográfiáról írt *Augusztusi elégia* című verséből idézek:

s azt is: a hajdani
Magyarország minden szülötte
ha tíz mondatát papírra vetette
az ősködtől e századig
(s lehet az deák-, magyar-, német-
oláh-, tót-, rác-szöveg) ... *egész*et
akart, alkotni-menteni.

Käfer István

SZELESTEI NAGY László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről* (Szent István Társulat, Budapest 2019) 237 o.

A Szent István Társulat gondozásában jelent meg Szelestei Nagy László legújabb önálló kötete, amely tizenhét tanulmányt tartalmaz, melyek között találunk korábbi dolgozatának újraközlését, néhánynak újragondolását, illetve első megjelenést is, több, korábban konferencián elhangzott előadása itt olvasható először írásban.

A kötetben a tartalomjegyzék, illetve a névmutató között három részre osztva találhatóak a tanulmányok. Az első szakasz, amely két írást tartalmaz, az *Eszmék* címet viseli. Mindkét idetartozó tanulmány a felvilágosodás eszméjéhez kapcsolódóan kínál új értelmezést, egyrészt a hallei pietizmus

magyarországi jellegzetességeit illetően, másrészt a katolikus megújulás kapcsán, szintén Magyarországon. A két írás több párhuzamot vázol, mint azt elsőre címük alapján gondolni lehetne. Mindkét esetben a felvilágosodás külső hatása helyett az egyes folyamatok belső, saját intézményrendszerükön belüli változások, változtatások, késztetések mozgatórugóit vizsgálja, és ezeket mint a felvilágosodásként leírt eszmerendszerhez való viszonyulást elemzi. Az evangélikus egyház megújulása a lelkészek megújuló hozzáállásából táplálkozik. A pietizmus az egyének megváltoztatásából kiindulva szándékozik mind az egyház, mind a világ megjavítását elérni. A katolikus egyház belső reformjainak előmozdító – több bizonyossággal alátámasztva állítja Szelestei – szintén nem külső eszmék voltak, ezért a „katolikus megújulás” fogalom használatát javasolja a katolikus felvilágosodás helyett.

A következő részben szereplő hét tanulmányt szintén egy általánosabb jellegű cím foglalja össze: Tudós világ. Ezeknek az írásoknak egyik legfeltehetőbb jellegzetessége, hogy bár meglehetősen változatos témákat ölelnek egybe, valamennyi igen nagy és sokszor szerteágazó kézíratos forrásanyag feldolgozásán alapul. Az ebben a részben található írások némelyike szinte műfajteremtő: a források kiaknázása új területeket eredményezett, például *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei* vagy *A magyarországi nyomdásztörténet-írás kezdetei*, illetve *A 18. századi magyarországi respublica litteraria a tudóslevelezések tükrében* című tanulmányok esetében. A nyomdásztörténet-írásról szóló dolgozat érdekessége, hogy korábban a *Magyar Könyvszemle* folyóiratban jelent meg 1982-ben, és apró stílusváltoztatásoktól, illetve egy-két helyen a jegyzetek aktualizálásától eltekintve lényegében változatlan újraközléssel van dolgunk, vagyis a mintegy negyven esztendő eltelte mit sem változtatott a dolgozat „újszerűségén”, programadó jellegén.

A harmadikként említett tanulmány szintén igen alapos forrásismeretről árulkodik. A tudóslevelezések vallasása, az azokban fellelhető információk kigyűjtése, mérlegelése, megfelelő értelmezése, beemelése a szakirodalomba szintén programadó írásnak mondható. E műfaj gyakorlásának bizonyására példa az azt követő két tanulmány. Az egyik *Róka János történetírói tevékenységéről* címet viseli. Ebben ékes példáját láthatjuk annak, hogy a levélváltások miként gazdagíthatják, egészíthetik ki, netán módosíthatják már megszerzett ismereteinket. Hasonlóképpen gazdagítják a historia domusok, diariumok beszámolóit a magánlevelek, mint az jól látható e blokk utolsó tanulmányában, amely *Eszterházy Károly egri püspöki beiktatása* cím alatt olvasható, amelyben minden apró – megismerhető – részlet bemutatása szinte szemünk előtt megjelenő filmmé változtatja a leírtakat.

A Tudós világ mást is takar. Revisio és censura. Különleges munka a cenzoré, de a revizoré is. Erről szól a *Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia*

korában, amelyből még az is kiderül, mennyi hasonlóság van a bibliográfus és a cenzor munkájában. A forráskutatás ismételten bizonyítja létjogosultságát, alapos, mások által nem vizsgált részletek alapján kap pontosabb képet az olvasó mind a szereplőkről, mind munkájukról, vagyis egészen konkrét részleteket ismerhetünk meg a 18. század második felének cenzori és revizori munkaköréről.

Az utolsó rész talán egy kicsit szűkebb kört érint, mint az előzőek, de semmiképpen sem kevés, amit sejtet: Irodalmi műfajok cím alatt nyolc tanulmány szerepel a kötetben. Hitvita, prédikáció, versek, epigrammafűzér, regényfordítás időmértékes versbetétekkel, eklogák, napló misszilisekben, középkori himnusz képezi a különböző dolgozatok tárgyát. S valóban, irodalmi műfajokról van szó, mindegyik tanulmányban más-más kerül középpontba. Az előzőekhez hasonlóan ezekre az írásokra is jellemző, hogy keretet, értelmezést, szempontokat adnak arra nézve, hol is a helye az adott témának a lelkiség- és irodalomtörténet összefüggésrendszerében.

Engedtessek meg a recenzensnek két tanulmányt kiemelni. Evangélikus iskolai gyakorlatokról szól két írás, az egyik a *Hitviták a rózsahegyi evangélikus gimnáziumban az 1640-es években*, a másik *Versírási gyakorlatok Lestinéiről 1710–1711-ből*. A két tanulmány mintha egymás folytatása lenne. A régiséggel foglalkozók ismerik az „időutazás” érzését, az egész kötet is egyfajta időutazásra visz, de talán leginkább ez a két tanulmány. Ugyanis a négyszáz, háromszáz évvel ezelőtti evangélikus iskolapadba repítik vissza az olvasót, mit és hogyan tanultak, miket gyakoroltak, s miként óvták a nevelők „veteményeskertjüket”, az iskolát.

Érdekes lenne megkérdezni Szelestei Nagy Lászlótól, hozzá vajon melyik írás áll a legközelebb. Könnyed találgatásba bocsátkozhatunk csak, de egy próbát talán megér a kérdés. A *17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról* című tanulmány bizonyosan közel áll hozzá, és nem a Szent László-tisztelet miatt (hiszen – ahogyan a dolgozathoz kiderül – a szenteket könnyen cserélik: Szent Lászlóból bizonyos azonosságok alapján könnyedén lesz Szent Márton egy másik prédikációban), hanem mert egy különleges prédikációszerkesztői eljárás bemutatásának lehetünk tanúi. Mindig izgalmas kérdés, hogy az egyes prédikációk hogyan készülnek, milyen források, esetleg más szentbeszédek vagy egyéb fölhhasználásával, és ebben a tanulmányban – mondhatjuk – nem tipikus szövegszerkesztést ismerhetünk meg.

Átolvasva, végiglapozva, megismerkedve a tanulmánykötet írásaival mindeképpen elmondható, hogy fontos témákról szólnak, számos új megközelítés, elemzés, gondolatébresztő érvelés található bennük. Valamennyi írásra igaz ez, arra is, amelyről e bemutatásban nem esett szó, de annak feltalálása legyen az olvasó feladata.

„Érdemleges szakirodalom nincsen” – Szelestei Nagy László tanulmányának ismétlődő fordulata, és nem véletlenül. Írásai ugyanis mind a korábban teljesen vagy részben ismeretlen, hatalmas mennyiségű, többségében latin, német vagy magyar nyelvű forrás feldolgozásának eredményéből kerültek ki. Állításai, megfigyelései közvetlenül a vizsgált korpuszból fakadnak, de sosem elszigetelten tekint elemzése tárgyára. Tanulmánykötetének talán egyik legnagyobb érdeme, hogy mindig, még ha konkrét szerzőről vagy műről van is szó, az egészre koncentrálna teszi megfigyeléseit, egészében láttatja olvasójával a kora újkori művelődéstörténet egy-egy szegmensét. Ha ő azt írja: *érdemleges szakirodalom nincsen*, mi azt mondjuk: *most már van*.

Bajáki Rita

Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve (facsimile kiadás magyar és angol nyelvű bevezető tanulmánnyal, s.a.r. és bev. Sarbak Gábor, ford. Korondi Ágnes; Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár–Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, Esztergom 2019) LIII + 522 o.

A Szalkai-kódex (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms II, 395) hasonmás kiadását az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és a Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény jelentette meg. Az esztergomi Bibliothecában őrzött kötet a mohácsi csatamezőn elesett Szalkai László (1475–1526) esztergomi érsek iskolás jegyzeteit tartalmazza, melyeket 1490 körül készített a sárospataki plébániai iskolában. E kettős kötődés valósult meg a kötetkiadás körüli gyűjteményi együttműködésben.

A kötet nélkülözhetetlen forrás az iskola- és pedagógiatörténet, a zenetudomány, sőt a csillagászati kutatások szempontjából is. Jelentőségére Knauz Nándor, Csontos János, Bartha Dénes, később pedig Mészáros István hívta fel a figyelmet. A kódex különösen fontos azért is, mert azon kevés kötet közé tartozik, mely már 1543 (Esztergom eleste, az egyházi közigazgatás Nagyszombatba költözése) előtt a könyvtár állományában volt.

Nem egyetemi jegyzeteket tartalmaz, számunkra talán ennél érdekesebbet: egy kis magyar mezővárosi iskola 15. század végi oktatásának átfogó képét ismerhetjük meg, jellegét tanulmányozhatjuk általa. A papírkézirat hat egybekötött egysége a pataki iskolában magas színvonalon oktatott hat tudományág ismeretanyagát tartalmazza. Csillagászat, naptárszámítás, zeneelmélet, egyházjog, irodalmi-poétikai tananyag, de a levélfogalmazás gyakorlati

tudnivalói is szerepelnek a tanulmányok rendjében. A kézírás helyenként ábrákkal illusztrált, közöttük is látványos az emberarcú Holdat formázó híres holdfázisábra, melynek használata mozgatható korong és zsinór segítségével történt. (Ennek technikai megoldása a nyomdát állította nehéz, de remekül megoldott feladat elé.) A latin szövegben magyar kifejezéseket, fohászokat („Oh nagy Isten” – fol. 124v) fedezhet fel a figyelmes olvasó.

A kiadáshoz Erdő Péter írt ajánlást. A szöveget Sarbak Gábor rendezte sajtó alá. Ugyancsak ő írta a bevezető tanulmányt, mely összefoglalását és eddig ismert legteljesebb értelmezését adja a kódexről összegyűjtött ismereteknek, több ponton új összefüggésbe helyezve azokat.

A nyomdai munkálatokat a Pytheas Könyvmanufaktúra végezte Kelemen Eörs irányításával. Nagyszerűen oldották meg a színhelyesség kihívásait, de a hasonmás kötet külső megjelenését illetően sem lehet esztétikai kifogásunk. A kódexet – őrzőhelyén – Papp Ildikó és Réti Linda digitalizálta nyomdai minőségben. A kiadás munkálatait Dobó Judit és Marton-Horváth Mária segítette.

A teljes hasonmás kötet bőrkötésben és egyszerűbb kivitelben – melyek beltartalma teljesen azonos – kereskedelmi forgalomban kapható. A kódex eredetije megtekinthető a Főszékesegyházi Könyvtár állandó kiállítása részeként, online tanulmányozható annak honlapján, a [www.bibliotheca.hu/Bibliotheca_digitalis/Kódexek](http://www.bibliotheca.hu/Bibliotheca_digitalis/Kodexek_aloldal) aloldalon.

A kiadás nem pusztán a könnyebb hozzáférés és megismerés, hanem a további kutatás céljait szolgálja. Reméljük, hogy a még ma is jelentős számú kódexet megőrző esztergomi gyűjtemény további kódexkiadásokkal gazdagíthatja a hasonmás kötetek sorát. Ehhez az egyre inkább rendelkezésre álló és fejlődő digitális technika jelentős segítséget nyújt, de az alapos, kitartó kutatómunka, az odaadó, gyűjteményismerettel rendelkező szakemberek is nélkülözhetetlenek hozzá.

Szalai Katalin

BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai* (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti források 7) (MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest 2019) 276 o.

A bemutatott kötet az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (továbbiakban: BILK) újabb figyelemre méltó forráskiadása. Bajáki Rita átiratában és szerkesztésében a 17–18. század fordulóján élt Csáky Éva Franciska klarissza jelenleg ismert és elérhető kéziratának kiadását tarthat-

juk kezünkben. Ez a vállalkozás nem áll távol a kutató tudományos munkásságától: Bajáki Rita korábban, doktori disszertációjában hasonló szövegkritikai vizsgálatnak vetette alá Pázmány Péter imakönyvét,¹ az utóbbi években pedig a BILK-ben többek közt az online elérhető imádságotbank kezeléséért felelős, publikációi nagy része a 16–18. századi imakönyvekhez kapcsolódik.

Kézbe véve a most megjelent kötetet, a borítón látható digitalizált fotónak köszönhetően rögtön meg is ismerkedhetünk az apátnó kézírásával. A könyv két, jól elkülöníthető szerkezeti egységre osztható: a bevezető tanulmányra (9–24) és a szövegközlésre. Bajáki Rita időutazásra hívja az olvasót. Ajtót nyit és betekintésre invitál a nyomtatásban először itt közreadott szövegek sorain át a 300 évvel korábbi, világiaktól elzárt pozsonyi klarissza kolostor életébe.

Az Előszó röviden, az azt követő tanulmány (*Csáky Éva Franciska kéziratban fennmaradt írásai*) részletesen mutatja be a kéziratok szerzőjét: Csáky Éva Franciskát (1662–1729), akinek életrajzi adatai főként Schwarz Katalin kutatásaiból ismertek. Az apátnó írói, fordítói tevékenységével keveset foglalkoztak mostanáig. A kötet összeállításánál nem az időrendi sorrend volt az elsődleges, egyébként sem ismert pontosan valamennyi kézirat lejegyzési ideje, hanem inkább „belső logika” szerint következnek egymás után a szövegek, „a mindennapok felől haladunk az örök érvényű felé” – jelzi a szerző. A tanulmányban külön összefoglalót találunk az egyes kéziratokról: azok lelehelyéről, formai jellemzőiről (papírlap, oldalszám, kötés, kézírás), keletkezési körülményeiről, forrásairól stb. A szövegeket hangzóhív átírásban olvashatjuk: a nyelvezet modernizálása abban áll, hogy a latin szavak magyar helyesírással, a magánhangzók és népnyelvi alakok viszont megőrizve szerepelnek.

Elsőként az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár állományában lévő Rendtartás (teljes címe: A Szent Klára szerzetében elő szerzetes szüzek előljáróinak, avagy abbatisszáinak tiszték szerint való rendtartások) kéziratának átírását közli (25–78). Ez a regulát kiegészítő kalauz az apátnói tisztséghez. Egyszerre tartalmaz általános elvárásokat (milyen egy ideális, példamutató abbatissza, melyek a feladatai?) és konkrét helyzetekre vonatkozó megoldásokat (pl. bizonyos vétkekért milyen elégtételt adjon; apácák perlekedése; szerzetesi gyűlések levezetése). Ugyanakkor egyféle szertartáskönyv is, mivel bizonyos közösségi, ünnepi alkalmak liturgiáit és az ezeken elmondan-

¹ BAJÁKI RITA, „Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni”. Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata (Piliscsaba 2009): <http://www.mek.oszk.hu/08200/08269/08269.pdf> (2019.09.30.). Később megjelent az ehhez kapcsolódó jegyzetkötet is: *Pázmány Péter: Imádságos könyv (1631). Jegyzetek a szövegkiadáshoz* (szerk. Sz. Bajáki Rita, Bogár Judit; Budapest 2013).

dó beszédeket, elmélkedéseket is tartalmazza (pl. „Szerelmes anyáim és néném, elmékedjék kegyelmeitek az holnapi szent evangéliumról...” kezdettel).

Az Esztergomi Simor Könyvtárban található Imakönyv (79–138) címmel ismert kéziratra Bajáki Rita találóbbnak véli a kézikönyv műfajmegjelölést, mivel az imádságokon kívül szertartásleírásokat és lelkigyakorlatos szövegeket is tartalmaz. Utóbbi főleg jelentős számú és változatos tematikájú elmélkedést jelent: kilencnapos reggeli, egy hétre való esti, éjszakai és asztali (és további hasonló) meditációk. A nap szinte minden mozzanatára (öltözésre, kelésre-fekvésre, imádság idejére, ünnepnapok liturgiájához kapcsolódóan) találni elmélkedésre szánt gondolatokat.

A bemutatott kötet majdnem felét teszi ki a Szentek életrajza (139–267). A forrásmű a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárában található. A kéziratok Csáky Éva Franciska fordításai. Sorban így következnek: Nepomuki János, Szent Paszkál, Paduai Antal, a rendalapító Assisi Klára, Szent Ágnes és a cseh Szent Ágnes, végül két másik szent klarissza szűz életrajza (név szerint csak Helena van említve). Az apátnő feljegyzései (különböző nyelvekről való átfordítások) alapján Bajáki Rita megtalálta és közli a szövegek forrásait.

A kötet összeállítója tájékoztat egy Csehországban lévő kódexről, amely egy eddig ismeretlen Csáky-kéziratot (Az negyvennapos böjtre való episztolák és evangéliumok) tartalmaz. Mivel ennek teljes szövegéhez nem jutott hozzá, sajnálatosan, nem szerepel a jelen kiadásban.

A bemutatott kötet bővíti a Ferences Források sorozat kiadásait, akárcsak a klarisszák rendtörténetéről született korábbi forrásműveket (kiemelve Schwarz Katalin munkáit). Az irodalom-, művelődés- és rendtörténettel foglalkozó kutatók mellett a nagyközönség számára is érdekes és (köz)érthető olvasmánnyal kíván szolgálni a könyv. E célból egészíti ki a kötet összeállítója a szövegkiadást kritikai jegyzetekkel és Magyarázatok zárófejezettel. Utóbbiban az idegen szavak mellett a rövid latin szövegrészeket magyarul is közli betűrendben.

A kötetbe szedett szövegeket olvasva, Bajáki Rita ígéretének megfelelően, valóban bejárásunk van a titkos kolostori világ mindennapjaiba. Sejthető, hogyan teltek a klarisszákknál a hétköznapok és az ünnepi alkalmak. Megismerjük a szerzetesi élethez kapcsolódó kötelezettségeket és tisztségeket, az ajánlott áhítati olvasmányokat, a napirendet, imaalkalmakat, az öltözetet, a belső viszálykodások lehetséges okait és azok megoldását, büntetését, legfőképpen pedig az Istennek szentelt élet állandó igyekezetét a jóra.

A kötetről összességében elmondható, hogy jól strukturált, szépen tagolt, átlátható munka. Szívesen ajánlom a téma iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasóknak is.

Kónya Franciska

FEJÉRDY András (szerk.), *„I was Francis Moly”*. *Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra* (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források) (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2019) 315 o.

Régóta vártuk a kötet megjelenését. Mons. Magyary Gyula (1901–1988) titkos küldetésének története, amelyet eddig hangszalag őrzött, halálának 30. évfordulóját követően látott napvilágot egy szép kivitelű kötetben. A felvett unokahúga, Lantos Erzsébet régész, restaurátor, a római Központi Restaurátorképző Intézet tanára és a Laziói Régészeti Műemlék-felügyelőség Restaurátori Központjának koordinátora, a római magyar közösség tagja őrizte és másolta át hét kazettára Rómában. Magyary Gyula küldetésének ismerői érdeklődéssel várták tehát ennek a könyvnek a megjelenését. Az Angol–Amerikai Szövetséges Hatalmak (Office of Strages Services, OSS) által szervezett misszió levéltáraiak megnyitásával lényegében már évekkel ezelőtt ismertté vált, amit magyar nyelven elsősorban Fenyvesi Charles 2007-ben megjelent könyvében tett közzé, mégis fontos volt a titkos megbízatást végző magyar pap által elmondott hiteles történet közreadása, amely sok értékes információt, részletet tartalmaz.

A kiadáshoz Erdő Péter bíboros írt ajánlást, aki a magyar egyházjogászokról írt korábbi tanulmányában is megemlékezett Magyary Gyuláról (*Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* [2006] 1–2/5–20): öt diplomája volt, és 1949 októberétől Rómában, a Pápai Urbania Egyetem Büntetőjogi Tanszékének rendes és nyilvános tanaraként működött 1971-ben történt nyugdíjazásáig. Serédi Jusztinián bíboros küldte Rómába 1940 februárjában azzal a céllal, hogy minden eshetőségre legyen ott megbízható papja. A szövetséges hatalmak, amelyek 1944-ben elfoglalták Rómát, kapcsolatokat kerestek a magyar kormánnyal, és a magyar kormány is lépéseket tett a háborúból való kilépésre. Ennek keretében kapta Mons. Magyary titkos megbízatását. A szövetségesek azért küldték Magyarországra, hogy üzenetüket átadja Horthy Miklós kormányzónak. Apor Gábor szentszéki követ ajánlására Aradi Zsolt követségi sajtóattasé közvetítésével kapta a felkérést, amelynek elfogadására országa sorsa iránt érzett elkötelezettsége indította. A misszió teljesítésére

Bariban készítették fel. Árneve Francis Moly lett, amint a kötet címe is jelzi. 1944. október 7-én indult a Bowerly/Dallam fedőnevű misszió repülőgépe a Try Dubi repülőtérre (Szilács, Szlovákia). Első útja onnan Esztergomba, Serédi Jusztíán bíborshoz vezetett, akivel október 13-án találkozott, majd Budapestre ment, ahol másnap a budai várban átadta Horthy Miklósnak az üzenetet. Sajnos későn érkezett. Másnap, október 15-én a kiugrási kísérlet sikertelen volt. Magyary Gyula több hónapos bujkálás és megpróbáltatás után, amelyről az *Utazgassunk hazánk földjén* c. fejezetben olvashatunk, 1945. március 20-án utazott vissza Debrecenből a szövetségesek repülőgépén Casertába, majd onnan Rómába.

A hangszalagra nemcsak ennek a küldetésnek a történetét mondta rá, hanem egész élettörténetét, gyerekkorától kezdve. Ebből megismerhetjük családját, neveltetését, tanulmányait. Különösen is érdekes szakasza életének a bécsi Pázmáneumban töltött évei, ahol vicerektor, majd gazdasági és tanulmányi felügyelő volt. Bécsben szoros kapcsolata volt a nemzetiszocialista-ellenes osztrák legitimista ellenállással. Nem véletlen, hogy Rómában alapító tagja volt a Szabad Magyarok Szövetségének, amelynek történetéről a *Magyar Sion* jelen száma tanulmányt közöl. Magyarországról való visszatérése után a Római Magyar Akadémia ideiglenes vezetője lett 1945 márciusától 1946 októberéig. E minőségében látta vendégül Mindszenty József hercegprímást bíborossá kreálása alkalmával is. A II. világháború utáni években a római magyar emigráció minden fontos kezdeményezésében aktívan részt vett. Többek között alapító tagja volt a római Szent István Alapítványnak, amely Mindszenty József bíboros álmát volt hivatva megvalósítani. A bíboros buzdítását követve nyári szabadságai alatt rendszeresen látogatta a világon szétszórásban élő magyar emigráns közösségeket. 1957-ben pedig a trieszti menekülttáborban végzett lelkipásztori szolgálatot. 1983-tól haláláig a Szent István Házban lakott. Foglalkozott boldoggá avatási ügyekkel is. Aranymiséjét a Szent István Ház kápolnájában is megünnepelte, és ott végezték temetési szertartását is, amelyen részt vett Bernardin Gantin bíboros, aki tanítványa volt. 1946-ban lett a Szuverén Máltai Lovagrend magyar tagozatának tiszteletbeli konventuális káplánja, majd 1957-től a római priorátus tagja, ahol számos tisztséget töltött be. 1972 áprilisától a rend szentszéki nagykövetségének attaséja, majd 1976-tól tanácsosa volt. A Szuverén Máltai Lovagrend fogadalmas tagjainak sírkápolnájában nyugszik a veranói temetőben.

A kötet elején unokahúga, Lantos Erzsébet, aki a hanganyag leírásának fáradtságos és aprólékos munkáját végezte, valamint a hagyatékban lévő dokumentumokat tanulmányozta és rendszerezte, személyes hangú visszaemlékezésben mutatja be nagybátyját. Fejérdy András, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a

Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, nagy hozzáértéssel írt a kötethez alapos bevezető tanulmányt, amelyben Magyary Gyula életének és küldetésének történelmi háttérét mutatja be gazdag irodalomra támaszkodva. A forráskiadást is ő látta el jegyzetekkel, amelyek hasznos eligazítást adnak az említett személyekről és eseményekről. A könyv végén időrendi tábla és térképmelléklet segíti az események és az életút áttekintését, valamint tizenhárom dokumentum és gazdag képmelléklet egészíti ki a szép kivitelű kötetet, amelyet Személynévmutató és Földrajzinév-mutató zár.

Élvezetes olvasmány, amely betekintést enged nemcsak a Magyarország sorsát érintő titkos misszió történetébe, hanem a 20. század első felében született és felnőtt jelentős magyar egyházi személyiség élettörténetébe is, és abba, ahogyan átélte a II. világháború utolsó napjaiban Magyarországon a Vörös Hadsereg átvonulását. Az 1966-ban rögzített hangfelvétel legépelt változatát Lantos Erzsébet 2015. február 25-én az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának ajándékozta.

Németh László Imre

◆◆◆ SZÁMUNK SZERZŐI

Bajáki Rita irodalomtörténész, az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa

Dudás Róbert Gyula, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola katekéta–lelkipásztori munkatárs szakos hallgatója

Erdő Péter bíboros, esztergom-budapesti érsek, teológus, kánonjogász, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Fejérdy András történész, teológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottságának elnöke

Káfer István irodalomtörténész, a Gál Ferenc Főiskola Hungaroszlavakológiai Kutatócsoportjának vezetője, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kuratóriumának elnöke

Klestenitz Tibor történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa

Kónya Franciska irodalomtörténész, az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport posztdoktori ösztöndíjasa

Németh László Imre teológus, a római Szent István Ház igazgatója

Pölcz Ádám nyelvész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa

Ruzsa György művészettörténész, professor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia doktora

Sarbak Gábor irodalomtörténész, kodikológus, az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport vezetője, a Szent István Társulat elnöke

Szalai Béla építőmérnök, közlekedési közgazdász, művelődéstörténeti kutató, az Ütügyi Világszövetség Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke

Szalai Katalin könyvtáros, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának igazgatója

Zsoldos Endre csillagász, csillagásztörténész, a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet tudományos főmunkatársa

◆◆ KRÓNIKA

KONFERENCIÁK, TUDOMÁNYOS ESEMÉNYEK A SZENT ADALBERT KÖZPONTBAN

◆◆ 2019

- május 3–4.** Mindszenty-zarándoklat
- május 4.** A Magyarország Baráti Alapítvány konferenciája
- május 10–12.** „Fenntarthatóság – a társadalmi, jogi, politikai és emberi környezet alapján” – közép- és kelet-európai katolikus egyetemek (Catholic University Partnership) konferenciája a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szervezésében
- május 17.** Kazinczy Ferenc Szép Magyar Beszéd Verseny országos döntője
- május 17–19.** A Magyar Cserkészszövetség találkozója
- május 29.** „Esztergom kórháztörténete a kezdetektől napjainkig” – *Osvai László* előadása (Esztergom és környéke kincsei)
- június 24–26.** Az Egyházi Könyvtárak Egyesülésének közgyűlése és konferenciája
- július 11–13.** Az International Neural Network Society (INNS) vezetőttestületének találkozója
- július 29–31.** Börtönlelkészek találkozója a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia szervezésében
- augusztus 6–11.** Katolikus gólyatábor a Budapesti Római Katolikus Egyetemi és Főiskolai Lelkészség szervezésében
- szeptember 3.** A Komárom-Esztergom Megyei Kereskedelmi és Iparkamara konferenciája
- szeptember 28.** Az Esztergom-Bajóti Karitás Régio jubileumi ünnepe alapításának 25. évfordulója alkalmából
- október 2.** Az Esztergom-Budapesti főegyházmegye papi rekollekciója

- október 8–9.** Észak-dunántúli Vízügyi Igazgatóság Zrt. továbbképzése
- október 10.** Az Országos Vízügyi Főigazgatóság konferenciája
- október 11–13.** A Szlovákiai Magyar Cserkészszövetség továbbképzése
- október 19.** Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Hitoktatási Felügyelőségének továbbképzése
- október 27–29.** „From Protein Complexes to Cell-Cell Communication” – a Pázmány Péter Katolikus Egyetem konferenciája
- november 6.** „Esztergomi kőfaragók az Árpád-kori Magyarországon” – *Raffay Endre* előadása (Esztergom és környéke kincsei)
- november 6–8.** Katolikus jogászok konferenciája a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia szervezésében
- november 19.** Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Hitoktatási Felügyelőségének továbbképzése
- november 20.** *A Képző-, ipar- és fotóművészeti kiállítások Komárom-Esztergom megyében 1986–2000. Sajtóbibliográfia c.* kötet bemutatója (Esztergom és környéke kincsei)
- november 22.** A Komárom-Esztergom Megyei Kereskedelmi és Iparkamara mesteravató ünnepsége
- november 22–24.** Neokatekumenális lelkigyakorlat
- november 26–28.** Eucharisztikus Pasztorális Konferencia

A programokra jelentkezni a Szent Adalbert Központ titkárságán, a 06 (33) 541-939-es telefonszámon lehet.

A központ honlapja: www.szentadalbert.hu

◆◆◆ TARTALOM

ERDŐ PÉTER	
A plébániák kialakulása és elterjedése. A misszió és a lelkipásztori gondoskodás modelljei az első évezredben	157
FEJÉRDY ANDRÁS	
Az élet kenyerre: Prohászka eucharisztikus teológiája I. Prohászka teológiájának forrásai	175
SARBAK GÁBOR – ZSOLDOS ENDRE	
Soloneus és Iohannes Bedellus Esztergomban. A Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 186. jelzetű kódexe	193
SZALAI BÉLA	
A párkányi csatában zsákmányolt török zászló	233
KÄFER ISTVÁN	
Hármas halom mögött Rákóczi táboroz / Za trema horami Rákóczi táborí	257
NÉMETH LÁSZLÓ IMRE	
Szabad magyarok Rómában 1944–1946. Küry Béla és a Szabad Magyarok Szövetsége	277
RUZSA GYÖRGY	
A fémikonok és az orosz szépirodalom	305
DUDÁS RÓBERT GYULA – PÖLCZ ÁDÁM	
Mindszenty József látogatása Passaicban (1974. május 19.)	325
<i>Szemle</i>	347
<i>Számunk szerzői</i>	362
<i>Krónika</i>	363

◆◆◆ OBSAH

PÉTER ERDŐ	
Vývin farností a rozširovania. Modely misie dušpastierskej starostlivosti v prvom tisícročí	157
ANDRÁS FEJÉRDY	
Chlieb života. Prohászkova eucharistická teológia I. Pramene Prohászkovej teológie	175
GÁBOR SARBAK – ENDRE ZSOLDOS	
Soloneus a Iohannes Bedellus v Ostrihome. Kódex sign. MS I. 186.	193
BÉLA SZALAI	
Turecká zástava ukoristená v bitke pri Parkane	233
ISTVÁN KÄFER	
Za trema horami Rákóczi táborí	267
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH	
Slobodní Maďari v Ríme 1944–1946. Béla Küry a Zväz slobodných Maďarov	277
GYÖRGY RUZSA	
Kovové ikony v ruskej krásnej kiterťaúre	305
RÓBERT GYULA DUDÁS – ÁDÁM PÖLCZ	
Mindszentyho návšteva v Passaici 19. mája 1974	325
<i>Pohľady</i>	347
<i>Autori príspevkov</i>	362
<i>Kronika</i>	363

◆◆◆ CONTENTS

PÉTER ERDŐ	
The Formation and Spread of Parishes. Models for Missionary Work and Pastoral Care in the First Millennium	157
ANDRÁS FEJÉRDY	
The Bread of Life: Prohászka's Eucharistic Theology I. The Sources of Prohászka's Theology	175
GÁBOR SARBÁK – ENDRE ZSOLDOS	
Soloneus and Iohannes Bedellus in Esztergom. Cathedral Library, Codex Ms. I. 186	193
BÉLA SZALAI	
The Turkish Banner won in the Battle of Párkány (Štúrovo)	233
ISTVÁN KÄFER	
Behind the Threefold Hill, It's Rákóczi's Camp	257
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH	
Free Hungarians in Rome 1944–1946. Béla Küry and the Association of Free Hungarians	277
GYÖRGY RUZSA	
Metal Icons and Russian Literature	305
RÓBERT GYULA DUDÁS – ÁDÁM PÖLCZ	
József Mindszenty's Visit to Passaic (19 th May 1974)	325
<i>Review</i>	347
<i>Authors of the Present Issue</i>	362
<i>Chronicle</i>	363

